

POLJOPRIVREDNO SAVETODAVSTVO SRBIJE

STANJE, PROBLEMI I MOGUĆNOSTI REFORME

dr Živojin Petrović

mr Dejan Janković

**POLJOPRIVREDNO SAVETODAVSTVO SRBIJE -
STANJE, PROBLEMI I MOGUĆNOSTI REFORME**

dr Živojin Petrović

mr Dejan Janković

Poljoprivredni fakultet Novi Sad

Novi Sad 2010

POLJOPRIVREDNO SAVETODAVSTVO SRBIJE - STANJE, PROBLEMI I MOGUĆNOSTI REFORME

Autori

dr Živojin Petrović
mr Dejan Janković

Izdavač

Poljoprivredni fakultet Novi Sad
Trg Dositeja Obradovića 8
21 000 Novi Sad, Srbija
ISBN 978-86-7520-186-1

Recenzenti

Prof. dr Milovan Mitrović
Pravni fakultet
Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Nebojša Novković
Poljoprivredni fakultet
Univerziteta u Novom Sadu

Doc. dr Cosmin Salasan
Romanian Academy - Branch of Timisoara,
Research Centre for Sustainable Rural
Development;

Banat's University of Agricultural Sciences and
Veterinary Medicine Timisoara,
Faculty of Agricultural Management
Timisoara, ROMANIA

Odlukom Nastavno-naučnog veća Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu 06/0102 br. 579/2/6 od
04.06.2010. godine odobrava se štampanje ove monografije

Autor fotografije na koricama

Miloš Halgašev, POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA D.O.O. SENTA

Grafički dizajn i prelom

Mr Ivan Pavkov, POLJOPRIVREDNI FAKULTET NOVI SAD

Štampa

"MIL – ING" doo Novi Sad

Tiraž

400 primeraka

*Rad je deo istraživanja na projektu „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji
uključenja Republike Srbije u Evropsku Uniju“ (MNTR RS, br. 149007).*

Predlog za citiranje

Petrović, Ž. i D. Janković (2010). Poljoprivredno savetodavstvo Srbije - stanje, problemi i mogućnosti reforme. Poljoprivredni fakultet Novi Sad.

Copyright © by Živojin Petrović and Dejan Janković

Knjiga ne sme biti reprodukovana ni u delovima niti u celini bez izričite pismene saglasnosti autora

Sadržaj

Uvod.....	iii - v
1. Pojam, zadaci i funkcije poljoprivrednog savetodavstva	1
1.1. Pojam savetodavstva	1
1.1.1. Različite definicije savetodavstva: od transfera tehnologija ka procesu razvoja sposobnosti farmera i komunikaciji radi inovacija	5
1.1.2. Difuzija inovacija i poljoprivredno savetodavstvo	14
1. 2. Zadaci i funkcije poljoprivrednog savetodavstva	20
2. Kratak istorijat razvoja poljoprivrednih stanica u Srbiji.....	33
3. Organizacija i finansiranje poljoprivrednog savetodavstva	38
3.1. Organizacioni modeli i finansiranje poljoprivrednog savetodavstva	38
3.1.1. Državna organizacija savetodavstva i njene reforme	42
3.1.2. Privatno savetodavstvo i savetodavstvo kao komercijalna delatnost.....	52
3.1.2.1. Organizacija savetodavnog rada u Nemačkoj.....	53
3.1.2.2. Privatizacija poljoprivrednog savetodavstva u Holandiji	61
3.1.3. Komercijalizacija poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji	64
4. Da li je Srbiji potreban Sistem znanja i informacija u poljoprivredi?.....	76
4.1. Osnovni principi koncepta sistema znanja i informacija u poljoprivredi	76
4.2. Osnovni akteri u AKIS-u i njihovi odnosi	94
4.3. Dileme AKIS pristupa.....	99
4.4. AKIS u Srbiji	103

5. Aktivnosti savetodavaca na unapređenju poljoprivredne proizvodnje u Srbiji.....	120
5.1. Kratak osvrt na stanje u savetodavstvu Srbije	120
5.2. Kadrovska struktura poljoprivredne savetodavne službe u Srbiji	124
5.3. Savetodavne aktivnosti u Srbiji i obeležja seljaka-farmera sa kojima savetodavci sarađuju	135
6. Umesto zaključka: pravci reforme poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji	152
Pregled literature	167
Prilog.....	177
Summary	199

UVOD

Poljoprivreda i ruralna područja Srbije nalaze se pred velikim istorijskim izazovima. Dugo tranzicijsko stanje i duboka strukturna kriza srpskog društva u značajnoj su meri oslabile potencijale poljoprivrede Srbije i dovele u pitanje održivost njenog agrarnog i ruralnog razvoja. U periodu tranzicije/tranformacije Srbija, njeni seljaci/farmeri i poljoprivreda uopšte suočće se, više nego u dosadašnjem periodu, sa nekim od globalnih izazova poput: proizvodnje hrane, prehrambene sigurnosti i bezbednosti ishrane, modernizacije poljoprivrede, globalizacije, liberalizacije trgovine, smanjenja (ruralnog) siromaštva, multifunkcionalnosti poljoprivrede, održivog razvoja i zaštite životne sredine i prirodnih resursa i dr. Trenutno stanje i problemi poljoprivrede i ruralnih područja Srbije samo će da otežaju suočavanje sa globalnim izazovima, između ostalog, iz razloga što će srpski poljoprivredni sektor relativno brzo doći pod snažan udar evropske visoko konkurentne poljoprivrede. Ukoliko se agrarni sektor Srbije ne oporavi od efekata loše tranzicije i ne ojača svoju konkurentnost, posledice po agrar i demografski, socio-ekonomski i na dr. načine devitalizovana ruralna područja Srbije i globalno društvo, mogle bi da budu dramatične.

U ovakvoj situaciji diskurs o poljoprivrednom savetodavstvu ne predstavlja luksuz, već nužnost iz razloga što institucija poljoprivrednog savetodavstva u sadejstvu sa ostalim razvojnim faktorima može da ima značajnu ulogu u modernizaciji srpske poljoprivrede i ruralnom razvoju. Značajnu ulogu poljoprivrednog savetodavstva u agrarnom i ruralnom razvoju već odavno je elaborirala savetodavna nauka koja na interdisciplinarni način nastoji da razume i objasni ulogu savetodavstva u složenom sistemu i mrežama aktera u poljoprivredi, mreži komunikacija i inovacija, sistematskom podizanju kapaciteta ljudi i organizacija za inovacije, razmenu znanja, pregovaranje, društveno učenje i tome sl. Kao takva, savetodavna nauka je veoma kompleksna društvena nauka koja u sebe inkorporira znanja: nauke o komunikacijama, (socijalne) psihologije, ruralne

sociologije, sociologije nauke, pedagogije-andragogije, teorije organizacije i menadžmenta, teorije sistema, antropologije, ekonomske i socijalne geografije, ekonomske i političke nauke, istorije i tako dalje. (Vidi, Leeuwis and van den Ban 2004: 37; Hoffman *et al.* 2009) Na teorijskom nivou, savetodavna nauka mora da razume i objasni savetodavstvo kao društveno delanje i, sistematski istražujući procese u savetodavstvu i savetodavnoj komunikaciji, na jednom opštem nivou ove procese poveže u jedan koherentan teorijski sistem. S druge strane, njena aplikativna uloga ogleda se u operacionalizaciji ovih modela i pristupa zarad unapređenja komunikacije i ostalih funkcija savetodavnog rada kao takvog. To znači da savetodavna nauka mora da pruži aplikativna znanja u cilju unapređenja funkcija koje savetodavstvo kao proces i institucija ostvaruje.

U tom kontekstu, ova studija predstavlja nastojanje autora da rezultate vlastitog empirijskog sociološkog istraživanja povežu sa širim teorijskim okvirima savetodavne nauke sa idejom da se razumeju neki od osnovnih elemenata i uticaja različitih faktora na poljoprivredno savetodavstvo. Na početku, u monografiji se analiziraju pojam, zadaci i funkcije poljoprivrednog savetodavstva sa idejom da se savetodavstvo adekvatno razume, pre bilo kakvog daljnog diskursa o njegovom razvoju. Jedan od aspekata analize je i kratak istorijat razvoja i uloge poljoprivrednih stanica u savetodavstvu, s obzirom na to da ove institucije predstavljaju nosioca savetodavne funkcije u poljoprivredi Srbije. Organizacija i finansiranje savetodavstva, kao i različita evropska iskustva analiziraju se u trećem poglavlju sa namerom da se podstakne diskusija o raznovrsnim i fleksibilnim modelima organizacije i finansiranja savetodavstva koji bi mogli da se primene u Srbiji. U četvrtom poglavlju otvaramo temu sistema znanja i informacija u poljoprivredi pre svega sa idejom da naučnoj i stručnoj javnosti ukažemo na značaj optimalnog povezivanja svih aktera i institucija u sistem koji bi na organizovan i sistematičan način kreirao, širio, primenjivao inovacije, znanja i informacije u poljoprivredi Srbije. Ova analiza je svakako nedovršena iz razloga što sistem znanja i informacija u Srbiji tek treba kritički i studiozno analizirati i izvesti određene zaključke sa stanovišta poljoprivrednih nauka, sociologije nauke i saznanja i drugih disciplina. Resurse i aktivnosti poljoprivrednih savetodavaca u Srbiji analiziramo u petom poglavlju u kontekstu socio-ekonomskih i ostalih uslova u kojima se nalaze seljaci/farmeri u Srbiji.

Pomenuto empirijsko istraživanje izvedeno je u toku 2008. godine u svim poljoprivrednim stanicama u Srbiji, obuhvatom svih savetodavaca koji su u tom periodu bili angažovani na savetodavnim aktivnostima. Empirijsko istraživanje je sprovedeno u svakoj poljoprivrednoj stanici primenom metode (grupnog) anketiranja savetodavaca, i, često, veoma korisnim grupnim diskusijama koje su po pravilu sledile između istraživača i savetodavaca u vezi sa tematikom samog istraživanja.

Ciljevi anketnog istraživanja bili su da se analiziraju stavovi svih savetodavaca u Srbiji u vezi sa savetodavnim aktivnostima, organizacijom, finansiranjem, menadžmentom službe, problemima u savetodavnom radu, obeležjima, znanjima, potrebama i problemima u proizvodnji gazdinstava sa kojima saraduju i tome sl. Rezultati našeg istraživanja izneseni su ne separatno, već u sklopu elaboriranih teorijskih ideja savetodavne nauke, kao argumentacija i predlog rešenja za unapređenje savetodavnog rada u Srbiji. Monografija se u formi zaključka završava sintezom predloga pravaca reforme poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji, sa idejom da će relevantni politički faktori i donosioci odluka u Srbiji čitajući ove predloge u samoj knjizi naći argumentaciju, kako autora, tako i savetodavaca i same ruralne stvarnosti, a koja ukazuje na potrebu unapređenja rada ove institucije u Srbiji. U prilogu monografije dat je upitnik na osnovu kojeg je obavljeno anketno ispitivanje.

Na kraju, autori se zahvaljuju savetodavcima u Srbiji na pomoći u boljem razumevanju i analizi problema i potreba savetodavstva, a koji predstavljaju osnovu za reforme i izgradnju modernog savetodavnog sistema u Srbiji koji će imati za cilj da pomogne svima kojima je u agrarnom sektoru Srbije pomoć potrebna.

1. POJAM, ZADACI I FUNKCIJE POLJOPRIVREDNOG SAVETODAVSTVA

1.1. Pojam savetodavstva

Bavljenje poljoprivredom vekovima se zasnivalo na tradicionalnim znanjima i umećima koja su se prenosila „sa kolena na koleno“ i imala pred sobom imperativ proizvodnje zarad sopstvene potrošnje i zadovoljavanja porodičnih potreba. Razvoj znanja u poljoprivredi u predindustrijskim društvima bio je veoma spor i promene su se dešavale u jednom dugom vremenskom periodu.

Posredstvom razvoja društvene podele rada i drugih društvenih procesa, razvijaju se poljoprivredne nauke i poljoprivreda se neminovno uključuje u globalna društva robno-novčane privrede. Na taj način, ona nastoji da odgovori izazovima rasta svetskog stanovništva i potrebama za kvanitetom, ali i kvalitetom prehrambenih proizvoda. Danas se ovim zahtevima opravdano pridružuje pitanje održivog razvoja i zaštite životne sredine, koje poljoprivredu, ali i ruralna područja, sve više postavlja u centar interesovanja globalnog društva. Ako ovaj proces analiziramo sa stanovišta potreba za novim znanjima, važno je napomenuti da tradicionalna poljoprivreda, sa vekovnim neplaniranim i „slučajnim“ otkrićima /inovacijama (u industrijskom društvu), neminovno prepušta mesto modernoj poljoprivredi, koja sistematski i organizovano radi na kreiranju inovacija. Poljoprivreda je veoma dugo bila način života i preživljavanja. Ona ovu funkciju i dalje zadržava u nerazvijenim i zemljama u razvoju, dok u razvijenim zemljama ona sve više postaje „biznis« kao i svaki drugi, sa zadržavanjem određenih specifičnosti („fabrika pod otvorenim nebom“). U nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju kroz procese tranzicije i restrukturiranja poljoprivreda kao biznis sve više uzima maha. Međutim,

sociološka percepcija ovih pitanja nameće nam zaključak da i u ovim, ali i u razvijenim zemljama, način života u poljoprivredi (i ruralnim područjima uopšte) ipak ima neke svoje specifičnosti koje vrlo verovatno predstavljaju određenu karakternu crtu životnog stila ljudi koji se time bave. Ovo ne predstavlja podražavanje koncepta „ruralne idile“ već konstataciju koja verovatno važi i za zemlje sa razvijenom farmerskom poljoprivredom u kojima farmeri - bez obzira na pritiske tržišta i „tehnološki mlin“ koji na sve njih utiče – ipak ne napuštaju lako način života i suživot sa prirodom na koji su navikli. S obzirom na to da savremena poljoprivreda kao delatnost podleže zakonima tržišta i biva konstantno izložena sve većoj konkurentnosti na nacionalnim i internacionalnim tržištima, značajna ulaganja znanja i kapitala u poljoprivredu postaju neizbežna. Baviti se poljoprivrednom uvek je bilo povezano sa određenom količinom znanja i kapitala (ulaganja) (Hoffmann *et al.* 2009: 5), a to danas - u uslovima tržišne (poljo)privrede - važi kao jedan od osnovnih preduslova. Potreba za znanjima i informacijama različite prirode u savremenoj poljoprivredi je prosto ogromna i farmeri sve više traže informacije „taktičke prirode“ koje im mogu obezbediti nagoveštaje da njihova današnja ulaganja u budućnosti neće propasti. Ovo je, pre svega, u vezi sa agrarnom politikom i podrškom države, bez koje je teško ostvariti isplativu poljoprivrednu proizvodnju. Time je, pored znanja, kapitala i prirodnih uslova i tržišta, država-putem agrarne politike i politike podrške u poljoprivredi, neizostavan faktor čitavog ovog sistema. Ovaj stav samo govori u prilog značaju savetodavnih službi i potrebi kreiranja adekvatnog sistema znanja i informacija u poljoprivredi svakog globalnog društva.

U okvirima analize unapređenja poljoprivrede i sela, društvene nauke raspravljaju o brojnim i raznovrsnim pitanjima. Svaka diskusija o društvenom razvoju implicira pitanje o tome kako ostvariti pretpostavljeni društveni razvoj, koje su to primarne oblasti, vrste, pravci i granice društvenih promena i društvenog razvoja. Time se analiziraju teme koje, u osnovi, propituju brojne aspekte ljudske kulture i društva. U tom smislu, s vremenom se formulisao čitav niz pitanja koja su razumevana kao prioriteta u razvoju i na koje se posebno obraćala pažnja. Razvoj poljoprivrede je u godinama industrijskog rasta naglašavao tehničko-tehnološki napredak u cilju proizvodnje hrane i obezbeđivanja ishrane stanovništva. U posleratnim godinama, često se dešavalo neopravdano svođenje ruralnog na agrarni razvoj. To nije nimalo

čudno, pošto i danas problematika ruralnog razvoja veoma često u osnovi ne sadrži ništa drugo do koncepte za razvoj poljoprivrede i očuvanje životne (prirodne) okoline. Time se pitanja ruralnog razvoja svode na jednu pojednostavljenu «ekonomsko-ekološku» matricu koja, sociološki posmatrano, predstavlja preuzak okvir za adekvatnu analizu ovog fenomena. Ovo znači da u okviru ruralnog razvoja moramo uzimati u obzir i demografske aspekte analize, pitanja prostornog planiranja, razvoj ruralne ekonomije, ali i najšire shvaćeni socio-kulturni razvoj lokalnih seoskih zajednica, razvoj i jačanje lokalnih institucija i samouprave, odnosno razvoj sposobnosti ruralnog stanovništva da samostalno upravlja ovim procesima i utiče na poboljšanje kvaliteta života u ruralnim sredinama.

Neuvažavanje složenosti ovog društvenog fenomena često je dovelo do prividnog razvoja koji je imao za posledicu stvaranje ruralnih rezervata u kojima često dominira seoska sirotinja, osiromašena u ekonomskom, demografskom, kulturnom i svakom drugom pogledu. Svođenje ruralnog na agrarni razvoj delimično je prouzrokovan pretpostavkom po kojoj se društveni razvoj posmatra kao posledica tehničko-tehnološkog razvoja, odnosno, pojednostavljeno, kao posledica rasta produktivnosti. Istina je, međutim, isto tako i inverznog karaktera: društveni razvoj jeste pretpostavka tehničko-tehnološkog razvoja. Ovakav pristup ima za cilj naglašavanje činjenice da su društvene posledice međuuticaja prirodnih, tehnoloških, ekonomskih, društvenih i institucionalnih faktora dalekosežnije od usko shvaćenih ekonomističkih shvatanja društvenog razvoja.

Tokom ljudske istorije postojali su različiti oblici razmene znanja i iskustava iz oblasti poljoprivrede i, u tom smislu, gotovo su uvek postojale određene grupe ljudi koje su imale specifičnu „savetodavnu“ ulogu (stariji muški članovi zajednice, religijske vođe, trgovci itd.). Širenje znanja ka seljacima ima svoju dugu istoriju koja datira mnogo pre devetnaestoga veka, koji se smatra istorijskim početkom prvih modernih organizovanih sistema savetodavstva u poljoprivredi.

Pojam poljoprivrednog savetodavstva „*agricultural extension*“ (engl. *extension* = širenje) je novijeg doba i njegova upotreba se u početku veže za pojam „*university extension*“ ili „*extension of the university*“, nastao u Velikoj Britaniji 1840. godine. Već 1873. godine i 1878. godine, univerziteti Kembridž i Oksford pokreću akcije otvaranja centara za obrazovanje osoba koje nisu

studenti univerziteta. Time se univerzitet širi van „univerzitetskog kampusa“. Slično se i u Americi, na početku prošloga veka, koristi pojam „*extension education*“, pri čemu se „*extension*“ smatra vidom obrazovanja odraslih osoba koji je u to vreme najviše bio zastupljen na poljoprivrednim fakultetima koji su svoje „predavače“ slali širom zemlje. 1914. godine „Smith-Lewer“ aktom je uspostavljena „*Cooperative Extension Service*“, koja je predstavljala neku vrstu trojne saradnje između saveznih, državnih i lokalnih uprava, sa državnim koledžima na čelu. Takva tradicija zaslužna je za to da je model savetodavne službe koji je pripojen univerzitetu karakterističan za Ameriku i još poneke zemlje koje su prihvatile takav „američki“ model npr. Indija.

Nemačka takođe ima dugu tradiciju koja datira iz polovine devetnaestoga veka (1850. - Bavarska, Baden Wirtemberg, Hessen) kada su postojali tzv. „putujući učitelji/instruktori“ i „kraljevski poljoprivredni učitelji/instruktori“. Kasnije se ovaj koncept širi i na Dansku. Holandija, Italija, Švajcarska, takođe su imale slične modele u periodu od polovine pa do kraja 19 veka.

Razvoj savetodavnih službi širom sveta uslovio je različite pojmove kojima se označava poljoprivredno savetodavstvo. Najčešće upotrebljavani pojam, koji korene ima u anglosaksonskom rečniku, jeste „*extension service*“. Nemci koriste pojam „*Beratung*“ (savetovanje), slično kao i Britanci „*advisory work*“, koji označava situaciju u kojoj ekspert daje savete, ali ostavlja odgovornost za izbor između alternativa klijentu (savetovanoj osobi). Nemci, takođe, (nešto ređe) koriste pojmove „*Aufklärung*“ (razjašnjavanje) i „*Erziehung*“ (obrazovanje, vaspitanje); Holandani koriste pojam „*voorlichting*“, koji izvorno znači „osvetljavanje staze da bi se nekome pomoglo da pronađe pravi put“, odnosno, poruku koja je primljena i shvaćena i koja, zato, smanjuje nesigurnost primaoca poruke; Francuzi govore o „*vulgarisation*“, čime naglašavaju potrebu da se znanje/poruka pojednostavi za običnog čoveka itd. (Šire o razvoju savetodavstva i pojmovnim različitostima, vidi npr. van den Ban and Hawkins 1996; Swanson, Bentz and Sofranko 1998; Leeuwis and van den Ban 2004)

1.1.1. Različite definicije savetodavstva: od transfera tehnologija ka procesu razvoja sposobnosti farmera i komunikaciji radi inovacija

Osnovna značenja pojmova koji označavaju savetodavstvo u današnjem smislu reči, kreću se oko "savetovanja" „razjašnjavanja“, „rasvetljavanja“, „pojednostavljanja“ i tome slično. Iako postoje različita tumačenja, zajednička je crta ovim pojmovima da kreću od pretpostavke da postoje dve strane: eksperti, koji imaju znanje i koji moraju da savetuju, da razjasne i rasvetle stvari, da pojednostave naučna saznanja zarad „običnog“ naroda koji „živi u mraku neznanja“ i tome sl. Stoga je ovaj odnos u pravom smislu reči odnos učitelja i učenika, „roditelja i deteta“, u kome „dete“ ima ulogu da sluša savete „pametnijeg“ i da dela kako mu se kaže. U takvom kontekstu nastaje i niz definicija savetodavstva. Pošto je svaka definicija „dete svoga vremena“, tako se i kroz razvijanje i menjanje definicija savetodavstva, može pratiti i evolucija u shvatanju njegove osnovne uloge (vidi, Janković 2007b). Definicije savetodavstva su veoma brojne. Ovde ćemo izdvojiti samo neke, radi prikaza pomenute evolucije u „savetodavnoj nauci“, kako je naziva holandski teoretičar Nils Roling (Niels Rölling).

„Savetodavstvo je služba ili sistem koji, kroz edukacione procedure, pomaže farmerima u usavršavanju metoda i tehnika poljoprivredne proizvodnje, vođenja gazdinstvalfarme, povećavanju prihoda i produktivnosti proizvodnje, poboljšavanju nivoa - životnog standarda i podizanju socijalnih i obrazovnih standarda na selu“. (Maunder 1973: 3.)

„Osnovni cilj savetodavstva je edukacija - da se pomogne farmerima da ovladaju novim informacijama i razviju nove sposobnosti. Ostali ciljevi su: da se pomogne farmerima da dođu do novih resursa, da se prenesu rezultati naučnih istraživanja, da se pruži moralna podrška, da se farmeri treniraju u donošenju odluka/odlučivanju, da se usmere na proizvodnju određenih useva“. (Mosher 1978: 10)

Ovakve definicije proizilaze iz vremena nepomućene vere u nauku i njene rezultate, glorifikovanja nauke i naučno zasnovanih inovacija, što je dovelo do stava da će i farmeri i njihova poljoprivreda automatski imati koristi od modernizacije i primene naučnih rezultata u praksi. Posledice „svemoćne“ nauke su ipak prisutne u oblasti zagađivanja životne okoline, a time i zdravlja stanovništva, nemogućnosti primene naučnih inovacija kod svih kategorija farmera i u svim agroekološkim uslovima. Proizvod toga su

drugačija shvatanja (npr. Sistema znanja i informacija u poljoprivredi) da uspešna i adekvatna inovacija zahteva intenzivnu saradnju farmera, savetodavaca i naučnika/istraživača. S tim u vezi, može se primetiti da druga definicija, za razliku od prve, kao novi momenat ima i razvijanje novih sposobnosti i podršku u odlučivanju tj. momenat osposobljavanja farmera.

Kontekst modernizacije poljoprivrede dugo je vremena karakterisao diskurs o poljoprivrednom savetodavstvu u kojem difuzija inovacija zauzima značajno mesto i, prema jednom od njenih najpoznatijih teoretičara, odnosi se na „proces u kome je 1) inovacija 2) komunicirana („*communicated*“) putem određenih kanala komunikacije 3) kroz vreme 4) među članovima društvenog sistema (Rogers 2003: 11). Proces usvajanja inovacija, odnosno, »proces odlučivanja o inovaciji“ (Rogers 2003) je složen društveni proces u kojem su mnogi od istraživača difuzije inovacija (bez obzira o kakvoj se vrsti inovacija radi) uočili nekoliko međusobno povezanih faza. Kao društveni proces koji se odvija među akterima socijalnog sistema (i složenog odnosa potrebe i svesti o inovacijama), ideja difuzije inovacija suštinski otkriva karakteristike modernizacije u poljoprivredi i odnosi se na potrebu ostvarivanja što je moguće veće stope usvajanja inovacija od strane farmera, obično sa ciljem povećanja koncentracije, intenzifikacije i specijalizacije poljoprivredne proizvodnje. Na ovaj način primena novih tehnologija na gazdinstvima postavljala se kao eksplicitan cilj rada savetodavne službe, a efikasnost rada službe mogla je implicite da se sagledava u vezi sa stopom usvajanja i korišćenja inovacija na gazdinstvima (modernizacija farmi) (Janković *et al.* 2010). U ovom kontekstu zadaci i funkcije poljoprivredne savetodavne službe obično su bile analizirane sa strukturalno-institucionalnog aspekta, kao podsistema u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi i u ovakvim okvirima diskurs je obično bio povezan sa organizacionim i finansijskim pitanjima rada savetodavne službe. (Šire, Janković 2007a)

„Savetodavstvo je profesionalna komunikaciona intervencija razvijena od strane institucija radi indukovanja dobrovoljne promene u ponašanju, za koju se pretpostavlja da ima javni ili kolektivni značaj“. (Rölling 1988: 49)

Ova Rølingova definicija naglašava da je savetodavstvo jedna profesionalna aktivnost, koja se sprovodi od strane institucija. Kao instrument institucionalnog delovanja, ovde se uvodi i organizacioni momenat, koji podrazumeva organizacionu strukuru i upravljanje tom strukurou. Takođe,

naglašava se momenat *dobrovoljnosti odluke farmera* da promeni svoje ponašanje u pravcu koji mu je „savetovan“ od strane savetodavne službe. Javni i kolektivni značaj inovativnog ponašanja farmera, ovde je naglašen zbog želje da se savetodavstvo razdvoji od drugih formi „komunikacionih intervencija“, kao što su ekonomska propaganda ili politički uticaji.

Jedan od svetski poznatih holandskih teoretičara savetodavstva Ane van den Ban (Anne van den Ban), savetodavstvo određuje kao:

„svesno korišćenje komunikacije informacija radi pomoći ljudima da formiraju jasno mišljenje i da donose prave odluke...proces pomaganja ljudima da donose odluke vezane za njihove probleme pri čemu oni vrše izbor između alternativnih rešenja“. (van den Ban and Hawkins 1996: 9)

Pri tome, on naglašava da je savetodavstvo sistematski organizovan proces koji: *„pomaže farmerima da analiziraju svoju trenutnu situaciju i očekivanu situaciju u budućnosti; pomaže im da postanu svesni problema koji mogu da se pojave u takvoj analizi; uvećava znanja i razvija uvid u probleme i pomaže farmerima da strukturiraju postojeća znanja; pomaže farmerima da dobiju specifična znanja u vezi određenih problemskih rešenja i njihovih posledica, tako da oni mogu da delaju u skladu sa mogućim alternativnim rešenjima; pomaže farmerima da naprave razuman izbor koji je, po njihovom mišljenju, optimalan za njihovu situaciju; uvećava motivaciju farmera za primenu njihovih rešenja/izbora; pomaže farmerima da evaluiraju i usavršavaju svoje sposobnosti u kreiranju stavova i odlučivanju“.* (van den Ban and Hawkins 1996: 9-12)

Na osnovama definicije jednog od najpoznatijih nemačkih teoretičara savetodavstva Harmuta Albrehta (Harmut Albrecht) (vidi, Albrecht *et al.* 1989: 34) danas njegov naslednik Fokler Hofman (Volker Hoffmann), savetodavstvo definiše na sledeći način:

„Savetodavstvo je proces u kojem savetodavac pokušava da motiviše svog partnera (kojega savetuje) i, nudeći mu podršku i ideje, pokušava da ga osposobi da dela u cilju rešavanja njegovih akutnih (gorućih, primarnih, prim. aut.) problema. Na ovaj način, (savetovani, prim. aut.) partneri stiču bolji uvid u (međusobnu povezanost prim. aut.) mrežu problema koji na njih utiču i prepoznaju raspoloživa alternativna rešenja. Kroz ovo oni dobijaju kako inicijativu da se upuste u rešavanje problema, tako i smernice za to. Na taj se način (kroz savetodavni rad, prim. aut.) inače neotkriveni ljudski resursi „oslobađaju“ i iskorišćavaju.“

Veza između savetodavca i njegovog partnera (kojega savetuje, prim. aut.), neophodna da bi se ovo dostiglo, mora da bude recipročna, pri čemu savetodavac mora da bude posvećen isključivo blagostanju svog klijenta. U ovom odnosu, partnerova sloboda da donosi odluke i pretpostavka lične odgovornosti za njegovu/njeno delanje mora u potpunosti biti očuvana jer on/ona sam mora da snosi krajnju odgovornost za posledice ovakvog delanja.“ (Hoffmann et al. 2009: 25)

U obe ove prilično deskriptivne definicije holandske „vagingingške škole“ i nemačke „hohenheimske škole“ savetodavstva, primetno je nekoliko novih momenata: naglašava se da je savetodavstvo *proces* u kojem se farmer postepeno osposobljava pružanjem podrške i ideja-alternativa za rešenje njegovih problema, a ne neka vrsta širenja unapred (pre)definisanih rešenja; naglasak je na savetovanom partneru - što uvodi princip *transparentnosti* celokupnog odnosa, *ravnopravnosti* i *dvosmerne komunikacije*; uvid u povezanost problema i analiza problema u funkciji *su razvijanja sposobnosti farmera* da postanu svesni problema, da ga uz pomoć savetodavca analiziraju i prepoznaju raspoloživa rešenja. Osnovna je pretpostavka da je potrebno učiniti sve (u cilju ostvarivanja interesa i za dobrobit onoga koga savetujemo) da on maksimalno iskoristi svoje resurse i potencijale za rešavanje problema.

Ovo je značajan pomak, jer se savetodavac više ne pojavljuje u ulozi eksperta koji dolazi na gazdinstvo i govori farmeru šta treba da radi, već on, u saradnji sa savetodavcem, iznalazi najbolja rešenja za svoje goruće-primarne probleme. Pritom je odluka o bilo kojoj vrsti rešenja u rukama farmera i on snosi odgovornost za posledice svojih akcija. Autori nude svoje ključno objašnjenje ovakvog pristupa: „s jedne strane, vrednosna pozicija je zasnovana na humanističkim pretpostavkama (etici) i, s druge strane, u praktičnom smislu, uspešan savetodavni rad dugoročno nije moguć na bilo kakvim drugim pretpostavkama. Klijenti koji osećaju da postoje drugi umešani interesi, osim onih koji se tiču njihove sopstvene dobrobiti ili koji se osećaju na bilo koji način izmanipulisani, odmah gube poverenje i ne vraćaju se kao klijenti sledećeg puta“. (Hoffmann et al. 2009: 25) Na ovaj način, smatraju autori ove definicije, savetodavstvo se kao profesionalna delatnost može manje ili više precizno razgraničiti od drugih formi „ne-materijalne“ pomoći i uticaja. U tom smislu se ono razgraničava od mnoštva sličnih vrsta pomoći poput treninga, učenja, direktnog servisiranja, terapije, propagande, reklamiranja... Čak i ukoliko kod nekih od ovih formi uticaja i postoji snažna

sličnost sa savetodavstvom, ona mora biti jasna time što klijent mora da bude svestan odnosa u kojem se nalazi i na njega mora dati svoj pristanak. Svaka skrivena igra i manipulacija, u blažoj ili grubljoj varijanti, zapravo predstavlja raskid sa savetodavstvom shvaćenim u ovakvom izvornom značenju.

U sticanju novih znanja pretpostavljena je i motivacija farmera za pronalaženje pravih rešenja, a time i motivacija za daljnji proces „učenja“ i ličnog razvoja. Time se odgovornost prenosi na farmera i na njegovo odlučivanje i sposobnost upravljanja farmom. To predstavlja prve korake ka stvaranju preduzetničkog duha, neophodnog za nastup na tržištu, kao i pretpostavke da svako - *barem potencijalno* - ima kapacitete da iznađe rešenje za svoje probleme. Ovime se delimično pravi „raskid“ sa paradigmatom transfera tehnologija, *kao osnovnog cilja savetodavstva*, i stavlja se naglasak na razvoj ljudskih resursa. To podrazumeva da je potrebno: osposobiti farmera da sam (u budućnosti) rešava probleme sličnog tipa, osposobiti ga da donosi odluke važne za opstanak njegovog gazdinstva, osposobiti ga da prepozna probleme i sam traži informacije/rešenja, kako od savetodavne službe, tako i u nizu drugih izvora informacija.

Zavisno od ovako formulisanih ciljeva, savetodavstvo prestaje da bude „prenosilac poruka“, već aktivno posvećuje pažnju farmeru (korisnički orijentisano/usmereno savetodavstvo). Težište savetodavnog rada se, znači, pomera sa farme i pitanja poljoprivredne proizvodnje, na čoveka - farmera – klijenta i pitanja njegovih sposobnosti da stekne uvid u konkretne probleme koje ima i moguća alternativna rešenja. Ovde je, takođe, naglasak na konkretnim problemima i potrebama koje farmer ima, a ne uobičajenim problemima i standardizovanim rešenjima za takve probleme (iako često i standardizovana rešenja mogu da zadovolje postojeće probleme farmera: to nije problem, ukoliko farmeru to odgovara i on se sa tim slaže). Ovo, međutim, ne znači da transfer tehnologija prestaje da bude cilj savetodavnog rada. On je uvek ukorporiran u savetodavni rad, pri čemu je važno da se napomene, da u stvarnosti ne postoji čisti oblik ni jedne („TOT“) ni druge („human resource development“) „filozofije“ savetodavstva, tako da su sve ove definicije pomalo „idealizovane“. Savetodavstvo u svoje ciljeve, stoga, uvek inkorporira oba ova cilja (postoji izvesni kontinuitet i komplementarnost ovih ciljeva), s time da se u novije vreme (naročito u razvijenim zemljama) stavlja naglasak na razvoju ljudskih resursa.

Nemački autor Uwe Jens Nagel (Uwe Jens Nagel) savetodavstvo određuje kao:

„Komunikacioni proces između pojedinaca ili grupa koje imaju određeni problem, za koji je potrebno pronaći rešenje (klijenti) i jedne ili više osoba, koje za ovaj problem nude svoju profesionalnu pomoć (savetodavci). Pristup/metod rešavanju problema jeste sistematski i transparentan za sve učesnike u procesu; uloge i odgovornost savetodavaca su zajednički definisane; savetodavac podržava klijenta prilikom razvijanja i (kritičkog) razmatranja/sagledavanja njegovih ciljeva; postoji dogovor/saglasnost oko neophodnih koraka/faza, metoda, znanja i resursa potrebnih za rešavanje problema; mora se uzimati u obzir sloboda odlučivanja (od strane klijenata) da se problemi u budućnosti rešavaju samostalno“. (Nagel 2003/2004)

U ovoj definiciji (iznova) je naglašen profesionalni aspekt savetodavnog rada, koji, između ostalog, ukazuje na potrebu sistematskog pristupa rešavanju problema. Uloga savetodavca varira u odnosu na tip problema i međusobni dogovor/sporazum između klijenta i savetodavca. Pri tome je za uspeh čitavog procesa od izuzetnog značaja *transparentost i međusobno poverenje*, naročito oko tema „osetljivih“ za seljaka/farmera. Time se ponovo naglašava činjenica (koju je još i naš Sreten Vukosavljević isticao) da seljak porodičnu farmu/gazdinstvo i svoj rad posmatra u sklopu svoje radne, ali i životne funkcije, pri čemu sve „poslovne“ odluke zadiru i ostavljaju posledice na njegov život i život njegove porodice. To je, između ostalog, i dalje karakteristika evropske poljoprivrede koja se skoro u potpunosti odvija u okviru **porodičnih farmi**. Zbog toga je od velikog značaja postavljanje realnih i adekvatnih ciljeva koji se žele ostvariti na gazdinstvu, a uz pomoć savetodavaca.

Kao što se može zaključiti, razvoj savetodavne nauke - kao nužno interdisciplinarnе - nametnuo je potrebu, kako šireg, tako i dubljeg *razumevanja* savetodavnog rada *kao društvenog odnosa i procesa*. Pored analize procesa širenja inovacija, potrebno je da se pažnja usmeri i na analizu procesa komunikacije u savetodavnom radu, pitanja različitosti percepcije problema na farmi i inovacija, farmerskih navika, osposobljavanja farmera za aktivnu participaciju u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi i tome sl. Da bi se savetodavstvo uspešno razumelo kao društveni odnos i proces nužno je da se uzme u obzir društveni kontekst rada i života, kako farmera, tako i savetodavca. To znači da je za razumevanje čitavog niza uticaja na ovaj

proces nužno analizirati najmanje sledeće elemente: 1. savetodavca i njegovo okruženje (strukturu i obeležja organizacije u kojoj radi), 2. farmera i njegovo okruženje (socio-ekonomsku strukturu i okruženje farmera i njegovog gazdinstva), 3. socijalni i kulturni milje obe ove grupacije i ljude u međusobnim odnosima i 4. komunikaciju i interakciju između ova dva sistema (koja može da bude uzrok i posledica prethodno navedenih elemenata).¹

Upravo ovakva (najnovija) shvatanja „vageningske škole“ savetodavnu nauku reimenuju u „studije komunikacije radi inovacije“ „*communication for innovation studies*.“ Pri tome je samo savetodavstvo terminološki određeno kao „komunikacija radi inovacije“ („*communication for innovation*“):

„Skup profesionalnih komunikacionih intervencija koje, između ostalih sličnih interakcija, imaju za cilj da razviju ili indukuju nove obrasce koordinacije i prilagođavanja između ljudi, tehničkih rešenja i prirodnih uslova, a u pravcu koji bi trebao da pomogne razrešenju problematičnih situacija, koje mogu biti različito definisane od strane različitih učesnika“. (Leeuwis and van den Ban 2004: 27)

Ovu pomalo komplikovanu definiciju, autori razlažu na nekoliko ključnih momenata:

- **„savetodavstvo je profesionalna aktivnost** koja je praktikovana od strane ljudi koji su za to plaćeni;
- **savetodavstvo se smatra intervencijom**, pošto je najčešće subvencionisano ili plaćeno od strane eksternih faktora (vlade, donatora, privatnih kompanija) i čije aspiracije često nisu identične sa ciljevima onih koji primaju savetodavnu uslugu...i ono može biti efikasno jedino ako postoji izvesno preklapanje ili kompatibilnost interesa između aspiracija „agenata promene“ i klijenata;
- **naglašena je strategija komunikacije** u toku koje ljudi razmenjuju značenja (kroz korišćenje informacija)...savetodavstvo je aktivnost koja je usmerena ka kognitivnim promenama, koje se koriste kao inicijator za druge tipove promena (promena ljudske prakse, načina gajenja useva,

¹ Za bolje razumevanje ovog složenog modela vidi šire Hoffman *et al.* 2009: 48-108.

korišćenja vodenih potencijala itd)... naglasak na komunikaciji označava otklon od obrazovanja odraslih i fokus je na procesu učenja;

- **savetodavstvo je proces** koji se sastoji od čitavih serija komunikativnih intervencija i interakcija;
- **savetodavstvo se odvija između ostalih interakcija**...znači postoje mnoge druge interakcije među ljudima koje ne podrazumevaju delanje savetodavaca, ali koje mogu biti od velikog značaja za ovaj proces;
- stav o razvoju i(li) indukovanju inovacija koristi se da bi se napravio **otklon od isključivog cilja poput širenja inovacija**... Indukovanje znači širenje i adaptaciju inovacija, njihovu re-inveciju u realnim lokalnim prilikama...Time se ostavlja prostor za čitav niz društvenih procesa, uključujući, učenje, povezivanje, procese odlučivanja, pregovaranja, razvoja ljudskih potencijala;
- **savetodavne aktivnosti bi po pravilu trebale da reše situaciju u kojoj postoji neki problem** - problematičnu situaciju; (*prim.aut.* rešavanje problematičnih situacija naročito zavisi od percepcije situacije i aktivnosti svih aktera u tom procesu) Često postoji više **aktera koji su međusobno povezani i sa različitim pogledom na to šta je tačno problem** i koja su **rešenja**".²

Za razumevanje ovog kompleksnog pristupa važno je naglasiti pojedine principe koji se u izvesnom smislu razlikuju od prethodno pomenutog (Hoffmann *et al.* 2009) pristupa. U ovom pristupu fokus nije toliko na individualnim promenama u ponašanju, već usvajanju novih obrazaca koordinacije. Istovremeno, jači se naglasak stavlja na potrebu društvenog učenja i pregovaranja kao cilja i posledica savetodavnog rada, a nešto manje na donošenje odluka. Time se praktične implikacije savetodavstva reflektuju i na druge aktere u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi, a ne samo na farmere (misli se i na istraživače, savetodavce, zakonodavce, poljoprivredno-prehrambenu industriju...). (šire, Leeuwis and

² Ovaj poduži citat naveden je sa razlogom, jer predstavlja najnovija shvatanja ugledne (vageningške) škole o pitanjima o kojima se u ovom delu diskutuje i ujedno daje analitičko razjašnjenje same definicije koja je upotrebljena. Šire o tome, Leeuwis and Van den Ban 2004: 27, 28.

van den Ban 2004: 26) Ovime se nešto više pojačavaju manifestne i latentne funkcije savetodavstva u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi, a manje direktan benefit koji farmer ostvaruje od savetodavne podrške.

Ukoliko bismo problematiku definisanja savetodavstva pokušali da povežemo sa različitim modelima organizacije i finansiranja, mogli bismo reći da u državno organizovanom i finansiranom savetodavnom radu, krajnji cilj savetodavnog rada je ustvari izvestan, a to je: sistematska podrška savetodavne službe farmeru, sa ciljem da savetodavac farmeru s vremenom bude što manje potreban, odnosno, u onom trenutku kada se dostigne određeni nivo kognitivnih i ostalih promena kod farmera, sistematska savetodavna pomoć i podrška farmeru polako (treba da) postane suvišna³. Za razliku od komercijalnih savetodavnih službi koje funkcionišu po principu ekonomskog interesa i naplaćivanja savetodavnih usluga, u javno finansiranom savetodavstvu sa ograničenim budžetom za ove namene i velikim brojem potencijalnih korisnika, prethodno iznesena teza je razumljiva. To ne znači da komercijalni savetodavni servis ima suprotne ciljeve (podržavanje zavisnosti farmera od savetodavca) jer bi u tom slučaju farmeri imali potpuno pravo da ne budu zadovoljni radom savetodavaca i da potraže usluge nekog drugog savetodavca na tržištu savetodavnog rada, a koji će adekvatno odgovoriti na njihove potrebe. Ukoliko se u ovom kontekstu vratimo na prethodne definicije, to bi značilo da ako farmer - kao

³ U tom smislu, donekle je slična distinkcija između različitih naziva za savetodavnu službu: *extension service* ili *advisory service*. Prvi pojam se u suštini nosi blagu naznaku „klasičnog“ širenja inovacija/novih tehnologija po top-down principu (*extension*-engl.širenje) i, vrlo uslovno rečeno, mogao bi se primeniti na državne savetodavne službe, savetodavne programe i tome sl. (obično besplatne za farmere), dok bi pojam *advisory service* označavao „evolutivno moderniju“ savetodavnu podršku koja pruža savete na osnovu *potreba farmera*. Tu se bi moglo da se radi o onome što se naziva korisnički orijentisano savetodavstvo. Pojam *advisory service* se, takođe, često vezuje za *farm advisory service*, koji kao osnovno usmerenje ima *farm menadžment* problematiku koja je značajno vezana za ekonomska pitanja i savete i informacije u vezi mera agrarne politike i subvencija. U svakom slučaju pojam koji se upotrebljava zavisi od konteksta, zemlje i konkretnog tipa savetodavne organizacije o kojoj se govori. **Međutim, ova terminološka razlika u svakom slučaju nije jasno razgraničena i ne treba joj pridavati značajniju pažnju.** Konačno, od naziva ne zavisi mnogo, ukoliko se suština savetodavnog rada ne ostvaruje na pravi način.

korisnik savetodavnih usluga - prepozna bilo kakve druge interese koji se pretpostavljaju njegovim ličnim interesima, vrlo brzo gubi poverenje i prekida savetodavni proces. U potpuno komercijalnom savetodavnom odnosu moglo bi se govoriti o konsultantima (koji pružaju konsultantske usluge) i klijentima (koji te usluge plaćaju), a upravo je činjenica da se za savetodavnu uslugu plaća suštinski momenat koji barem potencijalno pojačava odgovornost savetodavca, kvalitet njegovoga rada i konkurenciju na tržištu savetodavnih usluga.

1.1.2. Difuzija inovacija i poljoprivredno savetodavstvo

Poljoprivredno savetodavstvo je u najširem smislu reči usko povezano sa procesom širenja inovacija. Istraživanja difuzije su svojim rezultatima u velikoj meri doprinela da se savetodavni proces u ovom kontekstu unapredi. Kao što je već pomenuto, nezavisno od određenja, načina finansiranja i organizacije savetodavnih službi, širenje inovacija – novih tehnologija u poljoprivrednu proizvodnju predstavlja jedan od imperativne modernizacije gazdinstava i poljoprivrede uopšte. (Petrović 2000a)

U sociologiji značajno nasleđe budućim istraživačima difuzije inovacija ostavio je još Gabriel Tard (Gabriel Tarde), svojim pručavanjem procesa difuzije i „zakona imitacije“. Njegovi se doprinosi odnose na shvatanje difuzije inovacija kao unutar društvenog (na ravni društvenih grupa), ali i međudruštvenog procesa. Tard takođe ističe i vremensku dimenziju ovog procesa koji se odvija u određenom društvenom prostoru u kome se jasno izdvajaju društvene grupe usvojlaca i korisnika inovacija, koje se bitno razlikuju po svojim vrednosnim orijentacijama npr. kosmopolitizam. Na čitav proces ima uticaja i značaj lokalnih uglednika/vođa, (*engl. „opinion leaders“*). (Đurić 1975; Mendras 1986) Značaj ovih početnih istraživanja difuzije inovacija u sociologiji je ne toliko u broju istraživanja i metodologiji, već u uticaju na buduće istraživače ovog procesa. Jedno od prvih istraživanja u ovoj oblasti izveo je izvesni Bovers (Bowers) (proučavanje difuzije radio aparata), razrađujući Tardove ideje o kategorijama usvojlaca. On je, primećuje Everet Rodžers (Everett Rogers), još tada analizom podataka došao do zaključka da kriva usvojlaca, posmatrana kumulativno, ima oblik slova S (S-kriva). Istraživanja difuzije inovacija iz oblasti opšte-rane sociologije su se

razlikovala od antropoloških, između ostalog, u kvantitativnoj metodologiji, međutim, kako napominje Rodžers, „kreiranje intelektualne paradigme moralo je da sačeka ruralnu sociologiju“ (Rogers 2003: 53), koja procentualno ima najveće učešće u istraživanjima difuzije inovacija.

Istraživanje difuzije inovacija, pre svega u selu i poljoprivredi, bila je jedna od osnovnih tema rane američke ruralne sociologije i razvijala se iz čisto praktičnih potreba. Sociologija sela se najpre institucionalizuje u SAD i prva katedra se osniva već 1911. godine, pod rukovodstvom Čarlsa Gelpina (Charls Galpin). Može se tvrditi da se difuzija inovacija pojavila kao istraživačko polje najpre u ruralnoj sociologiji, a zatim u svima ostalima, uključujući i opštu sociologiju. (vidi, Rogers 2003; First Dilić 1976) Industrijalizacija poljoprivrede i potreba širenja inovacija među seljacima/farmerima, nametala je potrebu kanalsanja čitavog procesa, a time i potrebu za pokušajem njegove kontrole i povećanja efikasnosti. Još u devetnaestom veku, započelo je otvaranje eksperimentalnih poljoprivrednih stanica u Americi, a američke poljoprivredne obrazovne ustanove informisale su farmere o mogućnostima za unapređenje poljoprivredne proizvodnje.

Početak dvadesetog veka, proces institucionalizacije u oblasti obrazovanja poljoprivrednika (poljoprivredne škole, savetodavne službe pri poljoprivrednim fakultetima, poljoprivredne stanice) se još više pojačava. U toj podeli rada, ruralni sociolozi, u saradnji sa poljoprivrednim eksperimentalnim stanicama, preuzimaju zadatke istraživanja procesa difuzije inovacija i njegovih efekata. U početku se istražuju komunikativni aspekti procesa sa naglaskom na izvorima informacija i prirodi procesa usvajanja inovacija, dok se kasnije (sredinom dvadesetog veka) istraživanja usmeravaju na 1. utvrđivanje personalnih i sociokulturnih uzroka različitog prihvatanja poljoprivrednih inovacija od strane pojedinih poljoprivrednika i 2. proces difuzije kao problem komunikacije informacija. (First Dilić 1976: 164)

U periodu od četrdesetih do šezdesetih godina američki ruralni sociolozi izveli su niz istraživanja difuzije inovacija u poljoprivredi i selu. Jedno od najznačajnijih istraživanja bilo je istraživanje Rajana i Grosa (*Ryan i Gross*) (1943), koje je značajno uticalo na sva kasnija istraživanja difuzije inovacija, pre svega u SAD, ali i šire, pošto su se većina istraživanja na tu temu u svetu često izvodila po američkom uzoru. Šezdesetih godina, slična se istraživanja počinju izvoditi i na drugim kontinentima, Latinskoj Americi,

Africi i Aziji. Pedesetih i šezdesetih godina začinje se i evropska istraživačka tradicija u ovoj oblasti, predvođena sociolozima sa Katedre za ruralnu sociologiju, Poljoprivrednog univerziteta u Wageningen, prof. Hofsteom (Hofstee), a kasnije van den Banom koji se sve do nedavno aktivno bavio istraživanjima, ponajviše u oblasti poljoprivrednog savetodavstva.

U američkoj ruralnoj sociologiji, koja je difuziju inovacija imala kao predmet istraživanja, važno mesto pripada Everetu Rodžersu, čija je knjiga „Difuzija inovacija“ („Diffusion of innovations“) doživela čak pet izdanja (poslednje izdanje 2003. godine). Ovde se nećemo šire baviti sa Rodžersovom teorijom. (Šire o tome, Janković 2007) Pomenućemo da bi ovu teoriju uslovno rečeno mogli da podelimo na nekoliko osnovnih pitanja koje ona obuhvata i koje Rodžers pokušava da problematizuje:

- difuzija inovacija i njeni osnovni elementi (inovacija, kanali komunikacije, vreme, društveni sistem);
- proces usvajanja inovacija ili odlučivanja o inovaciji (1. znanje, 2. uveravanje), 3. odlučivanje, 4. implementacija, 5. potvrđivanje);
- inovativnost i kategorije usvojlaca (1. inovatori, 2. rani usvojiooci, 3. rana većina, 4. kasna većina, 5. oklevaoci);
- inovacija i njene karakteristike (1. relativna prednost, 2. uporedivost, 3. složenost, 4. isprobljivost i 5. uočljivost).

Na ovom mestu želimo kratko da problematizujemo društveni kontekst u kojem se dešava usvajanje novih znanja (inovacija) od strane farmera, bilo da se radi o materijalnim ili nematerijalnim tipovima inovacija (npr. drugačiji načini organizacije proizvodnje i upravljanja gazdinstvom). Proces usvajanja inovacije ili „proces odlučivanja o inovaciji“ je u mnogim teorijskim pristupima difuzije inovacija (često i kod Rodžersa) nedopustivo nominalistički i psihologistički sveden na pojedinca. Iako bi se mogla dokazivati teza da je pojedinac taj koji donosi konačnu odluku o usvajanju neke inovacije, ovakav pristup je neprihvatljiv jer je pojedinac u tom procesu samo „*vrh ledenog brega*“ koji, ako se posmatra (čak i samo metodološki) izolovano, ne pruža dovoljno validna objašnjenja procesa difuzije. *Pojedinac je uvek smešten u određene društvene odnose koji posredno i neposredno određuju njegovo društveno delovanje pa time i usvajanje inovacije.*

Ako prema stepenu opštosti pokušamo da navedemo elemente procesa difuzije, mogli bismo reći da je njen tok pod uticajem sledećih faktora:

- *neposrednog okruženja individue*, njegove porodice, prijatelja, ostalih društvenih grupa kojima pripada (profesionalne, religiozne, statusne društvene grupe). Kao posledica toga, pojedinac uvek ima određeno mesto u društvenoj podeli rada, a time i društvenoj strukturi, što znači da je pripadnik određenih društvenih grupa, društvenog sloja koji opet (svojim vrednosnim ili nekim drugim obeležjima) može različito da utiče na percepciju i odlučivanje o usvajanju ili odbacivanju inovacija;
- *gazdinstva i domaćinstva* - pojedinac može npr. zavisno od njegovih socio-psiholoških obeležja biti manje ili više inovativan, odnosno spreman da usvaja inovaciju za koju smatra da mu je potrebna i koja je funkcionalna za njega, ali i za njegovo porodično domaćinstvo i gazdinstvo. U neraskidivoj vezi sa ličnim inovativnim obeležjima, pojedinac će različito usvajati inovaciju ukoliko je vlasnik manjeg ili većeg poseda, ukoliko je gazdinstvo poljoprivredno ili mešovito, ukoliko ga karakteriše specijalizovana ili svaštarska proizvodnja, ukoliko proizvodi za tržište ili sopstvenu potrošnju, ukoliko ima ili nema naslednika na posedu, ukoliko je struktura njegovog poseda „povoljna“ ili „nepovoljna“ za usvajanje konkretne inovacije i tako dalje. U krajnjem slučaju, nužno je posmatrati porodično domaćinstvo ili gazdinstvo kao jedinicu usvajanja, koja se mora analizirati zajedno sa obeležjima porodice, strukture i karaktera porodičnih odnosa i raspodele porodičnog autoriteta.
- *društvene sredine, kolektivnih oblika društvenog života (obeležja lokalne zajednice, odnosno sela-naselja)*. U tom smislu, svako razdvajanje sela i poljoprivrede je veštačko iz razloga postojanja specifične interakcije lokalnog seokog kolektiva i promena u poljoprivredi. To je naročito važno za tradicionalnu poljoprivredu (seljačku ekonomiju) koja je u celini vezana za selo (ruralno u sebe potpuno uključuje agrarno). Selo je uvek specifična lokalna zajednica, društveni prostor koji karakterizuje lokalni kolektivitet i osobeni karakter međuljudskih odnosa, različit od onih u urbanim sredinama. Mendras ističe ulogu „društvene sredine“ i ukupnih društvenih aktivnosti u nekoj regiji, odnosno, globalnog društva: „Ta nas tvrdnja dovodi do toga da problem postavimo u više sociološkim terminima i da se ne zadovoljimo šemom koju čini mreža komunikacija i

utjecaja i mehanizmi individualnih odluka. Treba se upitati o odnosima koji se uspostavljaju između mreža komunikacija, uloge inovatora i cjeline društvenog konteksta“ (Mendras 1986: 244). Istražujući širenje inovacija u francuskim selima, Mendras insistira na činjenici da postoji značajan uticaja kolektivnih oblika društvenog života i društvene strukture sela koja je formirana tradicijom. Uopšte, francuski istraživači za razliku od američkih, češće na prvo mesto stavljaju uticaj društvene grupe (naročito jedinice susedstva) (Vidi, Puljiz 1976).

- *institucionalne strukture*, koja može da predstavlja važan preduslov uspešnog širenja i prihvatanja inovacija. Sela koja su u organizaciono-institucionalnom smislu razvijenija, mogu da predstavljaju područja sa potencijalno većim stepenom inovativnosti. Pri tome je značajan uticaj lokalne (mesne) samouprave i njihovih kapaciteta, postojanje zadruga kao interesnog i ugovornog načina povezivanja proizvođača, količine socijalnog kapitala (vidi, Janković 2007) i razvijenosti društvenih mreža, lokalnih partnerstava, mogućnosti institucionalne participacije lokalnog stanovništva i odluka u vezi sa pitanjima od zajedničkog interesa (npr. briga za životnu okolinu i zagađenja, komasacije zemljišta, meliorativni zahvati...);
- *stepena urbanizovanosti naselja i regiona* uopšte, udaljenost od gradskih centara, infrastrukturnu razvijenost, udeo poljoprivrednog stanovništva, razvoj nepoljoprivrednih delatnosti, institucionalni razvoj sela kao lokalne društvene zajednice i tome sl. (vidi, Dilić 1976)⁴ Demografska gustina, kao materijalna i dinamička-moralna gustina (Dirkem), takođe predstavlja faktor koji može da utiče na širenje i usvajanje, odnosno, odbacivanje inovacija. Pretpostavka glasi da je u demografski gušće naseljenim područjima veća (brža) stopa usvajanja inovacija, nego u demografski „praznim“ ruralnim prostorima, iz razloga intenzivnije komunikacije u okviru lokalne zajednice, ali i sa drugim lokalnim zajednicama (pitanje društvenih mreža). Demografski pasivna područja, često su i saobraćajno loše

⁴ Iako je u istraživanju ovog autora hipoteza o povezanosti inovativnosti i obeležja naselja tek delimično dokazana, smatramo ova obeležja važnim za proces difuzije inovacija.

- povezana, udaljenija od gradova, sa tendencijom demografskog pražnjenja i starenja stanovništva, što sve utiče na proces širenja inovacija;
- *migracionih faktora*, strukturu domicilnog stanovništva i doseljenika, uticaj dnevnih migracija, uticaj „polutana“, uticaj „povratnika“ na selo itd. Kakav je „inovativni potencijal“ ove kategorija stanovnika? On najčešće zavisi od stepena „mentalne urbanizacije“, strukture njihovog vrednosnog sistema i novih znanja/iskustava stečenih u gradu. Oni mogu biti više kosmopolitski orijentisani, prijemčiviji su za promene, njihov stepen informisanosti je veći, a time i potreba za informisanošću kao i sposobnost pronalaženja potrebnih informacija. S druge strane, oni koji „nisu uspeali u gradu“ i primorani su da se vrate na selo, verovatno nisu usvojili urbani sistem vrednosti i na njih se u selu često gleda sa sažaljenjem ili čak sa podsmehom. Takvi pojedinci najčešće ne predstavljaju „inovativni potencijal“ ni zbog njih samih niti zbog društvenog ugleda koji im se pripisuje. Za naše selo karakteristična su značajna migratorna pomeranja usled kolonizacija i ratova. Odnos i međuuticaji domicilnog i doseljeničkog stanovništva (koji su uspešno objašnjavali Cvijić i Vukosavljević) može biti od značaja za procese difuzije inovacija. Iako se pokazuje da doseljenici često uporno nastoje održati stare obrasce ponašanja, činjenica je da oni utiču i na domicilno stanovništvo, koje može i da prihvati neke od tih obrazaca (npr. način poljoprivredne proizvodnje). S druge strane, doseljenici su često spremniji za usvajanje neke inovacije, što ide u prilog njihovoj želji da se u socio-ekonomskom statusu izjednače sa domicilnim stanovništvom;
 - *makro struktura poput globalnog društva i tržišta* – društveni sistem mora da bude otvoren za procese modernizacije sistematično gradeći sistem znanja i informacija u poljoprivredi, koji povezuje različite aktere, fundamentalna i primenjena istraživanja i koji na jedan sistematičan i organizovan način nastoji da kreira, povezuje, širi i primenjuje inovacije u proizvodnji. Pritom, bitno je istaći da globalna strategija razvoja sela i poljoprivrede neće biti uspešna ako poljoprivredu posmatra parcijalno i nezavisno od sela kao društvene zajednice. Ne postoji ni jedan iole ozbiljniji segment promena u poljoprivredi, a da on nije najneoposrednije povezan sa promenama u selu kao društvenom kolektivu i obratno (Vidi, Petrović, Samardžija i Janković 2004: 634). Podrška modernizaciji putem adekvatne

agrarne politike svakako je sastavni instrument sistematične podrške. „Odsustvo adekvatnih agrarnih, kreditnih i dr. sličnih mera direktno sputava proces difuzije inovacija u farmersku poljoprivredu. Pri tome je u ovoj oblasti važno uspostaviti dugoročnu strategiju koja treba da se bazira na realnim, ali i anticipiranim potrebama poljoprivrede, sela i globalnog društva“. (Petrović, Samardžija i Janković 2004: 635) Tržište - konkurencija kao neizostavan faktor primorava farmere na usvajanje inovacija koje obično vode ka koncentraciji, intenzifikaciji i specijalizaciji rada u poljoprivredi. U suprotnom, „poljoprivredni, tehnološki i tržišni mlinovi“ ne praštaju neinovativnim elementima sistema jer farmeri koji ne usvajaju nove tehnologije, a koje se nameću u formi regulativnog principa, veoma brzo gube pozicije na tržištu. (Vidi, Leeuwis and van den Ban 2004: 40-42) U tom se smislu velike i tehnološki najmodernije farme postavljaju kao „normativni model“ (van der Ploeg and Saccomandi 1995: 10) za sve one koji žele da učestvuju u agrarnoj areni.

1. 2. Zadaci i funkcije poljoprivrednog savetodavstva

Savetodavna teorija poznaje brojna određena funkcija koje savetodavstvo može da obavlja u kontekstu agrarnog i ruralnog razvoja. Jedan od sistematičnih prikaza ove problematike navodi da savetodavstvo treba da ispuni četiri osnovne funkcije: (Albrecht *et al.* 1989: 36)

- „da deluje kao posrednik između institucija koje su zadužene za razvoj poljoprivrede i ciljnih grupa“. Na taj se način, najnoviji naučno-istraživački rezultati prenose u poljoprivrednu praksu i postaju dostupni farmerima na način na koji ih oni mogu razumeti i primeniti, i obratno, time se dobija i feedback o potrebama farmera za tehnologijom
- „transfer i prilagođavanje naučnih dostignuća sposobnostima i potencijalima sitnijih farmera/seljaka“ (ovime se naglašava značaj savetodavnog rada sa svim kategorijama seljaka/farmera, a naročito sa sitnijim proizvođačima, iz razloga jer su oni u praksi vrlo često zapostavljena kategorija u savetodavnom radu);
- „formalizacija razvojnih i drugih službi doprinosi struktuisanju institucija. Nove institucije, bez obzira da li su one organizovane od strane države ili

na neki drugi način, u velikoj meri mogu uticati na razvoj poljoprivrede“ (sa ovim je povezan i institucionalni pluralizam u savetodavnom radu);

- „mobilizacija, u formi motivacije i rada na osposobljavanju marginalnih grupa... kako bi one dostigle „nezavisnost“ i razvijale programe „samopomoći“.

Savetodavstvo je, po ovom shvatanju, institucija koja treba da pomogne da se kod ruralne populacije prošire znanja, pojača motivacija i veštine jer ovi faktori predstavljaju prepreku razvoju. U svojoj osnovi savetodavstvo je u nadležnosti države koja je, s jedne strane, dužna da stvori uslove socijalne pravde i jednakosti (orijentacijom na pomoć onima kojima je pomoć potrebna)⁵, dok, s druge strane, ona mora da vodi brigu o ciljevima poput proizvodnje hrane i ishrane stanovništva, kontinuiranoj modernizaciji poljoprivrede i očuvanju prirodnih resursa. Pri tome se smatra da je savetodavstvo usmereno na sledeće aktivnosti: proizvodno-tehnička pitanja u poljoprivrednoj proizvodnji; menadžment (unapređenje organizacije gazdinstva efikasnim korišćenjem postojećih faktora proizvodnje), socio-ekonomska i institucionalna pitanja (Albrecht *et al.* 1989: 37), zatim oblast pružanja saveta i informacija o mogućnosti korišćenja subvencija, dobijanja kredita, pribavljanja inputa; konsultacije oko pravnih regulativa; vođenje knjigovodstva na gazdinstvu, konkurisanje za subvencije u nacionalnim, ali i međunarodnim fondovima/budžetima⁶; pomoć u marketingu proizvoda i tome sl. Ovome možemo pridružiti i savetodavstvo po pitanju ekologije i zaštite životne sredine koje danas ima veliki javni značaj.

Definisanje savetodavstva po pravilu naznačava i ciljeve i ulogu savetodavstva, ali i ulogu države koja se veoma često pojavljuje kao jedan od osnovnih okvira za organizaciju i finansiranje savetodavstva širom sveta, a pre svega u smislu instrumenta za implementaciju (javne) agrarne i ruralne politike. Uloga države u oblasti poljoprivrednog savetodavstva je veoma značajna, bez obzira da li je savetodavstvo organizovano i finansirano od

⁵ To je dužnost države jer „ prvo, ona mora da kreira socijalnu pravdu i jednakost i drugo, jer adekvatno snabdevanje hranom i drugi razvojni ciljevi ne mogu da se ostvare ukoliko se ne aktivira veliki broj poljoprivrednih proizvođača“. (Albrecht *et al.* 1989: 37)

⁶ Npr. fondovi Zajedničke agrarne politike EU.

strane države ili ne, a savetodavstvo ima značajnu ulogu u ostvarivanju agrarnog i ruralnog razvoja, a time društvenog i ekonomskog razvoja uopšte. Istovremeno ono ima važan zadatak i ulogu „povezujućeg“ faktora u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi svakog društva. Privatizacija savetodavnih službi u mnogim razvijenim zemljama rezultirala je posledicom manjeg ili većeg slabljenja veza u okvirima sistema znanja i informacija u poljoprivredi i mogućnosti države da ovaj proces sistematično i na holistički način usmerava (o ovome će još biti reči kasnije u delu u vezi sa Sistemom znanja i informacija u poljoprivredi).

Početak osamdesetih godina oficijelno poljoprivredno savetodavstvo (dotada najčešće organizovano i finansirano od strane države) stavlja se pod kritičku lupu i „optužuje“ za nedovoljnu efikasnost, top-down pristup, velike troškove, birokratizaciju, nefleksibilnost itd. Mnogi savetodavstveni sistemi doživljavaju različite transformacije: od komercijalizacije savetodavnih usluga (troškove delimično ili potpuno snosi korisnik) do potpune privatizacije savetodavne službe i prepuštanja poslova savetodavstva privatnim kompanijama, nevladinim organizacijama itd. Iako je bilo opravdanih razloga za kritiku sistema savetodavstva organizovanog i finansiranog od strane države (najčešće preko ministarstva za poljoprivredu), nakon skoro dve decenije od početka talasa promena u savetodavnoj teoriji i praksi, smatra se da se oformila nova svest o ulozi države i javnog sektora u, pre svega, finansiranju, ali i izvođenju savetodavnog rada. (Petrović 2007: 6, 7)

Smatra se da su i u visoko razvijenim, ali i u zemljama u razvoju, okolnosti prisilile postavljanje novih prioriteta i ciljeva društveno-ekonomskog razvoja. Upravljanje prirodnim resursima, smanjenje ruralnog siromaštva⁷, zaštita životna sredine i zdravlje stanovništva postaju goruća pitanja na početku 21. Uloga države je od velikog značaja⁸ jer samo javni sektor može uspešno i efikasno da preuzme određene funkcije: „samo država može preuzeti na sebe odgovornost za to da će savetodavni rad biti usmeren na opštu korist i u korist javnih dobara npr. ugovaranjem tih i takvih zadataka sa privatnim izvođačima savetodavnog rada; samo država može da

⁷ Šire o kontekstu siromaštva i ruralnog razvoja, Rauch, Bartels and Engel 2001.

⁸ Šire o tome, odlična analiza Rivere i saradnika u: Rivera and Qamar 2003.

uvodi i postepeno uvećava institucionalni pluralizam u savetodavnom radu, da nadzire, unapređuje i garantuje kvalitet savetodavnog rada koji je od ključnog značaja za ruralni razvoj. Stoga je uloga javnog sektora - države na svim nivoima - ključna za razvoj". (Rivera and Zijp 2002)

Iskustva iz proteklih tridesetak godina iz diskusija o ulozi države govore o potrebi usmeravanja javnog finansiranja kroz savetodavstvo upravo na siromašne u ruralnim područjima i na podizanje njihovog kvaliteta života, a da se finansijski jačim farmerima prepusti izbor na tržištu savetodavnog rada. To je moguće ostvariti ukoliko se savetodavstvo ne posmatra samo kao služba ili sistem, već kao dugoročna podrška ruralnoj populaciji u okvirima modela ruralnog razvoja, u multisektorskoj saradnji s sa svim akterima, kako nacionalnim (lokalnim i regionalnim), tako i internacionalnim. „Uloga privatnog sektora u ruralnom i agrarnom razvoju je značajna, ali potpuna privatizacija nije podesna, čak na za potpuno komercijalnu poljoprivredu. Odgovarajući „mix“ uloga javnog i privatnog sektora određen je kroz upravljanje i učenje kroz iskustvo. Stoga, država treba da bude realistična po pitanjima ograničenja potpuno privatizovanog savetodavstva“ (Rivera and Qamar 2003: 9, 10)

Rad sa farmerskim udruženjima (nekada i u sklopu samih udruženja i zadruga –primer Danske), njihovom povezivanju i zajedničkom nastupu na tržištu, jedna je od veoma važnih funkcija savetodavnog rada (vidi, Petrović 2007: 8, 9). Ovo je naročito značajno jer se radi o važnom faktoru razvoja poljoprivrede, ali istovremeno činiocu ruralnog razvoja uopšte koji pored ekonomskih efekata (ugovornog udruživanja farmera) ima i značajne efekte na različite forme koordinacije, pregovaranja, društvenog učenja, razvoj socijalnog kapitala, motivacije i razvoja institucionalne participacije u lokalnom ekonomskom razvoju.⁹

⁹ Nasuprot tome stoji često viđena apatičnost, nepoverenje, osećanje nemoći i nesposobnosti seoskog stanovništva da utiče na globalne razvojne tokove, a time i razvoj svoje lokalne zajednice. Reč je o verovanju u sopstvenu nemoć da se nešto promeni, koja je često (mora se priznati) opravdana. Ovakva svest se tokom istorije iskristalisala usled objektivno teških i represivnih mera (baziranih često na ideološkoj osnovi) prema selu i poljoprivredi. Značaj participacije se ogleda upravo u mobilizaciji lokalnih snaga i potencijala u pronalaženju „održivih“ rešenja, korišćenjem znanja i iskustava stanovnika lokalnih zajednica.

Savetodavna nauka je već odavno dokazala da investicije u istraživanja u poljoprivredi i poljoprivredno savetodavstvo imaju veoma visoku stopu povraćaja. Poljoprivreda je takva privredna grana u kojoj se efekti ulaganja mogu posmatrati isključivo dugoročno pa je takva situacija i sa savetodavstvom. U situaciji u kojoj se poljoprivreda nalazi u teškom stanju (kao npr. u Srbiji) ulaganja u istraživanja, savetodavstvo i edukaciju poljoprivrednih proizvođača je veoma opravdana i neophodna. Iako efekti (kratkoročno gledano) možda i nisu tako očigledni, dugoročni efekti investiranja u organizovani transfer tehnologije i razvoj ljudskih resursa u poljoprivredi i ruralnim područjima su veoma veliki. Pri tome se smatra da je »interna stopa povraćaja investicija u savetodavstvo i istraživanja u poljoprivredi oko 40%, što je mnogo više nego neke druge investicije u razvoj poljoprivrede« (van den Ban and Hawkins 1996: 15). Osnovna pretpostavka je da bez edukovanih i kompetentnih poljoprivrednih proizvođača, koji primenjuju savremenu tehnologiju, nije moguće ostvariti razvoj poljoprivrede, a time ni određene aspekte ruralnog razvoja.

Tabela 1: Osnovne i dodatne funkcije savetodavstva.

Osnovne funkcije savetodavstva	Dodatne funkcije savetodavstva
<ul style="list-style-type: none"> • animacija: osposobljavanje i motivacija lokalnog stanovništva za delanje na osnovu sopstvenih inicijativa i saradnja u razvoju novih formi organizacije, • edukacija lokalnog stanovništva (odraslih), • prenos (sakupljanje i obrađivanje) informacija, • pomoć pri rešavanju problema, • razvijanje savetodavnih sadržaja i metoda (na bazi istraživačkih rezultata, usko povezanih sa praksom), • planiranje savetodavnog rada (u saradnji sa lokalnim stanovništvom), ▪ evaluacija (i monitoring) savetodavnog rada“ 	<ul style="list-style-type: none"> • obezbeđivanje inputa za poljoprivrednu proizvodnju, pomoć u skladištenju, marketingu, eksperimentalni rad (ogledi, nadgledanje ogleda), ili čak obezbeđivanje infrastrukture“)

Izvor: (Bolliger et al. 1990: D2)

Funkcije koje savetodavstvo može/treba da ostvaruje su brojne i variraju od niza faktora i socio-ekonomskog konteksta u kome savetodavstvo

deluje. Konačno, one zavise od ciljeva koje svako društvo postavlja pred savetodavni sistem i pred programe agrarnog i ruralnog razvoja. Pojedini autori, npr. prave podelu na osnovne i na dodatne funkcije savetodavstva.

Jedna od vrlo aktuelnih tema u savetodavnoj nauci, naročito u savetodavnoj teoriji i praksi razvijenijih zemalja, jeste *kontrolna funkcija savetodavaca*¹⁰. U velikom broju zakonskih regulativa u poljoprivredi (porezi, subvencije, proizvodnja zdravstveno bezbedne hrane, zaštita životne okoline, proizvodnja genetski modifikovanih proizvoda...) savetodavcima se često nameće funkcija direktne ili indirektno kontrole farmera. U takvoj situaciji, očigledan je *konflikt društvenih uloga* koje savetodavci moraju da ispunjavaju: s jedne strane, oni pomažu farmerima da povećaju produktivnost, pomažu im pri dobijanju subvencija, kredita, pomažu im u vođenju knjigovodstva na farmama i pravljenju biznis planova itd, dok im se, s druge strane, često implicitno ili eksplicitno nameće zadatak da vode računa o tome kako ti isti farmeri poštuju stroge zakonske regulative u procesu proizvodnje hrane, kvaliteta proizvoda, zaštiti životne okoline i tome sl¹¹. U takvoj situaciji, realna je opasnost da farmeri izgube *poverenje* u savetodavnu službu jer je posmatraju kao (direktnog ili indirektnog) kontrolora njihovog rada, a u službi države i državnih institucija i globalnog društva. Time se savetodavna uloga i pomoć farmerima - koja se suštinski gradi na poverenju koje postoji između farmera i savetodavaca - dovodi pod znak pitanja. Konflikt uloga je, prema tome, velika kočnica u razvoju kvalitetnih odnosa između savetodavaca i seljaka/farmera i razvoju savetodavne službe uopšte. Ovaj problem najčešće nastoji da se reši tako što se na neki drugi način sprovodi kontrola procesa proizvodnje na farmama, međutim i dalje, kao realni problem savetodavaca, ostaje dilema kako postupiti u slučajevima kršenja pozitivnih propisa od strane farmera, a da to ne nanese dugotrajnu štetu u njihovom odnosu. S tim u vezi, važno je imati u vidu još jedan momenat.

¹⁰ Kontrolne funkcije su važna tema i za manje razvijene zemlje koje se, po pravilu, angažuju u reformama ili tek u uspostavljanju savetodavnih službi, tako da se ovo pitanje, osim formalno, suštinski ne rešava obično usled nepostojanja kapaciteta, a često i neznanja o značaju ovog pitanja.

¹¹ U sistemu neadekvatno organizovane poljoprivredne i sličnih inspekcija, savetodavci (uglavnom državni) često mogu da se institucionalno nalaze ovoj vrsti rizika koji podrazumeva preplitanje savetodavnih i kontrolnih funkcija.

Savetodavci u svom poslu nisu odgovorni samo farmerima, već i organizacijama i institucijama za koje rade, bez obzira da li je savetodavstvo državno organizovano i finansirano ili je privatno. Ispunjavanje ciljeva koje im zadaju strukture menadžmenta u savetodavnim organizacijama, ne moraju da budu uvek u skladu sa interesima farmera (npr. država hoće da poveća proizvodnju nekog izvoznog polj. proizvoda, a seljaci nemaju interesa ili „računice“ da se orijentišu na takvu vrstu savetodavnih programa i tu vrstu proizvodnje). U tim slučajevima opet postoji sukob interesa onih za koje se radi (savetodavna služba) i onih kojima se tim radom treba pomoći (seljaci/farmeri). Rešenje je (ma koliko ono idealizovano zvučalo) u usklađivanju interesa obeju strana zajedničkim određivanjem ciljeva agrarne politike, a time i ciljeva savetodavnog rada, putem *identifikacija savetodavnih potreba*, većeg učešća i prisustva farmera i njihovih organizacija („lobiranje“) u ministarstvima za poljoprivredu, regionalnim i lokalnim institucijama, menadžmentu savetodavnih službi, a naročito u domenu finansiranja savetodavnih programa koji se direktno odnose na kontrola nad korišćenjem predviđenih sredstava za rad službe.

Jasno je, međutim, da je poljoprivredno savetodavstvo **samo jedan od instrumenata** agrarnog (i ruralnog) razvoja. To znači da je dobra organizacija poljoprivrednog savetodavstva, ali i sistema znanja i informacija uopšte, tek samo jedan od uslova razvoja poljoprivrede i sela. Mošer (Mosher) u svojoj knjizi „*Getting Agriculture Moving*“ navodi sledeće uslove koji moraju da se zadovolje:

- „postojanje tržišta poljoprivrednih proizvoda,
 - kontinuirano menjanje i razvoj novih tehnologija u poljoprivredi,
 - lokalna dostupnost poljoprivredne opreme i inputa,
 - postojanje stimulacija koje motivišu farmere i čine profitabilnim veću proizvodnju,
 - transportni uslovi u ruralnim područjima (saobraćajna infrastruktura)“.
- (citirano prema, van den Ban and Hawkins 1996: 15)

Ukoliko ovi i slični uslovi nisu zadovoljeni, od savetodavstva se ne može očekivati velika efikasnost. Ono svoje efekte ostvaruje *samo u kombinaciji sa drugim instrumentima* agrarne i ruralne politike kao npr.

ispravnom politikom cena, poreskom politikom, subvencijama, kreditnom politikom, dobrom organizacijom poljoprivrednih inputa i outputa, ispravnom zemljišnom politikom, primenjenim istraživanjima Navedeni, ali i mnogi drugi makro i mikro ekonomski faktori, u velikoj meri determinišu efekte savetodavstva. Međutim, važan preduslov jeste i postojanje *strategije društvenog razvoja* (opšte društvenog i privrednog, a time i agrarnog i ruralnog razvoja), kao i *karakter globalnog društva i njegove sposobnosti da se uključi u opšte modernizacijske tokove*. Ovo se, ustvari, odnosi na već poznatu hipotezu da „tehnika, tehnologija, nauka i tehnički progres uopšte, sami po sebi ne rešavaju probleme razvoja nezavisno od karaktera društvenih odnosa i spremnosti nekog društva da bude otvoreno prema društvenim promenama, kao i njegove spremnosti da te promene racionalno usmerava prema vlastitim potrebama i mogućnostima“. (Petrović 1997: 335; slično 1997a; 2000)

Ciljevi i funkcije poljoprivrednog savetodavstva nisu ograničeni samo na razvoj poljoprivrede. Veliki doprinos savetodavstva jeste u ostvarivanju ciljeva ruralnog razvoja (indirektno, ali i direktnim angažovanjem savetodavaca), tako da savetodavna služba u poljoprivredi postepeno može da evoluiru u *ruralnu savetodavnu službu* („*rural extension service*“) koja se, kao takva, angažuje na realizaciji konkretnih razvojnih projekata u lokalnim seoskim zajednicama. Koliko poljoprivredno savetodavstvo može i treba da se angažuje na poslovima širim od razvoja poljoprivrede i postane služba ruralnog razvoja, zavisi od mnogo faktora i ostaje pitanje za raspravu. Iako se ostvarivanje ciljeva ruralnog razvoja često taksativno može naći u opisu poslova savetodavnih službi mnogih zemalja,¹² obično je ovakva uloga savetodavstva u realnosti simbolična ili ona sama po sebi predstavlja nerearno postavljene ciljeve s obzirom na raspoložive resurse.

Da bi savetodavna služba mogla da obavlja i zadatke u oblasti ruralnog razvoja i razvoja lokalnih seoskih zajednica, potrebno je da je ona na visokom stepenu organizovanosti i obučenosti savetodavaca za takve zadatke, koji je uslovljen finansijskim mogućnostima, postojanjem različitih tradicija savetodavnog rada, adekvatnim strategijama razvoja. Poljoprivredno savetodavstvo, posmatrano čak i u najširem mogućem smislu, nije sposobno (ali i ne bi trebalo) da bude odgovor na široku problematiku ruralnog razvoja.

¹² Između ostalog i u Srbiji.

Ruralna zajednica je prostorna, ali i društvena celina, sa svojim karakterističnim vrednosnim sistemom, običajima i obrascima ponašanja koju predstavljaju mešavinu tradicionalnih i modernih (urbanih) vrednosnih sistema. To znači da ruralna politika i njeno ostvarivanje zahtevaju interdisciplinarna znanja. Problematika ruralnog razvoja je veoma složena i podrazumeva poznavanje niza determinanti koje prevazilaze i sam pojam/prostor ruralnog. Stoga, biti ekspert za poljoprivredu, ne znači istovremeno dovoljno dobro razumevanje ruralnosti, problema ruralnog (lokalnog i regionalnog) društvenog razvoja. Uzimajući u obzir sve ovo, ne može se očekivati da poljoprivredni savetodavci „preko noći“ ovladaju znanjima potrebnim za savetodavne programe ruralnog razvoja. U kontekstu realizacije ovakvih ciljeva, savetodavna služba ima svoje mesto, tim pre što su savetodavci, po pravilu, dnevno prisutni u ruralnim područjima i manje-više postaju deo seoskog društvenog života i često „evoluiraju“ u „stručnjake za sve“, u nekoga u koga lokalna populacija ima poverenja.

Važna uloga poljoprivrednih (ruralnih) savetodavaca mogla bi da bude upravo u sferi (pomenute) izgradnje kapaciteta. Reč je, ustvari, o razvojnom pristupu koji se smatra „suštinskim elementom ukoliko je cilj održivi razvoj i razvoj usmeren na ljude“. ¹³ (Eade 1997: 1) Ovaj pristup se zalaže za kreiranje sposobnosti i znanja (u ovom slučaju) ruralne populacije, da determiniše sopstvene vrednosti i prioritete i da dela na osnovu toga. To znači da je koncept izgradnje kapaciteta jedan *pristup, strategija i metodologija* (Bolger 2000: 2) društvenog (ruralnog) razvoja u najširem smislu reči. Cilj je povećati „*efikasnost, sposobnost i resurse*“ u planiranju i realizaciji razvojnih projekata, „*ojačati veze i razumevanje*“ u razvojnim projektima, „*izgraditi motivaciju, vrednosti, stavove i uslove za održivi razvoj*“ (Ibid.). ¹⁴ Ovakav pristup u svakom slučaju „*nema za cilj: stvaranje osećaja zavisnosti kod onih kojima se*

¹³ United Nations Development Programme (UNDP) održivi razvoj ljudskih resursa naziva „*development of the people, by the people, for the people*“.

¹⁴ Shodno tome, ovaj pristup ne može biti posmatran izolovano od društveno-ekonomskog i političkog okruženja i predstavlja „dugoročnu investiciju“ u ljudski kapital neophodan za procese društvenih promena. Stoga je saradnja sa državnim institucijama, opštinama i lokalnom samoupravom, nevladinim organizacijama, zadrugama, farmerskim asocijacijama i drugim udruženjima u ruralnim prostorima, obrazovnim institucijama, masovnim medijima itd, neopohodna zarad efikasnijeg rada na ruralnom razvoju

pomaže, slabljenje uticaja države i državnih institucija u čitavom procesu društvenog - ruralnog razvoja¹⁵, ono nije usamljena aktivnost odvojena od drugih procesa koji za cilj imaju društveni/ruralni razvoj, ono nije usmereno samo na finansijsku održivost, već je sinonim za široko shvaćenu socijalnu, političku, organizacionu i upravljačku održivost". (Eade 1997: 32, 33) Jedna od važnih hipoteza ovoga pristupa slikovito se ovako predstavlja:

„ Svi mi znamo klasični razvojni kliše ... dajte nekome ribu i nahranite ga za jedan dan; naučite ga da lovi ribu, nahranili ste ga za čitav život. Ovo je zdrava misao, ali postaje problematična ako je posmatramo sa dva aspekta. Prvi je ono što svi znamo odavno - naučiti ljude da love ribu im ništa ne pomaže ukoliko im je ograničen pristup resursima... drugi aspekt je još „interesantniji“. Šta ako mi, koji tvrdimo da nekoga nečemu učimo, ustvari ne znamo da lovimo ribu? To uopšte nije nemoguće. Možemo li mi - nevladine organizacije, donatori, državne savetodavne službe - mi koji težimo da nekoga nešto naučimo, iskreno tvrditi da mi sami imamo toliko sposobnosti („kapaciteta“) u svojim organizacijama? Da li smo mi zaista ovladali time u čemu druge podučavamo, da li smo bili sposobni da organizujemo sami sebe dovoljno dobro da bi postigli smislene efekte onoga što radimo? Jasno je da nismo“. (CDRA 1995¹⁶, prema Eade 1997: 26)

Savetodavni rad predstavlja proces koji permanentno treba da evoluiraju, da se poboljšavaju, da proširuju svoje domete do realnih i ostvarljivih granica svoga delovanja. U kojoj meri će to biti ostvareno, zavisi od mnogo faktora, a pre svega od kvalifikovanosti savetodavaca za takve zadatke i njihove permanentne edukacije, ciljeva politike agrarnog i ruralnog razvoja i finansiranja razvojnih projekata. Ruralni razvoj, kao složeni proces, zahteva strateško planiranje, dugoročnu realizaciju i finansiranje, pre svega od strane države, regionalnih i lokalnih institucija. U ostvarivanju programa i projekata ruralnog razvoja savetodavna služba može dati svoj doprinos, ali treba biti svestan granica delovanja i efekata savetodavstva. Ono nije svemoćno i „sveznajuće“. Niti bi trebalo takvo da bude. Za savetodavnu službu je zato veoma važno postavljanje realnih ciljeva (koji moraju biti u skladu sa javno

¹⁵ Pojam i proces „*capacity building*“ se ne odnosi samo na ruralne prostore, već je on shvaćen u širem smislu reči. Mi ovde, shodno temi, koristimo ovaj pojam u kontekstu razvoja ruralnih sredina i seoske populacije.

¹⁶ CDRA (1995). *Capacity Building: Myth or Reality? Community Development Resource Association Annual Report*. Woodstock-South Africa.

proklamovanim ciljevima agrarne politike i ruralnog razvoja na nacionalnom nivou), pravilno planiranje i realizacija zadataka, kao i monitoring i evaluacija postignutog. (Vidi, Hoffman *et al.* 2009: 170-199) Ovo poslednje predstavlja početnu tačku situacione analize i planiranja novih aktivnosti na kratkoročnom i dugoročnom nivou. Samo takvim načinom rada, moguće je, barem donekle, izbeći okoštavanje i birokratizaciju ovih službi i podstaći njihovo stalno usavršavanje, a time i veće efekte savetodavnog rada.

Postoje i mišljenja da eksplicitno stavljanje ciljeva ruralnog razvoja na „dnevni red zadataka“ poljoprivrednog savetodavstva nije dobro iz razloga što se na taj način savetodavcima onemogućava da se potpuno posvete, već ionako složenim, „poljoprivredno-savetodavnim“ zadacima. Time se, navodno, umanjuje njihova efikasnost, vrši se „disperzija“ snaga na mnogo širem nivou od mogućnosti samoga savetodavstva kao institucije. Ove tvrdnje su, ipak, samo u određenoj meri tačne. Po našem mišljenju, dometi savetodavnog rada su ograničeni i ne treba očekivati da savetodavstvo može rešiti sve probleme u poljoprivredi i ruralnim područjima. Ono, međutim, svojim aktivnim radom i prisustvom u ruralu indirektno već i deluje na procese ruralnog razvoja. Pitanje je samo kako shvatamo ruralni razvoj. Mi smo ovde (zbog prirode teme kojom se bavimo) skloni da ga shvatimo na jedan *antropocentričan* način, koji se odnosi na razvoj ljudskog kapitala/resursa, a koji je, ustvari, eksplicitno postavljeni cilj savetodavstva. Na taj se način razvijaju potencijali seljaka/farmera i njihove sposobnosti za produktivnijom proizvodnjom, povećavaju se prihodi od poljoprivrede, koji imaju velikog uticaja na *kvalitet života* onih koji žive od prihoda iz sektora poljoprivrede. Ako unapređenje kvaliteta života na selu shvatimo kao jedan od ciljeva ruralnog razvoja, onda je ono, između ostalog, i efekat savetodavnog rada. Ruralni razvoj je ovde shvaćen u smislu razvoja ljudskih resursa i kapaciteta, animiranje farmera zarad njihove veće lokalne inicijative i participacije u razvoju lokalne zajednice; razvijanje društvenih mreža i novih obrazaca koordinacije i veza pojedinaca, organizacija i institucija (socijalni kapital u širem smislu reči) u sektoru poljoprivrede i van nje i kao stvaranje uslova za proces društvenog učenja. To nikako ne znači redukovanje procesa ruralnog razvoja samo na ove aspekte. To pre znači da su ovi aspekti ovde naglašeni: iz razloga čestog zanemarivanja njihovog značaja u konceptima ruralnog razvoja; iz razloga što oni već predstavljaju direktan ili indirektan efekat rada/procesa *poljoprivrednog savetodavstva* i iz razloga što oni

predstavljaju drugačiji ugao posmatranja nekih aspekata ruralnog razvoja koji je često redukovan na ekonomska određenja (razvoj poljoprivrede, nepoljoprivrednih delatnosti i malih i srednjih preduzeća, ruralni turizam, tercijalne delatnosti, organizacija tržišta), odnosno razvoj infrastrukture, razvoj pravne i političke regulative i tome slično.

Tabela 2. Elementi ruralnog razvoja: osnovni („essentials“) i dodatni/koji pospešuju („accelerators“)

Osnovni elementi za ruralni razvoj - „essentials“	Dodatni elementi koji pospešuju ruralni razvoj - „accelerators“
<ul style="list-style-type: none"> • jasna politika ruralnog razvoja • osnovno obrazovanje • „demokratija „i mir • zdravstvene službe • pravna sigurnost • mogućnosti kreditiranja • razvoj poljoprivrede koji uključuje: <ul style="list-style-type: none"> ▪ ruralno tržište za poljoprivredne proizvode (koje uključuje postojanje potražnje za proizvodima sa farmi na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom tržištu; marketing sistem; poverenje farmera u marketing sistem ▪ nove tehnologije zarad povećanja proizvodnje ▪ mogućnost nabavke inputa i opreme na lokalnom nivou 	<ul style="list-style-type: none"> • savetodavne službe • edukacija i trening • promocija koncepta „samopomoći“ • rad na razvoju lokalne zajednice („community development work“) • razvoj poljoprivrede koji uključuje: <ul style="list-style-type: none"> ▪ postojanje subvencija ▪ očuvanje, poboljšavanje i širenje poljoprivrednog zemljišta ▪ farmerska udruženja (zadruge, asocijacije, grupe farmera)

Izvor: Mosher, A. (1966). Getting agriculture moving: essentials for development and modernisation. New York. Praeger. (Navedeno prema, Hoffmann *et al.* 2009: 2)

Mošer savetodavstvo smatra dodatnim elementom ruralnog razvoja, što govori u prilog tome da savetodavne službe s pravom mogu da nose i prefiks „ruralne“.

Zemlje u tranziciji (trasformaciji) nalaze se pred izazovom reforme i(ili) uspostavljanja efikasnog savetodavnog sistema. Nasleđeno stanje zemalja u tranziciji obično predstavlja nedovoljno efikasna državna organizacija savetodavne službe. Ono što ovo stanje još više otežava jeste

nedovoljno dobro razumevanje same suštine savetodavnog rada, ali i nedovoljna razvijenost tzv. „savetodavne nauke“. U kontekstu ovog pitanja u Srbiji, činjenica je da u sklopu stručnih službi postoji relativno dobra baza stručnjaka iz različitih oblasti u poljoprivrednoj proizvodnji. Ono što međutim nedostaje, jeste moderan koncept i pravo razumevanje savetodavnog rada, koji mora da se gradi na tri osnovna stuba: stručna kompetentnost, kompetentnost po pitanju metoda savetodavnog rada i dobra organizaciona struktura. (Hoffmann *et al.* 2009: 28) Ovo znači da savetodavac pored dobre tehničke stručnosti za određena pitanja u poljoprivredi, mora da raspolaže metodološkim znanjima o setu raznovrsnih savetodavnih metoda i pristupa, kako znanje i informacije preneti farmerima, kako ih motivisati i osposobiti za rešavanje problema u proizvodnji i kako razvijati istinski savetodavni odnos, koji se zasniva na poverenju farmera u savetodavca i adekvatnom odgovoru na potrebe farmera. Treći stub na koji se savetodavstvo oslanja jeste savetodavna organizacija sa svojom politikom rada, ciljevima, programima rada, načinom organizacije i finansiranja savetodavnog rada. *Ukoliko se savetodavstvu ne pristupi na ovaj način, ono se više svodi na prenošenje informacija, a manje na adekvatnu savetodavnu pomoć farmeru - korisniku usluga savetodavne službe.*

Da bi se dostigla optimalna efikasnost poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji, potrebno ga je, *u navedenom kontekstu*, graditi na pomenuta tri stuba, uz kontinuirano obučavanje (trening) savetodavaca za adekvatan pristup farmerima i samoj prirodi savetodavnog posla. Ovo je moguće samo na taj način što će se samom savetodavstvu prići sa punim razumevanjem o tome kakav ono proces i institucija u suštini treba da bude. Samo na ovaj način, stvaraju se uslovi da se pod kritičku lupu stavi (pogrešno) shvatanje koje glasi da je dobar stručnjak automatski i uspešan savetodavac, a koje onemogućava sistematičan pristup veoma složenom i, *u suštini interdisciplinarnom pitanju*, kakvo poljoprivredno savetodavstvo zaista jeste. Ukoliko ovi i drugi uslovi nisu zadovoljeni, od samog savetodavnog rada se ne može očekivati velika efikasnost. Istovremeno, podrazumeva se da savetodavstvo svoje efekte ostvaruje *samo u kombinaciji sa drugim instrumentima agrarne politike i politike ruralnog razvoja.*

2. KRATAK ISTORIJAT RAZVOJA POLJOPRIVREDNIH STANICA U SRBIJI

Institucija savetodavstva u poljoprivredi u Srbiji ima relativno dugu istoriju koja datira od sredine devetnaestoga veka. Kao jedan od prvih važnijih istorijskih datuma za savetodavstvo u Srbiji pominje se¹ osnivanje Zemljodelske škole u Topčideru 1853.godine, koja je školovala prvih 200 agronoma (dvogodišnje školovanje) sa motoom „Agronomi da uče narod boljem radu i da ga nadziravaju“! Takođe, „1853. godine uvedena je i nastava poljoprivrede u Velikoj školi u Beogradu...Pre toga, država je 1846. godine, slala pitomce da studiraju poljoprivredne nauke u Nemačkoj – u Altenbergu, Hohenheimu, a kasnije u Beč i druge zemlje“. (Ibid. str. 131)

Savetodavni rad u poljoprivredi ostvarivao se u sklopu delovanja različitih ustanova koje su se razvijale u skladu sa privrednim i društvenim razvojem i potrebama zemlje i ulogom koju je poljoprivreda imala u različitim istorijskim razdobljima. Tako se u periodu pre drugog svetskog rata pominje značajan doprinos Srpskog poljoprivrednog društva koje u okviru svog delovanja organizuje ogledna dobra, izložbe, takmičenja, stručna predavanja, časopise. (Ibid. str. 131, 132) U tom periodu osnivaju se i srednje i niže poljoprivredne škole. U vreme Kraljevine Jugoslavije osnovano je i više poljoprivrednih stanica, zavoda na osnovu Zakona o organizaciji poljoprivredne službe, „kojim je trebalo stvoriti materijalne, organizacijske, tehničke i druge pretpostavke kako bi se unapredilo širenje inovacijskih procesa u poljoprivredi zemlje u celini. Imajući ovaj momenat u vidu, kao i tadašnje prilike na selu i poljoprivredi i opštu privrednu razvijenost, može se zaključiti da je ovim zakonom država sledila pozitivna iskustva

¹ Šire o istorijskom razvoju savetodavnih i obrazovnih institucija u Srbiji Ševarlić 2003.

najrazvijenijih zemalja. A ta iskustva su nedvosmisleno pokazivala da modernizaciju poljoprivrede, u čijem je središtu širenje inovacijskih procesa, nije moguće uspešno i blagovremeno ostvariti ako širenje inovacija na nacionalnom planu nije do izvesne mere institucionalizovano i organizovano u skladu sa društvenim i privrednim potrebama i mogućnostima razvoja. (italik – autori.)“ (Petrović 1997: 102, 103)

Neposredno nakon drugog svetskog rata, domaću poljoprivredu karakterišu procesi kolektivizacije i podružtvljavanja poljoprivrede i ideja da društveni sektor treba da preuzme vodeću i skoro isključivu ulogu modernizacije poljoprivrede. Oduzimanje zemlje seljacima i pritisak zarad stupanja u seljačke radne zadruge, nemogućnost modernizacije, male mogućnosti kreditiranja, skoro potpuno izostavljanje seljačke poljoprivrede u učešću i raspodeli investicionih sredstava namenjenih poljoprivredi, problem socijalnog osiguranja za seljake i tako dalje, imali su za cilj ostvarivanje ideje o »eliminisanju« seljaka kao ideološkog neprijatelja, odnosno potencijalnog sitnog kapitaliste sa privatnim posedom.

Prvi oblik delovanja današnjih poljoprivrednih stanica bilo je njihovo angažovanje u funkciji „Reonskih stanica za zaštitu bilja“. One su kao takve osnovane 1952. godine, sa funkcijom da vrše obuku korisnika zaštitnih sredstava, osposobljavaju proizvodne organizacije za samostalnu primenu mera zaštite bilja i da sprovode akcije u zaštiti bilja. 1956. godine Sreski savez zemljoradničkih zadruga osnovao je Sreske poljoprivredne stanice, koje su imale četiri odseka: ratarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, zaštita bilja i stočarstvo. 1957/1958. godine, osnivaju se laboratorije za ispitivanje zemljišta i semena poljoprivrednog bilja. Sreski savez zemljoradničkih zadruga imao je veliki doprinos u organizovanju i osposobljavanju stanica, kao i rešavanju materijalnih i kadrovskih pitanja (izdvojena su značajna sredstva za obezbeđenje zgrada, vozila i laboratorijske opreme).

Oko 1960. godine kostur formalne organizacije službe za unapređenje poljoprivrede je praktično bio već izgrađen. Tada je u SFRJ delovalo preko 100 poljoprivrednih stanica od čega je preko dve trećine bilo u žitorodnim područjima – uže Srbije, Vojvodine i Slavonije, a najveća koncentracija je bila upravo na području Vojvodine kada je svaki srez imao svoju poljoprivrednu stanicu. U ovim sredinama, služba je bila organizovanija i efikasnija jer se i razvijala i delovala u povoljnijim uslovima (veća ulaganja u razvoj, veći udeo

društvenog sektora poljoprivrede, veća koncentracija poljoprivredne tehnike, stručnog i naučnog potencijala i doslednije i sistematičnije usmeravanje razvoja poljoprivrede u dužem vremenskom okviru). Zahvaljujući dobrom finansiranju (savezni, republički, pokrajinski i sreski fondovi) poljoprivredne stanice su za kratko vreme po broju kadrova, naročito sa fakultetskim obrazovanjem, i savremenoj laboratorijsko-tehničkoj opremi bile najrazvijenije ustanove u poljoprivredi: zaostajale su jedino za pojedinim najrazvijenijim naučno-istraživačkim institutima. Koncentracija visokostručnih poljoprivrednih kadrova bila je u to vreme veoma velika upravo u poljoprivrednim stanicama. (Petrović 1985: 50, 52)

Ukidanjem srezova 1965. godine Sreske poljoprivredne stanice nastavljaju rad pod imenom **poljoprivredne stanice**. „Njihov osnovni zadatak bio je podizanje nivoa proizvodnje putem: prenošenja naučnih saznanja fakulteta i instituta, osposobljavanja kadrova u poljoprivrednim organizacijama i zadrugama, kontrole proizvodnje i kvaliteta semena i sadnog materijala i selekcija u stočarstvu, uvođenja visokorodnih sorti i hibrida ratarskog i povrtarskog bilja i unapređenje rasnog sastava stoke, organizovanja raznih manifestacija kao što su „Dani polja“, smotre u stočarstvu i sl., prenošenje sopstvenih rezultata istraživanja – organizovanje regionalnih savetovanja i predavanja. U to vreme postojala je gotovo opšta saglasnost poljoprivrednih stručnjaka da se visoki prinosi i ukupno povećanje poljoprivredne proizvodnje ne bi mogli ostvariti bez dobre organizacije širenja i primene naučnih saznanja u praksi: „takva orijentacija poljoprivrednih stanica i ostalih službi za primenu nauke u poljoprivredi doprinela je da su danas u proizvodnji primenjeni takvi tehnološki procesi kojima se postižu takvi prinosi koji su do nedavno smatrani nemogućim“. (Novak 1966, prema Petrović 1985: 52)

1972. godine, dešava se integracija poljoprivrednih stanica u kombinata i jačanje njihove kadrovske strukture i opremljenosti. Za period od 1976-1985. godine, karakterističan je i nagli rast poljoprivredne proizvodnje i to: pšenica 5,5 –7 t/ha, kukuruz 7-11 t/ha, suncokret 3-3,5 t/ha, šećerna repa

55-70 t/ha".² Prelomni momenat u organizaciji uvođenja inovacija u poljoprivrednu proizvodnju nastaje u vreme ovog pripajanja poljoprivrednih stanica stručnim službama poljoprivrednih radnih organizacija. Iako je ovo delimično bila posledica promenjenog načina finansiranja³, glavni uzroci pripajanja poljoprivrednih stanica bili su u jačanju poljoprivrednih radnih organizacija i njihovom prerastanju u velike agroindustrijske kombinatne. Istovremeno, poljoprivredne stanice sa svojim kadrom, laboratorijskom opremom i velikim iskustvom u radu postaju osnovno jezgro iz kojeg se u sastavu agroindustrijskih kombinata formiraju snažne istraživačko-razvojne jedinice koje u celini preuzimaju delatnost razvoja, primenu i širenje savremene proizvodne tehnologije. Znači, osnovna nit organizacionih promena u unapređenju poljoprivredne proizvodnje odvijala se na relaciji poljoprivredne stanice – poljoprivredni kombinati i premeštanju vodeće uloge u širenju i uvođenju inovacija od stanica prema istraživačko-razvojnim jedinicama. (Vidi, Petrović 1985: 52) Posledica ovakvih procesa je koncentracija visokostručnog poljoprivrednog kadra i istraživanja na velikim poljoprivrednim imanjima u društvenom sektoru proizvodnje na kojima se ostvaruju najbolji rezultati i primenjuju nove tehnologije. Modernizacija poljoprivredne proizvodnje se u „individualnom sektoru“ (seljačka gazdinstva) odvijala prilično stihijski i neorganizovano, *uglavnom prelivanjem modernizacijskih dostignuća iz društvenog sektora poljoprivrede i, delom, radom poljoprivrednih stanica i zemljoradničkih zadruga*. Nakon pripajanja stanica kombinatima i prestanka rada zadruga, ulogu u unapređenju proizvodnje na seljačkim gazdinstvima trebalo je da preuzmu novoosnovane osnovne organizacije kooperacije, koje, prema nekim mišljenjima, u ovome nisu imale puno uspeha (Ibid. str. 53), uglavnom zbog malobrojnog stručnog kadra, nedovoljne opremljenosti, nedefinisanih programa rada, odustva saradnje sa istraživačko razvojnim jedinicama i nedovoljno razvijene mreže organizacija po selima. Opšta je ocena da su se

² Informacije o formiranju i razvoju poljoprivrednih stanica preuzet je iz materijala prezentovanog na savetovanju „Transformacija savetodavne službe u zemljama u tranziciji“, održanom na Zlatiboru 19. do 21. maja 2004. godine.

³ Do 1962 godine delatnost stanica je finansirana iz fondova za unapređenje poljoprivrede, a kasnije se postepeno prelazi na samofinansiranje.

ove organizacije pretežno bavile trgovačkim poslovima, a ne unapređivanjem proizvodnje.

Početakom devedesetih godina donosi se Zakon o stručnoj poljoprivrednoj službi („Sl. glasnik RS”, br. 61/91), kojim su propisani: uslovi i način obavljanja stručnih poslova na unapređenju poljoprivredne proizvodnje kod zemljoradnika, poljoprivrednih gazdinstava i drugih proizvođača; uslovi i način rada poljoprivredne službe; finansiranje poljoprivredne službe; nadzor nad radom poljoprivredne službe. Prema ovom zakonu, Ministarstvo za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo Republike Srbije poverilo je obavljanje stručnih poslova na unapređenju poljoprivredne proizvodnje poljoprivrednim stanicama, agrozavodima i institutima za poljoprivredu (označenih jednim imenom „Stručna poljoprivredna služba“). Ovim zakonom propisuju se stručni i savetodavni poslovi na unapređenju poljoprivredne proizvodnje, a kontrolu i koordinaciju rada ispred Ministarstva za poljoprivredu obavlja IPN – Institut za primenu nauke u poljoprivredi, dok kasnije (2002. godine) Sekretarijat za poljoprivredu APV postepeno preuzima nadležnosti u ovim poslovima za područje APV, koje ima i danas. Ovim zakonom poljoprivredne stanice se više usmeravaju na unapređenje proizvodnje na seljačkim gazdinstvima u direktnom savetodavnom radu, a ne samo putem predavanja i zimskih škola. S vremenom se razvija koncept saradnje sa odabranim gazdinstvima kao komercijalnijim proizvođačima koji bi trebali da imaju funkciju uzornih gazdinstava u ruralnim područjima.

U toku 2009. i 2010. godine nedefinisan status poljoprivrednih stanica kao društvenih preduzeća uglavnom je razrešen po principu njihovog prevođenja u D.O.O. sa većinskim državnim kapitalom. *Ovime je napravljen važan korak u očuvanju ovih institucija od moguće loše privatizacije i razbijanja kadrovske strukture i sistema laboratorija koje su od velikog značaja za unapređenje poljoprivrede u Srbiji.* U toku pisanja ovog teksta u odvija se skupštinska rasprava o nacrtu Zakona o obavljanju savetodavnih i stručnih poslova u oblasti poljoprivrede. Iako ovaj zakon predviđa izvesne promene u savetodavstvu Srbije potrebno je sačekati da određene mere u zažive u praksi i pokažu svoje dobre i (ili) loše efekte.

3. ORGANIZACIJA I FINANSIRANJE POLJOPRIVREDNOG SAVETODAVSTVA

3.1. Organizacioni modeli i finansiranje poljoprivrednog savetodavstva

Poljoprivredno savetodavstvo širom sveta ima različite organizacione modele koji su u bliskoj vezi sa načinom njegovog finansiranja. U ovom delu, nemamo nameru da sistematski predstavimo sve organizacione modele i modele finansiranja jer se oni razlikuju od slučaja do slučaja i stoga je takav poduhvat prilično težak. Umesto toga, daćemo osvrt na neke od osnovnih organizacionih modela, kao i modela finansiranja savetodavstva u svetu.

Prema podacima iz 1990-te godine (Swanson *et al.* 1998), u poslovima savetodavstva je u svetu bilo angažovano više od pola miliona stručnjaka. Najveći broj od njih je bio zaposlen u javnim/državnim savetodavnim sistemima. Reforme poljoprivrednih savetodavnih službi u svetu se odvijaju već dve decenije u skladu sa opštim trendovima privatizacije, decentralizacije, jačanja uticaja tržišta i slabljenja intervencionizma državnih struktura. Između ostalih, jedan od važnijih razloga za reforme savetodavnih sistema je prilično jednostavan: novac, odnosno, potreba za smanjivanjem budžetskih troškova za finansiranje savetodavnih službi, ali i potreba da služba bude fleksibilnija po pitanju odgovora na potrebe farmera. Ovaj prigovor se generalno upućuje državnim savetodavnim sistemima.

U nerazvijenim zemljama ili zemljama u razvoju (poput Srbije) koje nemaju dovoljno finansijskih sredstava, ali i nedovoljno razvijen institucionalni sistem, kao i znanja kako taj sistem da uredi, pojavljuje se problem kako organizovati i finansirati savetodavnu službu. Teški ekonomski uslovi zemalja u tranziciji prouzrokuju velike lomove u privrednom sistemu i ne obezbeđuju dovoljno finansijskih sredstava za obezbeđivanje osnovnih

troškova poljoprivrede kao grane delatnosti. U toj situaciji, poljoprivredno savetodavstvo je (manje ili više namerno) na udaru, najčešće putem skromnog finansiranja koje obezbeđuje nivo „preživljavanja“ ovih službi (Janković 2007: 58). Iz tih razloga pronalaze se različite forme organizovanja i finansiranja savetodavstva: različite vrste nadoknade troškova, komercijalizacije pa sve do potpune privatizacije. Čini se, međutim, da kreatorima agrarne politike u zemljama poput Srbije u najvećoj meri nedostaje kako svest o značaju savetodavne službe kao podrške farmerskoj populaciji, tako i znanje o tome kako urediti funkcionalan sistem savetodavstva u organizacionom i finansijskom smislu. Posledica ove dve činjenice jeste i nedovoljno finansiranje reformi i funkcionisanja savetodavstva, ali i opasnost „nedovoljno promišljenog“ odlučivanja za komercijalizaciju i (ili) privatizaciju savetodavnih službi.

Potvrdu za ove stavove nalazimo i u rezultatima našeg istraživanja u stavovima poljoprivrednih savetodavaca u Srbiji u vezi sa glavnim preprekama za uspostavljanje moderne poljoprivredne savetodavne službe na području Republike Srbije, analogno poljoprivrednim savetodavnim službama razvijenih zemalja.

Tabela 3: Stavovi savetodavaca u vezi sa glavnim preprekama za uspostavljanje moderne poljoprivredne savetodavne službe u Srbiji

Glavne prepreke za uspostavljanje moderne poljoprivredne savetodavne službe u Srbiji	Broj savetodavaca	Rang mesto
1. nedovoljno razvijena svest o značaju poljoprivredne savetodavne službe za unapređenje poljoprivrede	122 (59.2%)	III
2. država nema jasan concept organizacije poljoprivredne savetodavne službe	128 (62.1%)	II
3. nepostojanje odgovarajuće zakonske regulative u oblasti poljoprivrednog savetodavstva (zakon, pravilnici i sl.)	81 (39.3%)	IV
4. nedovoljna finansijska sredstva za rad takve poljoprivredne savetodavne službe	139 (67.5%)	I
5. za takvom poljoprivrednom savetodavnom službom ne postoje realne potrebe u samoj poljoprivredi	1 (0.5%)	VI
6. zbog nekih drugih razloga	4 (1.9%)	V

Osim nedovoljnih finansijskih sredstava, jasnih koncepata države i svesti o značaju savetodavne službe za agrarni i ruralni razvoj, savetodavci u Srbiji smatraju da im je, ustvari, potrebno omogućiti osnovne uslove za rad, kako bi uspešno mogli da pomažu farmerima u Srbiji. Na to upućuju i sledeći podaci koji govore o tome šta bi trebalo uraditi u poljoprivrednim stanicama (zavodima, institutima) da bi one mogle uspešno da deluju u moderno organizovanoj poljoprivrednoj savetodavnoj službi.

Tabela 4: Stavovi savetodavaca u vezi sa preduslovima koji su potrebni za uspešan savetodavni rad poljoprivrednih stanica (zavoda, instituta) Srbije

Preduslovi za uspešan savetodavni rad stanica Srbije	Stepen važnosti rešenja				
	Najvažnije	Manje važno	Nevažno	Bez odgovora	Ukupno
1. potrebno je zaposliti veći broj stručnjaka - savetodavaca	74 (35.9)	89 (43.2)	19 (9.2)	24 (11.7)	206 (100.0)
2. potrebno je opremiti laboratoriju odgovarajućom opremom	131 (63.6)	47 (22.8)	8 (3.9)	20 (9.7)	206
3. potrebni su drugačiji programi rada stanice	67 (32.5)	94 (45.6)	17 (8.3)	28 (13.6)	206
4. potrebna su veća ukupna finansijska sredstva	178 (86.4)	17 (8.3)	1 (0.5)	10 (4.9)	206
5. potrebna je drugačija organizacija stručnog rada u stanici	68 (33.0)	90 (43.7)	25 (12.1)	23 (11.2)	206
6. potrebna je permanentna edukacija savetodavaca	139 (67.5)	46 (22.3)	1 (0.5)	20 (9.7)	206
7. potreban je jedinstven informacioni sistem sa bazom podataka	149 (72.3)	31 (15.0)	0	26 (12.6)	206
8. nešto drugo*	13 (6.3)	1 (0.5)	3 (1.5)	189 (9.7)	206
9. nije potrebno ništa uraditi – stanica već sada može uspešno da radi u modernoj savetodavnoj službi		4 (1.9)		202 (98.1)	206
10. nemam stav o tome		1 (0.5)		205 (99.5)	206

Rezultati pokazuju da savetodavci u Srbiji zapravo žele da im se obezbede uslovi u kojima bi služba mogla uspešno da funkcioniše. Zanimljivo udeo savetodavaca smatra da njihove institucije već sada mogu uspešno da rade u smislu moderne savetodavne službe. Prema njihovim mišljenjima potrebna su, pre svega, veća finansijska sredstva, preduslovi rada u vidu jedinstvenog informacionog sistema i baze podataka i laboratorije i opreme, kao podrške njihovom radu. Istovremeno, savetodavci ističu potrebu sopstvene permanentne edukacije što svakako predstavlja nužan preduslov za njihov uspešan savetodavni rad i veoma pozitivnu činjenicu u stavovima savetodavaca.

U tom smislu, čini se da razvijene zemlje, zavisno od postojećih tradicija izvođenja savetodavstva i dostignutog stepena razvoja službe, a u skladu sa raspoloživim finansijskim sredstvima, ciljevima rada službe i saznanjima savetodavne nauke, mnogo pažljivije pristupaju procesu reformi savetodavstva (primer Holandije). Iako se ovaj zaključak ne može generalizovati, činjenica je da razvijene zemlje karakteriše decenijski razvoj savetodavnih službi (i savetodavne nauke) i prilično jasnu svest o značaju uloge ovakvog instrumenta u modernizaciji poljoprivrede i podršci farmerskoj populaciji.

Razvijene zemlje, međutim, imaju drugačije razloge za pokretanje procesa transformacije ovih službi. Iako se i u slučaju razvijenih zemalja može govoriti o sličnom razlozima za reformu savetodavnog sektora (nedostatku novca za finansiranje savetodavstva, potrebom smanjivanja velikih administrativnih sistema i birokratizacije) potreba za reformom proizilazi iz zahteva korisnika savetodavnih usluga (farmera) i potrebe za povećanjem efikasnosti rada službe stvaranjem diferenciranih modela organizacije i pluralizma na tržištu izvođača savetodavnog rada. Aktuelni principi *bottom up* organizacije i participacije korisnika, kao svoj nužan princip uvode povećanje *kvaliteta savetodavnog rada*.

3.1.1. Državna organizacija savetodavstva i njene reforme

Odgovor na ovu „krizu identiteta“ savetodavstva jeste redukovanje uloge države, pre svega u finansiranju ovih institucija¹ i kreiranju prostora za pojavu drugih izvođača savetodavnog rada. Međutim, u kontekstu razvijenih zemalja mora se istaći i opšti socio-ekonomski kontekst ovih društava koji direktno ili indirektno dovodi do procesa reformi savetodavnih službi. U razvijenim zemljama, na sceni je proces značajnog opadanja značaja poljoprivrede za ekonomski rast (učesća u društvenom proizvodu zemlje), smanjenje udela stanovništva koje se bavi poljoprivredom i smanjenje ruralne populacije uopšte. Visoko industrijalizovana poljoprivreda i mali procenat populacije koja se bavi ovom delatnošću, kao i relativno dobar ekonomski položaj farmera, dovodi do smanjivanja učesća javnog finansiranja sektora savetodavstva. Sa finansijskog aspekta, farmeri se sve više posmatraju kao ravnopravni privredni subjekti na tržištu kojima *de facto* više ne treba više „besplatna“ pomoć od strane države koja je dugo vremena pružana putem državne organizacije i finansiranja savetodavnih službi. Oni su privredni subjekti koji su u mogućnosti (i zato moraju) da plate za ovu vrstu usluga. Znanje i informacije koje su putem savetodavne usluge dobijene, za direktan ili indirektan efekat imaju veći profit. Zbog toga je realno očekivati da se iz dela tog profita direktno naplati savetodavna usluga. To ne znači umanjivanje značaja poljoprivrednog savetodavstva kao instrumenta agrarne politike države. Naprotiv, svest o višestruko korisnim efektima savetodavnog rada ustvari sve više raste, a naročito u oblastima koje su u domenu javnih interesa, a to je zaštita životne sredine i prirodnih resursa, proizvodnji zdrave (bio) hrane i tome slično. Značajan broj zemalja savetodavni rad u oblasti javnih interesa i dalje finansiraju iz državnog budžeta i time kontrolišu ostvarivanje planiranih ciljeva i prioriteta ustanovljenih na nivou čitavog društva. Značajan uticaj u ovoj oblasti sve više imaju i potrošačke grupe i ekološki pokreti (i uopšte državna politika u oblasti zaštite životne sredine)

¹ Ovi razlozi, navedeni u kontekstu razvijenih zemalja, ustvari važe i u slučaju nerazvijenih i zemalja u razvoju. Međutim, u ovim zemljama je hroničan nedostatak budžetskih sredstava osnovni razlog preispitivanja politike prema poljoprivrednom savetodavstvu. S druge strane, ogroman birokratski aparat u gotovo svim javnim sektorima zemalja u tranziciji, jeste, ustvari, istovremeno i jedan od razloga nedovoljnih finansijskih sredstava.

koji vrše pritisak i lobiraju za održivi razvoj i zdravu ishranu. (Janković 2007: 59) Javni interesi se svakako ne tiču samo zaštite životne sredine već i savetodavnog rada na prevenciji mogućih problema u budućnosti, rada u zabačenim ruralnim regionima i na programima regionalnog razvoja, ogleđa i pilot programa u javnom interesu, rada sa marginalnim grupama, obrazovanja i treninga za sticanje osnovnih kvalifikacija, zaštite životne sredine (prirode, dobrobiti životinja...), rada na rešavanju migracionih problema itd. (Hoffmann 2009: 167) U svakom slučaju, redukovanje razvojnih nejednakosti i ruralnog siromaštva, bio je i ostaje zadatak države i društva u celini. U tom smislu, poljoprivredno i ruralno savetodavstvo ima značajnu ulogu.

Rezultati našeg istraživanja upućuju na preovlađujući stav savetodavaca u Srbiji, **da država treba da ima veoma aktivnu ulogu u organizaciji, koordinaciji i kontroli rada ove službe**. Ovo je razumljivo sa stanovišta savetodavaca, ali i sa stanovišta trenutne situacije u poljoprivredi Srbije. U ovom trenutku još je prilično diskutabilno da li se u Srbiji trenutno odvija uspostavljanje ili reforma savetodavne službe. Regionalne razlike u razvijenosti i funkcionisanju ove službe svakako postoje na nivou Vojvodine i Centralne Srbije, ali mogli bismo reći da postoje argumenti koji idu u prilog tezama, kako u vezi sa reformom, tako i u vezi sa uspostavljanjem službe kao takve. Navešćemo samo dva važnija argumenta: 1. savetodavci, kako u Vojvodini, tako i C. Srbiji, tek odnedavno (2000. god.) aktivnije saraduju sa seljacima, kao „individualnim poljoprivrednim proizvođačima“. Dugo vremena saradnja sa individualnim sektorom bila je uglavnom vezana za predavanja i zimske škole, a manje za individualan i sistematičan savetodavni rad. Veza sa poljoprivrednim preduzećima i kombinatima je iz finansijskih i dr. razloga bila primarna. Drugi argument tiče se i dalje nerazjašnjenog statusa savetodavne službe u okviru poljoprivrednih stanica (agrozavoda, instituta). Činjenica je da stručnjaci u ovim institucijama nisu isključivo savetodavci, već se bave i mnogim drugim (stručnim) poslovima.² Finansijski i drugi razlozi u ovim institucijama, kao i inertnost državnih organa da ovo pitanje razreše, glavni su uzroci ovakvog stanja i prema odgovorima mnogih savetodavaca, za uspešnu reformu službe potrebno je napraviti upravo ovo

² U AP Vojvodini Pravilnikom o organizaciji i radu poljoprivredne savetodavne službe (2006. godine) kreirano je „kompromisno“ rešenje da se stručnjak u poljoprivrednoj stanici 80% svog radnog vremena mora posvetiti savetodavnim, a 20% stručnim poslovima.

razgraničenje: ko je savetodavac u stanici, a ko nije. Ovo razgraničenje za sada stoji u nacrtu Zakona o obavljanju savetodavnih i stručnih poslova u oblasti poljoprivrede u predlogu Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede R. Srbije. Da li će ovo rešenje biti moguće i održivo, zavisice pre svega, od finansijske potpore savetodavstvu, u okvirima sistema poljoprivrednih stanica. Ova finansijska potpora je dosada i u Vojvodini i u C. Srbiji bila nedovoljna i nestabilna (kašnjenje isplate finansijskih sredstava za savetodavni rad stručnjaka u stanicama i po nekoliko meseci!). Refleksija ovakve situacije jasno se vidi u stavovima savetodavaca u vezi sa ulogom države u ovoj oblasti, kao i u rezultatima iskazanim u prethodnoj tabeli koji kao jedan od najvažnijih razloga ističu upravo potrebu za većim ukupnim finansijskim sredstvima za savetodavstvo.

Tabela 5: Stavovi savetodavaca o ulozi Sekretarijata za poljoprivredu, odnosno, Ministarstva poljoprivrede u uspostavljanju moderne savetodavne službe na području Republike Srbije

Uloga Sekretarijata/Ministarstva u uspostavljanju moderne savetodavne službe na području Republike Srbije	broj savetodavaca	%
1. Sekretarijat/Ministarstvo ne treba da se bavi tim poslovima	1	0.5
2. Sekretarijat/Ministarstvo treba samo da inicira uspostavljanje takve službe	18	8.7
3. Sekretarijat/Ministarstvo treba da ima aktivnu ulogu samo u stvaranju organizacije poljoprivredne savetodavne službe	23	11.2
4. Sekretarijat/Ministarstvo treba da ima trajnu ulogu u koordinaciji i kontroli rada poljoprivredne savetodavne službe	46	22.3
5. Sekretarijat/Ministarstvo treba da ima trajnu ulogu u iniciranju, organizaciji, koordinaciji i kontroli rada poljoprivredne savetodavne službe	103	50.0
6. ne znam, nemam stav o tome	9	4.4
bez odgovora	6	2.9
UKUPNO	206	100,0

Javno poljoprivredno savetodavstvo je često je organizovano i finansirano od strane države, obično u nadležnosti ministarstava za poljoprivredu. Koje će oblasti savetodavnog rada biti finansirane, izvođene,

na koji način i koliko kvalitetno, varira od zemlje do zemlje i od različitih mogućnosti finansiranja (kako države, tako i korisnika), kvaliteta savetodavaca i tome sl. U proteklih dvadesetak godina (a i danas) komercijalizacija i privatizacija savetodavstva prilično su aktuelni trendovi. U tom smislu se često daju kritičke ocene o lošim efektima javnog savetodavstva pod upravom ministarstava za poljoprivredu i *navode se samo njegove lošije strane, često zaboravljaju koristi koje su u prethodnom periodu ipak ostvarene upravo radom ovakvih službi*. Za ilustraciju ovog stava dovoljan je primer Holandije, kao istaknute zemlje u poljoprivrednoj proizvodnji, koja je sve do 1991. godine imala državnu poljoprivrednu savetodavnu službu i sa takvom službom i ostalim podsistemima holandskog Sistema znanja i informacija u poljoprivredi (istraživanjima u poljoprivredi, sistemom obrazovanja, farmerima-preko farmerskih zadruga i udruženja), ostvarila veoma visok stepen modernizacije poljoprivrede.

Kritike oficijelnog državnog savetodavstva su najčešće upućene na sledeće elemente njihovog rada: nedostatak adekvatnih programa savetodavnog rada, slaba organizacija i metode savetodavnog rada, nedovoljno motivisano osoblje, birokratizovani aparat, top-down pristup u odlučivanju i, shodno tome, nedovoljno uvažavanje potreba farmera. Čitav niz promena na globalnom nivou uticao je na javni sektor u savetodavstvu: (Collion 2004: 11)

1. finansijska kriza države koja je dovela do smanjenog javnog investiranja, razmatranja efikasnosti savetodavnih metoda i tome sl;
2. kritike na račun nedovoljne uspešnosti i efikasnosti javnih službi poput: a) nedostatka odgovornosti prema klijentima, b) nedostatka relevantnosti i kvaliteta programa, zbog nedovoljno stručnih savetodavaca, c) relativno mala „pokrivenost“, u smislu područja i tipa klijenata i nedovoljna posvećenost siromašnima, naročito ženama i farmerima u marginalnim područjima, d) nedovoljna održivost
3. pojava drugih aktera i pružaoca usluga koji mogu da šire znanja i informacije iz poljoprivrede, posebno, organizacije proizvođača, NVO i privatni sektor
4. političke snage koje su vodile ka demokratizaciji, liberalizaciji i decentralizaciji i koje su u sadejstvu sa finansijskim ograničenjima i pojavom novih aktera vodile ka redefinisaju uloge javnih službi i ponovnom promišljanju savetodavnih metoda

5. revolucija u informacionim i komunikacionim tehnologijama koje predstavljaju nove načine za obezbeđivanje informacija

6. promene u poljoprivredi i, prema tom, u potrebama farmera za informacijama (marketing, zaštita životne sredine, smanjivanje siromaštva itd.).

Nasuprot javnom, privatni sektor smatra se generalno „slobodnijim“ od administrativnih i političkih prepreka, javne birokratije, efikasnijim, fleksibilnijim i prilagodljivijim potrebama farmera, više orijentisan na klijente, sa većom motivacijom savetodavaca/konsultanata. Momenat uvođenja naplate za savetodavni rad povećava odgovornost savetodavca za pruženu uslugu, stvara konkurenciju na tržištu savetodavnih usluga, a time potencijalno kvalitetniju uslugu. Farmer nezadovoljan uslugom ponaša se kao potrošač i „kupuje neki drugi proizvod“, odnosno, traži usluge od drugog savetodavca na tržištu savetodavnog rada.

Generalno treba razlikovati način finansiranja savetodavstva od izvođenja/pružanja savetodavnog rada. U smislu finansiranja, ono može biti delimično ili potpuno komercijalizovano, što znači da farmeri plaćaju određenu (punu ili delimičnu) cenu za savetodavnu uslugu. U smislu izvođenja, savetodavnu uslugu mogu pružati privatne savetodavne kompanije (savetodavci), nevaladin sektor ili državne savetodavne službe.

Tabela 6: Strategije finansiranja i izvođenja savetodavnog rada u poljoprivredi

	IZVOĐENJE/PRUŽANJE SAVETODAVNE USLUGE	
FINANSIRANJE SAVETODAVSTVA	JAVNO	PRIVATNO
JAVNO	BESPLATNA JAVNA SAVETODAVNA SLUŽBA	SUBVENCIJE ZA PRIVATNE SAVETODAVCE, SAVETODAVNI UGOVORI, VAUČER SISTEMI
PRIVATNO	NADOKNADA TROŠKOVA DRŽAVNIM SAVETODAVCIMA	PRIVATNE SAVETODAVNE KOMPANIJE

Izvor: Kidd et al. 2000: 97.

Međutim, potpuna privatizacija ili komercijalizacija savetodavnog rada s jedne strane, i besplatno savetodavstvo, sa druge, predstavljaju samo dva moguća (krajnja) rešenja.

Kao što se iz naredne tabele može videti, postoji čitav niz različitih mehanizama koje država može da iskoristi da bi se oslobodila tereta finansiranja sistema savetodavstva. Usmeravanje finansijskih sredstava moguće je u različitim pravcima: direktno javnim savetodavnim službama preko budžeta ili za konkretne projekte, ugovaranjem sa različitim izvođačima savetodavnog rada - privatnim ili državnim, usmeravanje sredstava na farmere (vaučer ili neki drugi sistem), plaćanje savetodavnih organizacija putem poreza ili članarina u npr. poljoprivrednim komorama, farmerskim organizacijama (zadrugama) i tome sl. Ponekad i u državno organizovanom i finansiranom savetodavstvu određene ciljne grupe (krupni farmeri sa velikom proizvodnjom) imaju obavezu plaćanja savetodavne usluge, dok drugi to ne moraju. Ponekad udruženja farmera i zadruge angažuju savetodavce za svoje potrebe i plaćaju ih u skladu sa ugovorenim obavezama (primer Danske, u kojoj zadruge organizuju sopstvenu savetodavnu službu i snose troškove njihovog rada). Sličan princip ovome, postoji već dugo kao tradicija u Nemačkoj, u kojoj deluju radne grupe farmera i savetodavni krugovi (Šire o tome, Janković 2006).

Tabela 7: Mogućnosti usmeravanja finansijskih sredstava u savetodavstvu

	JAVNO	PRIVATNO
NEZAVISNO OD ZADATAKA	BUDŽET	POREZI, DOPRINOSI (npr. članarine prim. aut.)
ZAVISNO OD ZADATAKA	PROGRAMI, PROJEKTI/KAMPANJE, UGOVORI, VAUČERI	FIKSNE NADOKNADE, VARIJABILNI TROŠKOVI, PODELA DODATE VREDNOSTI

Izvor: Kidd *et al.* 2000: 97

Prema nekim autorima (Nagel 1998: 25, 26) postoji čitav niz „alternativnih pristupa“ organizaciji savetodavstva:

- „javno versus privatno,
- vladino versus nevladino,
- top-down (birokratsko) versus bottom-up (participativno),
- profitno versus neprofitno,

- besplatno versus nadoknada troškova,
- opšte versus sektorsko,
- višenamensko versus jednonamensko,
- vođeno tehnologijom versus orijentisano ka potrebama“.

Diverzifikacija po pitanju načina organizacije, finansiranja i izvođenja savetodavstva je u prethodnim decenijama, generalno gledano, značajno unapredila kvalitet savetodavne ponude za farmere. Stvoreno je tržište savetodavnih usluga što znači da sada postoje brojni subjekti koji se bave nekom vrstom „savetodavnog rada“. Ovde mislimo na savetodavne organizacije čiji je prevashodni cilj - savetodavni rad. U tu grupu ne spadaju fakulteti i instituti (osim u SAD, gde su oni aktivno inkorporirani u savetodavni sistem), trgovačke organizacije (prodavci poljoprivredne opreme, semena, pesticida itd.), razna udruženja, prerađivači, banke, osiguravajuća društva, religijske zajednice ... koje relativno često obavljaju neku vrstu savetodavnog rada, **ali ne kao primarnu (profesionalnu) delatnost za koju su plaćeni**. Tzv. „institucionalni pluralizam“ u savetodavstvu je uvek **poželjna situacija**, koja za posledicu može da ima višestruke potencijalne efekte: pre svega na kvalitet rada, odgovornost za pruženu uslugu i usmerenost na klijente. Međutim, iznesene definicije savetodavstva jasno upućuju da osoba ili institucija koja pruža savetodavne usluge ne bi trebala da ima nikakvih drugih/skrivenih interesa osim „blagostanja svog klijenta“. U stvarnosti situacija varira od ovakve „čiste“ situacije do direktnog servisiranja farmera, koje, pored savetodavne-stručne usluge, može da se odvija i putem obezbeđivanja inputa za proizvodnju ili drugih usluga. Iako je ovo, teorijski gledano, u koliziji sa idealno tipskom definicijom savetodavstva, to ne mora da bude problem *ukoliko je čitav proces transparentan i ukoliko se farmer-korinik (savetodavne usluge) slaže sa tim*.

Veća ponuda savetodavnih organizacija po pravilu znači **veću „pokrivenost“ farmerske populacije savetodavnim radom** jer je to uobičajen problem u savetodavstvu, naročito kod manje razvijenih zemalja, sa značajnim udelom poljoprivredne populacije. Savetodavci su često „pristrasni“ i rado saraduju sa jačim i inovativnijim farmerima koji, po pravilu, imaju više sredstava za primenu saveta, obrazovaniji su i često saradnju sami iniciraju – odnosno – savetodavci rado saraduju sa onima „sa kojima se bolje slažu“ i koji su na „sličnim talasnim dužinama“. (Leeuwis and

van den Ban 2004: 137) U takvim situacijama, u kojim obema stranama odgovara saradnja, sitniji farmeri obično ostaju zapostavljeni po pitanju savetodavne podrške. Ta ciljna grupa se obično servisira putem državnih savetodavnih službi, u okvirima programa ruralnog razvoja i angažmana za smanjivanje siromaštva.

Pored pomenutih, neki od osnovnih nedostataka glomaznih savetodavnih organizacija pod upravom ministarstava za poljoprivredu jesu prevelika centralizacija i top-down pristup. Različiti agroekološki, ekonomski, socio-kulturni pa i politički uslovi, u velikoj meri zahtevaju *diferenciran pristup pojedinim regionima* poljoprivredne proizvodnje. U jednom našoj ranijoj analizi zaključili smo da u Srbiji postoje razlike u savetodavnim potrebama, ali i problemima sa kojima se savetodavci suočavaju u svom svakodnevnom radu. (vidi, Petrović, Janković and Čikić 2009) Kvalitativna analiza stavova savetodavaca o najvažnijim problemima sa kojima se u svom savetodavnom radu suočavaju pokazala je tri osnovne grupe problema koji su slični, ali se, u regionalnom smislu, donekle i razlikuju: 1. opšta kriza u poljoprivrednom sektoru, 2. problemi u vezi sa karakteristikama gazdinstava i seljačkom-farmerskom populacijom, 3. problemi u vezi sa savetodavnom organizacijom. Savetodavci u C. Srbiji češće su napominjali problem starosne strukture proizvođača, tradicionalnost u pristupu proizvodnji i sitno-svaštarsku poljoprivredu. Ovo je donekle i razumljivo ukoliko imamo u vidu manju prosečnu veličinu poseda i veći prosečan broj parcela u C. Srbiji u poređenju sa Vojvodinom, kao i starosnu strukturu seoskog stanovništva u C. Srbiji koju odlikuje značajn udeo starijih članova na gazdinstvima i viši udeo članova gazdinstava sa najnižim stepenom obrazovanja (vidi, Božović i Bogdanov 2005; Bogdanov i Božić 2005). Savetodavci u Vojvodini su u istraživanju bili kritičniji prema organizacionim problemima u savetodavstvu APV, što je prilično interesantno s obzirom na izvestan stepen decentralizacije u vidu upravljanja službom od strane Sekretarijata za poljoprivredu i s obzirom na to da se vojvođanska služba generalno smatra organizovanijom, modernizovanijom i finansijski jačom od službe u C. Srbiji. Ruralna područja Vojvodine su u infrastrukturnom smislu, zemljišnoj politici i nivou modernizacije razvijenija iz kulturno-istorijskih i ekonomskih uslova koji karakterišu Vojvodinu.

Zadovoljstvo organizacijom savetodavnog rada u poljoprivrednim stanicama Vojvodine i C. Srbije prema našem istraživanju ipak ne ukazuje na

značajnije regionalne razlike: u Vojvodini je 34% savetodavaca potpuno zadovoljno, 54,3% samo delimično zadovoljno, 5,7% uopšte nije zadovoljno (5,7% nema stav o tome). U C. Srbiji je 36,6% savetodavaca potpuno zadovoljno, 58,8% delimično zadovoljno, a 3,1% uopšte nije zadovoljno organizacijom savetodavnog rada u instituciji u kojoj rade. Zbirno posmatrano, većina savetodavaca (57,3%) je samo delimično zadovoljno organizacijom savetodavnog rada u poljoprivrednim stanicama (agrozavodima, institutima) u kojima rade, što ukazuje na nužnost reformi u savetodavstvu, posebno na nivou menadžmenta savetodavne službe. Ukoliko ova reforma u narednom periodu izostane, postoji realna opasnost odliva dobrih i iskusnih stručnjaka iz ovih institucija, što bi praktično značilo urušavanje savetodavnog sektora u Srbiji. Novi kadrovi mogu da popune njihovo mesto, ali sticanje iskustva u poljoprivredi i savetodavnog iskustva je dugotrajan proces.

Tabela 8: Stavovi savetodavaca u vezi sa najvažnijim problemima sa kojima se suočavaju u svakodnevnom savetodavnom radu

	Problemi u vezi sa karakteristikama gazdinstava i seljaka-farmera	Problemi u vezi sa savetodavnom organizacijom
Savetodavci iz Centralne Srbije	<p>Karakteristike seljaka-farmera</p> <ul style="list-style-type: none"> - ostareli seljaci-farmeri - tradicionalne navike u poljoprivrednoj proizvodnji; traženje saveta nakon što je šteta već načinjena (kada je često već kasno) - nizak nivo obrazovanja I nedostatak znanja u vezi sa savremenim tehnologijama - nizak nivo primene nauke I stručnih saveta u proizvodnji 	<p>Savetodavna organizacija</p> <ul style="list-style-type: none"> - mali broj savetodavaca; manjak opreme i laboratorija; manjak automobila - nepostojanje organizovane permanentne edukacije savetodavaca; - zbog nedovoljnog i neredovnog finansiranja, manjak motivacije kod savetodavaca - nepostojanje adekvatnog menadžmenta savetodavne službe; savetodavci su zaduženi za mnoge zadatke osim savetodavnih, uključujući administrativne poslove; ne postoji striktno razdvajanje savetodavnih i ostalih poslova i osoba zaduženih za te poslove

	<p>Finansijska situacija na gazdinstvima</p> <ul style="list-style-type: none"> - nemogućnost primene saveta zbog nedostatka novca; mali efekti savetodavnog rada zbog niskih cena proizvoda i visokih cena inputa; nestabilna agrarna politika; problemi sa prodajom proizvoda; niska motivacija da se saveti primene - nedostatak novca za ulaganje u proizvodnju; nedovoljni podsticaji u smislu subvencija, kredita za inpute i investicije 	
	<p>Obeležja gazdinstava</p> <ul style="list-style-type: none"> -sitna i svaštarska poljoprivreda, stara mehanizacija i privredni objekti; loša infrastruktura u ruralnim područjima 	
	<p>Veliko nepoverenje farmera prema državi, njenim institucijama i politici; refleksija ovakvog stanja na savetodavni rad (savetodavci se percipiraju kao reprezenti državnih interesa i „krivce“ za lošu agrarnu politiku, nestabilno tržište, loše paritete i visoke troškove inputa); težak rad na uspostavljanju poverenja između seljaka-farmera i savetodavne službe</p>	
Savetodavci iz AP Vojvodine	<p>Problemi u vezi sa karakteristikama gazdinstava i seljaka-farmera</p>	<p>Problemi u vezi sa savetodavnom organizacijom</p>
	<p>Finansijska situacija na gazdinstvima</p> <ul style="list-style-type: none"> - nedostatak novca za finansiranje inputa za proizvodnju i investicije; loša i nestabilna agrarna politika - nedostatak novca za primenu saveta 	<p>Savetodavna organizacija</p> <ul style="list-style-type: none"> - problemi sa organizacijom službe i menadžmentom - nedovoljno i neredovno finansiranje - preopterećenost zadacima koji nisu savetodavne prirode
	<p>Karakteristike seljaka-farmera</p> <ul style="list-style-type: none"> - tradicionalizam u radu - nedostatak osnovnih indikatora o radu gazdinstva (ekonomski i drugi indikatori) 	
	<p>Nepoverenje seljaka-farmera u savetodavstvo zbog povezivanja savetodavne službe sa agrarnom politikom i interesima države</p>	

Izvor: Petrović, Janković and Čikić 2009

3.1.2. Privatno savetodavstvo i savetodavstvo kao komercijalna delatnost

Komercijalizacija rada savetodavnih službi je relativno novija pojava, karakteristična pre svega za razvijene zemlje sa razvijenom i snažnom poljoprivredom, ali i za neke manje razvijene zemlje i zemlje u tranziciji koje se, usled nedostatka finansijskih sredstava i drugih razloga, odlučuju na komercijalizaciju ili čak totalnu privatizaciju ovih službi.³ U diskusiji o transformaciji savetodavnih službi često se ipak neprecizno koristi pojam privatizacije. Ovaj pojam u pravom smislu reči značio bi *prodaju (dela ili celokupne) državne imovine savetodavne službe i predaja njenih nadležnosti u ruke privatnog savetodavnog servisa*. Ovim pojmom, međutim, često se označava i povećanje izvesnog oblika participacije privatnog sektora u savetodavnom radu, odnosno, svojevrsna komercijalizacija i restrukturiranje organizacije savetodavnih službi (što definitivno predstavlja trendove u reformi savetodavstva gotovo svugde u svetu). Komercijalizacija savetodavnog rada, kao što je već navedeno, može da bude raznovrsna: od različitih oblika nadoknade troškova i delimičnog ili potpunog plaćanja za savetodavnu uslugu (koja je pre bila besplatna), do različitog nivoa učešća privatnih savetodavaca/kompanija u savetodavnom radu (pluralizam u savetodavstvu). Osnovna pretpostavka ovakvog modela savetodavstva - koje se delimično ili potpuno naplaćuje od korisnika - jeste da farmer plaća troškove angažovanog savetodavca. Uslovi za ovakvu »računicu« jesu tržišno orijentisana poljoprivreda i farmeri finansijski sposobni da plate savetodavnu uslugu. Privatne savetodavne kompanije mogu biti i angažovane od strane države, pri čemu se ugovorima regulišu prava i obaveze, kao i načini finansiranja savetodavnog rada. Ovakve reforme savetodavstva pokreću se često radi unapređenja kvaliteta i konkurencije među izvođačima savetodavnog rada i iz razloga nemogućnosti budžetskog finansiranja savetodavstva. One *per se* ne moraju da budu ni dobre ni loše jer to u velikoj meri zavisi od društva u kome se ovaj proces dešava i efekta konkretnih savetodavnih aktivnosti na terenu.

³ Koliko je to dobro rešenje, ostaje za diskusiju i zavisi u velikoj meri od socio-ekonomskog, političkog, kulturnog konteksta u kome se takva transformacija dešava.

Privatno savetodavstvo se, međutim, i suštinski bazira na drugačijim osnovama. Ono je u potpunosti usmereno na *klijenta koji praktično ima kontrolu nad radom savetodavca, koji usled direktno ili indirektno naplate svog rada ima veći stepen odgovornosti i izloženosti konkurenciji od strane drugih savetodavaca.*

Savetodavni rad je u najužoj vezi sa znanjima, informacijama, odnosno, sa iniciranjem dobrovoljne promene u ponašanju i radu farmera na njegovom gazdinstvu. Savetodavac će uspešnije raditi ukoliko je i sam sposoban da pretpostavi uzroke ponašanja farmera ili prepozna posledice njegovog (dobrog ili lošeg ponašanja), odnosno, da i sam prepozna različite alternative u rešavanju problema, proizvodnji na gazdinstvu ili njegovom budućem razvoju. Cilj je, naravno, da se farmeru pomogne da prevaziđe lošu ili neadekvatnu praksu u radu i **da farmer razume, prihvati i trajno primenjuje** savete savetodavca. Da bi se ovi ciljevi ostvarili, neophodno je vrlo aktivno i sistematično angažovanje **stručnih, metodoloških i organizacionih resursa** savetodavaca. *Praksa je, međutim, pokazala da najviše uspeha da odgovori na potrebe klijenta na ovakav način ima privatno savetodavstvo.*

U većini slučajeva države su formirale različita prelazna rešenja u kojima je savetodavstvo i dalje zadržano kao javna služba, ali je samo izvođenje savetodavnih usluga delimično prebačeno i na privatni sektor. Potpuno ili delimično finansiranje savetodavnih usluga iz budžeta, ostavlja prostor da država ima (manju ili veću) kontrolu rada ovih službi i da utiče na realizaciju jednog dela javnih interesa kroz rad savetodavstva. Čak i u potpuno privatizovanoj savetodavnoj službi, država često na različite načine finansira savetodavstvo npr. po pitanju zaštite životne sredine, proizvodnje zdravstveno bezbednih proizvoda itd. Ona čak može i da zadrži jedan deo savetodavaca pod svojim okriljem u cilju obavljanja ovog „specijalizovanog“ savetodavnog rada.

3.1.2.1. Organizacija savetodavnog rada u Nemačkoj

Primer Nemačke govori u prilog raznolikosti mogućih modela organizacije savetodavstva (šire o tome, vidi Janković 2005; 2006). Prema nemačkom saveznom zakonodavstvu, svaka od šesnaest republika odgovorna je za poljoprivredno savetodavstvo u okvirima svoje teritorije. Svaka od njih ima svoje zakone, organizacione forme i agrarnu politiku koja mora biti u skladu sa nemačkim saveznim propisima i propisima Evropske unije. Stoga je celokupna organizacija savetodavska prilično komplikovana, a,

takođe, i pogodna za stalne transformacije. Svaka nemačka republika ima svoj savetodavni sistem u jednoj od pomenutih organizacionih modela. Međutim, često postoji kombinovanje različitih modela, tako da samo u načelu možemo govoriti o „čistim modelima“. To znači da je moguće da u istoj republici postoji organizacija putem poljoprivrednih komora, ali da uz to postoje i savetodavni krugovi kao organizaciona forma ili privatne savetodavne kompanije.

U osnovi, u Nemačkoj razlikujemo tri osnovna modela savetodavstva:

- *severno-nemački model*: u kome, po pravilu, organizaciju i odgovornost za izvođenje savetodavnog rada imaju poljoprivredne komore i savetodavni krugovi,
- *južno-nemački model*: u kome je savetodavstvo, po pravilu, organizovano putem državnih institucija kao što je ministarstvo za poljoprivredu i
- *istočno-nemački model*: prisutan u pet bivših istočno-nemačkih zemalja, u kojima se savetodavni rad obavlja putem privatnih savetodavnih kompanija.

Savetodavstvo organizovano putem *poljoprivrednih komora* moglo bi se samo delom podvesti pod tzv. „državno“ savetodavstvo iz razloga što je samo jedan deo (obično veći deo) budžeta komore finansiran od strane republike i zakonski je utemeljen u Zakonu o komorama. Ostatak finansijskih sredstava komore moraju same da ostvare svojim angažovanjem na tržištu. Iz tih razloga savetodavstvo putem komora mogli bismo označiti kao „polu-državno“. U tom smislu, poljoprivredne komore su velike organizacije na nivou regija, koje predstavljaju interese farmera putem izabраних farmerskih predstavnika. Ove institucije imaju profesionalni menadžment i finansiraju se (pored budžetskih sredstava) preko članarina koju plaćaju farmeri/članovi komore. Visina članarine može različito da se određuje i ona je najčešće u nekoj vrsti srazmere sa veličinom farme i ukupnom proizvodnjom. „*Država plaća komore da izvršavaju različite funkcije. Primenjena istraživanja, trening i edukacija, administracija i kontrola poljoprivrednog sektora, potpuno su, u većini slučajeva, finansirane od strane države. Funkcionisanje savetodavnog dela komore i njegovog odseka i osoblja, često je samo delimično subvencionisano. Npr. u republikama Nordrhein-Westfalen i Hamburg, nivo subvencija za savetodavstvo je do 50 %, dok je u republici Schleswig-Holstein do 40%.*“ (Hoffmann et al. 2000: 2) U tom smislu, organizacija putem komora podrazumeva izvesna plaćanja

farmera (članstvo u komori, specifične usluge, članstvo u savetodavnom krugu itd.). Ova plaćanja su različita od slučaja do slučaja. Kao i u slučaju ministarstava za poljoprivredu, u okviru ovog tipa organizacije, moguće je na različite načine izvoditi savetodavni rad: putem privatnih savetodavaca (sa kojima komora sklapa ugovor i finansira ih), putem savetodavnih krugova, radnih grupa farmera itd.

Značajnija karakteristika nemačkog savetodavstva (ali ne isključivo nemačkog) je grupni savetodavni rad, koji se odvija na komercijalnim principima. Dve osnovne forme grupnog savetodavnog rada u Nemačkoj jesu: **savetodavni krugovi** („Beratungsringe“) i **radne grupe farmera** („Betriebsleiter-Arbeitskreise“). Obe ove forme zasnivaju se na principima dobrovoljnog udruživanja farmera, u cilju angažovanja jednog ili nekoliko savetodavaca koji bi im savetima pomagali da unapređuju proizvodnju i menadžment farmom.

Savetodavni krugovi kao jedan od modela grupnog rada u poljoprivrednom savetodavstvu Nemačke, u nekim nemačkim republikama postoji već gotovo pet decenija (republike Schleswig-Holstein i Niedersachsen), dok su pojedine republike ovaj model grupnog rada preuzele nakon ujedinjenja 1991. godine (republike Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen-Anhalt, Brandenburg, Rheinland-Pfalz, Baden-Württemberg, Saarland). Savetodavni krugovi, kao modeli organizacije grupa farmera, mogu postojati u svim organizacionim tipovima savetodavstva u Nemačkoj, kako onih u organizaciji ministarstava za poljoprivredu i poljoprivrednih komora, tako i privatnih savetodavnih kompanija.

U savetodavne krugove udružuju se farmeri sa sličnom proizvodnjom, a time i sličnim problemima i potrebama za savetodavstvom. Savetodavni krug je institucija koja mora biti zvanično registrovana, imati izabrano upravno telo, statut itd. Upravno telo savetodavnog kruga ugovara sa savetodavcem njegove obaveze i visinu sredstava koja će se izdvajati za njegov rad. Savetodavac je angažovan i plaćen od strane farmera, ali može biti delimično angažovan i u npr. poljoprivrednim komorama. Međutim, u svome radu on je samostalan i kontrolu njegovog rada obavljaju sami farmeri udruženi u savetodavni krug. Ukoliko farmeri nisu zadovoljni njegovim radom, oni angažuju drugog savetodavca. Time oni praktično vrše kontrolu kvaliteta rada savetodavca, koji mora da bude maksimalno orijentisan na potrebe svojih „klijenata“.

Iako postoje različite varijacije u organizaciji, savetodavni krugovi *obično* obuhvataju oko 20 do 40 farmi, ali broj može da bude i mnogo veći (npr 50-100 farmi). Najčešće se angažuje jedan savetodavac na 15 do 40 farmi. Troškovi savetodavca najčešće se pokrivaju delom iz članarine, koju plaćaju udruženi farmeri, a delom iz sredstava subvencija. Država može subvencionisati ove troškove (npr. Bayern - 50% troškova angažovanog savetodavca i materijalnih troškova) ili celokupno finansiranje može biti prepušteno udruženim farmerima (primer Brandenburg). Savetodavac zaposlen u savetodavnom krugu je potpuno angažovan i plaćen, nezavisno od sredstava subvencija. Država, međutim, često svoje subvencije savetodavnim krugovima uslovljava time da se savetodavni krug (kao zvanično registrovana organizacija) ne sme koristiti za zajedničke marketinške aktivnosti na tržištu, organizovano obezbeđivanje inputa, kao ni da se infrastruktura savetodavnog kruga ne sme koristiti u slične svrhe. Time se štite ostale institucije u oblasti poljoprivrede (asocijacije proizvođača, zadruge itd) kojima su ovi navedeni zadaci osnova za udruživanje. (Vidi, Currlle and Hoffmann 2002) Farmeri najčešće plaćaju osnovnu članarinu i jednu određenu svotu novca, zavisno od veličine farme, broja stoke, obima proizvodnje itd.⁴ Republika Hessen u okviru oficijelnog savetodavstva pruža minimum besplatnih savetodavnih usluga, ali zato snažno podržava i subvencionise savetodavne krugove. Ovaj polu-komercijalizovani savetodavni sistem ima dva osnovna tipa savetodavnih krugova: tip A - savetodavstvo je fokusirano samo na jedan deo proizvodnje farme i tip B - savetodavstvo farmera po svim pitanjima proizvodnje i „poslovanja“ farme (npr. planiranje, vođenje knjiga, subvencije itd.). Troškovi farmera u savetodavnom krugu tipa A su oko 250 evra, a tipa B oko 500 evra. (Hoffmann *et al.* 2000: 5)⁵

Savetodavni krugovi imaju nekoliko prednosti nad oficijelnim savetodavstvom. Osnovna je pretpostavka da kod angažovanog savetodavca ne postoji konflikt uloga jer je njegova osnovna i jedina uloga savetodavna. On ne sprovodi programe i „politiku“ nadređenih institucija, nije u situaciji

⁴ Npr. u republici Schleswig-Holstein udruženi farmer u savetodavnom krugu plaćao je oko 500-700 evra godišnje (podatak iz 2002.godine).

⁵ Radi lakšeg poređenja, iznosi su preračunati u evre.

da vrši kontrolu farmera. Farmeri su zainteresovani za savete, primenjuju ih, plaćaju ih i zauzvrat očekuju efekte primenjenih saveta. U svakom slučaju „savetodavac se ne posmatra kao predstavnik neke institucije, već kao „naš čovek“, a zadovoljstvo farmera savetodavcem odražava se direktno na njegov rad (ugrađena evaluacija)“. (Hoffmann 2002: 7) S tim u vezi, očekuje se da se troškovi savetodavnog rada pokriju iz ostvarene dobiti nastale kao posredni ili neposredni efekat primenjenih saveta.

Za razliku od radnih grupa, savetodavac u savetodavnom krugu posvećuje više pažnje *specifičnim problemima svakog farmera* uključenog u savetodavni krug. To podrazumeva i individualni savetodavni rad, kao i kontakt sa savetodavcem specijalistom za određenu problematiku. Time je ovaj tip savetodavnog rada „otvoreniji“ za specifične probleme svakog pojedinog farmera, ali je, zbog toga, ponekad i skuplji za samog farmera. Pored individualnih poseta, u savetodavnim krugovima koristi se i telefonsko pružanje saveta, cirkularna pisma, faksovi, mailovi sa važnim informacijama za članove savetodavnog kruga, ekskurzije, demonstracije, okupljanja udruženih farmera i ostale uobičajene metode savetodavnog rada.

U skladu sa reformama oficijelnog savetodavstva u Nemačkoj koje imaju za cilj da povećaju njegovu efikasnost, savetodavni krugovi se uvode kao vid zamene ili dopune individualnog savetodavnog rada. Podaci govore da su se u periodu između 1991. i 1992. godine u Nemačkoj, savetodavne usluge pružene na ovaj način **povećale za tri puta**. (Hoffmann *et al.* 2000: 5) Sa aspekta efekata savetodavstva, prednost ovog načina rada jeste što se specijalizovanim farmerima u relativno kratkom roku pružaju savetodavne usluge i efekat dejstva jednog ili dva savetodavca mnogo je veći nego kod individualnog savetodavnog rada. (Hoffmann 2002: 6)⁶ To je moguće zbog sličnih osobina proizvodnje udruženih farmera, a time i sličnih problema i potreba. Veoma važan aspekt savetodavnih krugova jeste i **razmena iskustava udruženih farmera** koje ima velikog značaja za unapređenje proizvodnje. Razmena iskustava u proizvodnji i marketingu proizvoda od velike je koristi i odvija se kako formalnim, tako i neformalim (što ne znači i neorganizovanim) kanalima. Time se pospešuje proces difuzije znanja i

⁶ Republika Niedersachsen je 1994.godine imala najveći broj savetodavnih krugova i to: 183 savetodavna kruga, 244 angažovana savetodavca za ukupno 26 000 poljoprivrednih preduzeća/farmi.

iskustava, kreira se potencijalno farmersko inovaciono jezgro, otvara se prostor za intenzivnu saradnju savetodavaca i istraživača sa specijalizovanim farmerima. Time se ostvaruje postulat AKIS-a o neophodnoj participaciji neposrednih proizvođača koji imaju veliko iskustvo i specijalizovano znanje (ponekad u određenim oblastima, čak i veće znanje i iskustvo od savetodavaca) i koji učestvuju u planiranju savetodavnog rada i takođe mogu imati uticaja na istraživačku problematiku primenjenih biotehničkih istraživanja.

S druge strane, oni farmeri koji nisu članovi savetodavnog kruga ne mogu da koriste usluge savetodavaca (barem ne po istoj ceni), ali se, po „zakonu“ difuzije, može očekivati da se inovacije i nove tehnologije šire i među ovim farmerima⁷. Ovo je moguće i iz razloga što su savetodavci često angažovani u savetodavnim krugovima bogatijih farmera. To ne znači istovremeno i uglednijih farmera („lokalnih uglednika“), ali može da predstavlja okvir za „generalizaciju“ da se siromašniji farmeri ugledaju na bogatije i pokušavaju da ih na određeni način imitiraju.

„Negativne strane“ savetodavnih krugova, odražavaju se delom upravo i u pomenutoj socijalnoj segregaciji farmera udruženih u ovakav tip udruženja. Pošto izdaci udruženih farmera (članarina + obračun doprinosa zavisno od veličine poseda i proizvodnje) nisu zanemarljivi, u savetodavne krugove se udružuju relativno imućniji farmeri koji ove troškove mogu da podnesu, ali i oni koji su finansijski sposobni da primenjuju većinu pruženih saveta. Time se „ulazak“ u ovakvu organizaciju ne zasniva potpuno na „savetodavnim potrebama“, već delom i na osnovu finansijskog „background-a“ farmera. Ovo ne mora biti značajan problem, pogotovo ako država subvencionise deo troškova savetodavca angažovanog u savetodavnom krugu. Ukoliko je i ova „računica“ nepovoljna za manje imućnog farmera, dolazi se do zaključka da država svojim delovanjem praktično produbljuje već postojeći jaz i indirektno stvara uslove za trajno gašenje pojedinih farmi. To dugoročno (uz efekte ostalih mera agrarne politike i tržišta) može da znači prestanak rada farmi (bankrot) i potrebu za socio-ekonomskim savetodavstvom, novim radnim mestima za (bivšeg) farmera (ukoliko je to porodična farma, onda i za

⁷ Ovde mislimo na provereni recept „pogled na komšijsku njivu“ - komšije koji je u savetodavnom krugu i koji dobija stalnu savetodavnu pomoć, ima pristup novim tehnologijama, iskustvima ostalih farmera itd.

supružnika i eventualno za članove njegove porodice) itd. U oštroj konkurenciji farmske poljoprivrede, ovakve situacije su veoma česte (u Nemačkoj se godišnje oko 12 000- 15 000 farmi nalazi u teškoj finansijskoj situaciji i u situaciji da im je potrebno socio-ekonomsko savetodavstvo) (šire o tome, Kusemann 2003: 1), pri čemu je u npr. porodičnim farmama situacija znatno komplikovanija: nisu ugroženi samo „radno mesto“ i izvori prihoda, već je ugrožen i „način života u poljoprivredi“, neka vrsta „seljačkog/farmerskog identiteta“. Konačno nije ugrožena samo ekonomska egzistencija, već i porodična (ljudska) egzistencija, pošto seljak/farmer nije samo „homo economicus“, već želi i očuvanje svoje porodice i farmerske tradicije, očuvanje načina i stila života u poljoprivredi itd.

Radne grupe farmera („Betriebsleiter-Arbeitskreise“) su drugi oblik grupnog savetodavnog rada u Nemačkoj. Za razliku od savetodavnih krugova, radne grupe farmera ne moraju biti zvanično registrovane. Kao i kod savetodavnih krugova, farmeri koji su udruženi u radnu grupu su specijalizovani u određenoj oblasti proizvodnje i imaju slične probleme i savetodavne potrebe. Prve radne grupe farmera u Nemačkoj nastaju šezdesetih godina u republici Nordrhein-Westfalen, u oblastima koje pokrivaju komore Rheinland i Westfalen-Lippe, a kasnije (osamdesetih) i u Hessenu, Bayernu i devedesetih u Baden-Württembergu. (Hoffmann 2002: 8) Udruženi farmeri okupljaju se nekoliko puta godišnje i na sastancima se (zajedno sa savetodavcem) analiziraju rezultati, problemi u proizvodnji, specifična rešenja/saveti u vezi tih problema, kao i ciljevi i zadaci daljnijeg rada i budućih susreta. Priprema i organizacija ovih okupljanja, kao i njihov sadržaj i tok, u nadležnosti je angažovanog savetodavca. Najveći deo analiza zasniva se na podacima o poslovanju preduzeća/farme, koja se daju na uvid angažovanom savetodavcu. Moguće su, međutim, različite forme zajedničkog rada, kao što su posete drugih farmi, ekskurzije, predavanja stručnjaka specijalista itd.

Članovi radne grupe se međusobno dogovaraju o plati angažovanog savetodavca, kao i o tome koje će podatke svi članovi radne grupe dostaviti savetodavcu na analizu. „U radnim grupama farmera razmatraju se stručna pitanja/rešenja u proizvodnji, čiji se efekat, u proizvodnji udruženih farmera, može relativno brzo osetiti. Nasuprot ovoj prednosti stoji činjenica da su ovi efekti mogući samo kod obrazovanijih menadžera farmi, kao i ekonomski jačih porodičnih farmi. S druge strane, radni krugovi farmera zahtevaju veliku angažovanost savetodavca. Po

podacima za republiku Hessen, za vođenje **jedne** radne grupe farmera potrebno je angažovanje savetodavca u nivou od oko 25% njegovog ukupnog radnog angažovanja". (Ibid.) U radnoj grupi, koja se sastaje po potrebi, odnosno, po unapred utvrđenom planu, udruženi farmeri dogovaraju se o uslovima/pravilima međusobne saradnje, godišnjim ciljevima i zadacima radne grupe, ciljevima koji se žele ostvariti na farmi svakog udruženog farmera. Na osnovu raspoložive knjigovodstvene dokumentacije analiziraju se troškovi farmera, dobre i loše strane određenog načina proizvodnje, upoređuju se podaci, posećuju se farme udruženih farmera itd. Jedan od važnih preduslova za ovakav način rada jeste međusobno poverenje farmera udruženih u radnu grupu, koje se, između ostalog, garantuje i nekom vrstom međusobnog ugovora/sporazuma o funkcionisanju radne grupe.

Izdaci farmera za članstvo i savetodavnu uslugu u radnim grupama je različito i može biti delimično subvencionirano od strane države. Ono najčešće variraju od veličine preduzeća, kao i od visine državnih subvencija⁸. Država za korišćenje subvencija u radnim grupama takođe može propisati određene koeficijente koji se mogu različito izračunavati npr. na osnovu broja i tipa farmi, njihove veličine i ostvarene proizvodnje itd. Iako je osnovana pretpostavka da će se broj udruženih farmera smanjivati proporcionalno smanjenju državnih subvencija, primer iz Brandenburga (1997. godine) pokazuje da uprkos skoro dvostrukom uvećanju troškova po članu radne grupe (sa 1200 DM na 2350 DM), ukupan broj udruženih farmi nije značajnije opao, što govori o značaju i korisnosti ovog tipa udruživanja. (Schwartzter 1998: 5) Međutim, smatra se da postoji jedna donja granica subvencija (koja iznosi oko 30% od troškova savetodavne usluge) ispod koje se mogu očekivati veće promene u angažovanju savetodavaca. Republika Brandenburg nam opet može poslužiti kao primer, iz razloga što je ona prva u Nemačkoj potpuno ukinula subvencioniranje troškova savetodavnih usluga. Nakon toga, **skoro 40% farmera odustaje od korišćenja savetodavnih usluga.** (Steffens 2003)

Kao što se moglo zaključiti, grupni savetodavni rad (savetodavni krugovi i radne grupe farmera) zastupljen je u gotovo u čitavoj Nemačkoj, a tip

⁸ Npr. za korišćenje celokupne „savetodavne ponude“ u radnim grupama republike Niedersachsen, udruženi farmeri su 1996. godine izdvajali oko 460 evra. (Bathge 1996: 87)

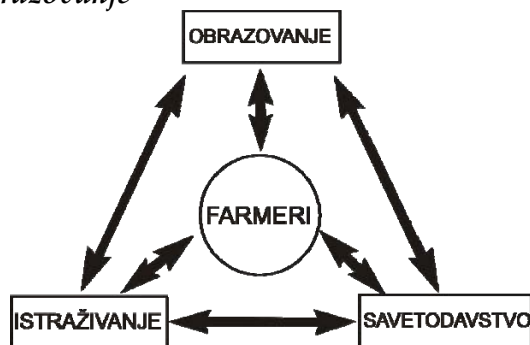
udruživanja varira u zavisnosti od savetodavne tradicije pojedinih republika. Ove forme savetodavnog rada imaju velike prednosti, pre svega zbog efikasnijeg pružanja savetodavnih usluga, odnosno relativno velikog obuhvata ciljne grupe-farmera, kao i zbog značaja razmene iskustava koja ima velikog značaja za modernizaciju proizvodnje i stvaranje inovacija. U prilog tome govori i činjenica da je republika Baden-Württemberg 1989. godine sprovela reformu uvođeci sistem savetodavnih krugova u okviru svoga (putem ministarstva organizovanog) savetodavnog sistema.

Koliki je značaj različitih oblika grupnog savetodavnog rada govori sledeći podatak iz Brandenburga:

»1996. i 1997. godine subvencionirano je 15 savetodavnih krugova sa 48 zaposlenih savetodavaca i 15 savetodavnih udruženja, koja su ugovarala poslove sa 96 savetodavaca iz 20 savetodavnih kompanija. 2 428 poljoprivrednih preduzeća je (sa različitim intenzitetom) koristilo savetodavne usluge, a to znači 85% svih pravnih lica i 66% onih kojima je poljoprivreda osnovna delatnost“. (Schwartzter 1998: 4)

3.1.2.2. Privatizacija poljoprivrednog savetodavstva u Holandiji

Primer holandske reforme savetodavnog sistema je veoma interesantan za analizu u kontekstu privatizacije savetodavstva. (Vidi, Janković 2007) Velika ulaganja u razvoj istraživanja iz oblasti biotehničkih nauka, kao i velika ulaganja u tri ključna faktora za razvoj poljoprivrede *istraživanje-savetodavstvo-obrazovanje*

Slika 1: Veze i interakcije između nekoliko osnovnih aktera Sistema znanja i informacija u poljoprivredi

Izvor: FAO & World Bank 2002: 2

(početkom pedesetih godina prošloga veka), činilo je osnovu onoga što bi mogli nazvati holandskim AKIS-om (Sistemom znanja i informacija u poljoprivredi). Ovakva kontinuirana ulaganja u istraživanja, savetodavstvo i obrazovanje, dovela su Holandiju do pozicije jednog od najvećih svetskih izvoznika hrane. „Kao posledica novih tehnologija i njihovog širenja, Holandija je dostigla bruto prinose po hektaru koji su bilo dvostruko veći od evropskog proseka, kao i bruto-prinos/učink po jedinici radne snage, koji je bio gotovo tri puta veći od evropskog proseka“. (Molhoek 1997: 98) Međutim, „druga strana medalje“ očitovala se u hiperprodukciji poljoprivrednih proizvoda i (hiper)intenzivnoj proizvodnji, koja je sve više ugrožavala prirodne resurse i životnu okolinu.⁹ Iz tih razloga, nova strategija razvoja orijentisala se na smanjivanje proizvodnih viškova, očuvanje prirodnih resursa i zaštitu životne okoline.

Ovakva socio-ekološka situacija dovela je i do promena i u oblasti poljoprivrednog savetodavstva, koje je dugo bilo jedan od zadataka državne (agrarne) politike, sa ciljem besplatne podrške farmerima i razvoju poljoprivrede kao delatnosti. Rezultat velikih ulaganja u razvoj farmerske poljoprivrede, navodnjavanja, ukрупnjavanja zemljišta, stvaranja farmerskih asocijacija itd, bili su relativno jaki i bogati farmeri kojima, po mišljenju kreatora agrarne politike i ostalih aktera u procesu poljoprivredne proizvodnje, više nije bila potrebna državna pomoć. Iz tih razloga došlo je do reorganizacije i privatizacije savetodavne službe: od državno organizovane i finansirane službe, ka komercijalnoj savetodavnoj organizaciji. Osnovna premisa bila je da država više ne mora da finansira savetodavstvo jer su farmeri u Holandiji finansijski sposobni da plate za savetodavnu uslugu.

„Povod za jednu ovakvu promenu bio je jednostavan: novac ... ko danas u Holandiji želi savet, mora za to sam da plati, odnosno da kupi savetodavnu uslugu“. (Taken 1998: 2)

S druge strane, postojalo je niz drugih uzroka/problema, koji su doveli do privatizacije savetodavne službe, kao glavnog nosioca savetodavne delatnosti u Holandiji. Pojedini autori navode nekoliko vrsta uzroka/problema:

⁹ Npr. iz tih razloga uvedene su mere kojima se za čitavih 50% smanjuje upotreba pesticida (hemijskih sredstava u biljnoj proizvodnji), kao 50% smanjenje utroška energije po kilogramu proizvoda. (Ibid.)

„problemi za vladu: visoki troškovi; mali efekti savetodavnih kampanja; povećanje broja zaposlenih, a pri tome smanjenje broja farmera; rastuća kolizija između interesa farmera i vladine politike; povećana proizvodnja vs. ekološki problemi i visoki troškovi subvencija; nedovoljna motivisanost savetodavaca; izostanak finansijskih inicijativa; konflikti uloga; gubitak dela najkvalifikovanijeg osoblja (od kojih je najveći deo počeo da radi kao privatni konsultanti za farmere);

problemi za farmere: savetodavna usluga nije bila orijentisana ka njihovim potrebama; saveti su bili opšteg karaktera, a ne problemski orijentisani; grupni i masmedijski savetodavni rad prouzrokovao je nedovoljne face-to-face kontakte između farmera i savetodavaca; ciljevima agrarne politike davan je prioritet u odnosu na ciljeve/interese farmera;

problemi za savetodavce: zbog konflikta uloga, farmeri nisu imali poverenja u savetodavce; izostanak finansijskih inicijativa/sistema nagrađivanja za dobro obavljene zadatke; male mogućnosti za specijalizaciju, koja je bila potrebna zbog sve većeg broja farmi sa najmodernijim tehnologijama; sve veće nezadovoljstvo poslom“. (Taken 2003: 1, 2)

U prilog postepenom i racionalnom pristupu reformi savetodavstva govori i činjenica da je 1985. (što znači **šest godina** pre početka procesa privatizacije) formirana posebna komisija sastavljena od predstavnika Ministarstva za poljoprivredu i farmerskih organizacija. Ova komisija rukovodila je pripremama za početak ovog procesa i njegovu koordinaciju, predlagala alternativne finansijske i strukturne modele, stvarala uslove za diskusiju i participaciju svih relevantnih aktera (savetodavci, vlada, farmeri i njihove organizacije, ključne osobe iz parlamenta), pri čemu su analizirani svi predlozi i dobijena je povratna informacija, izuzetno važna za donošenje ključnih odluka. (Vidi, Taken 2003; Prost and Duijsings 2003)

Efekti privatizacije savetodavstva u Holandiji mogu se posmatrati na više nivoa: s jedne strane, finansiranje savetodavstva od strane države postepeno je (u toku desetak godina) zamenjeno potpuno komercijalnim savetodavstvom u kome farmeri u potpunosti plaćaju savetodavnu uslugu. To je dovelo do potpune orijentacije na potrebe klijenata (farmera). S druge strane, to je dovelo kontrole savetodavnog rada od strane farmera, kao i do većeg zadovoljstva kvalitetom savetodavnih usluga. Ova usmerenost na klijenta i orijentacija na njegove potrebe, postepeno je dovela do veće interakcije između farmera i savetodavaca, razvijanju većeg poverenja i odgovornosti za pruženu uslugu, kao i svest o značaju saveta, a time i spremnosti da se za savet plati. Država je, u sklopu javnih interesa, nastavila

da finansira pojedine savetodavne programe, uglavnom u oblasti zaštite životne sredine.

Jedna od negativnih posledica privatizacije savetodavstva je gubitak državne kontrole nad celokupnim procesom (AKIS-om), koja u ovom smislu, znači da se usled privatizacije savetodavstva kidaju izuzetno značajne veze u *trouglu istraživanje-savetodavstvo-obrazovanje*. Ovo je slučaj iz prostog razloga što je teško očekivati da se privatni savetodavci rukovode principima koji su u javnom interesu. Iz razloga što su ovi procesi od strateškog značaja za razvoj poljoprivrede jedne zemlje, oni se podvode pod sferu „javnog interesa“ i koordiniraju od strane države. „Privatizacija i smanjeno državno finansiranje stvara kompeticiju u okviru sistema znanja, što sprečava komunikaciju između istraživanja, obrazovanja, farmerskih organizacija, privatnih konsultanata i trgovaca inputima“. (Taken 2003: 2) Slično tome, Prost i Dujsings (Prost and Dujsings 2003: 5) navode da je „holandski AKIS bio karakterističan po otvorenosti toka informacija i jakim vezama među svim akterima, ali da se to promenilo (na lošije – *prim. aut.*) nakon procesa privatizacije i komercijalizacije“. Pored toga, primetno je da farmeri koji žive u zabačenijim krajevima i nemaju toliko efektivnu i troškovno efikasnu proizvodnju, ne mogu sebi da priušte savetodavnu uslugu i tako bivaju „zanemareni“ od strane privatizovanog savetodavstva.

3.1.3. Komercijalizacija poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji

Iz prethodnih poglavlja može se videti raznolikost modela organizacije savetodavstva u nekim od evropskih zemalja. Veoma je važno da se napomene da je proces privatizacije holandske DLV savetodavne službe trajao punih 10 godina, od 1991-2001. godine (*u uslovima agrarnog i ruralnog konteksta Holandije*), što mora biti važno upozorenje svim pokušajima „brzog“ rešavanja i privatizacije (ili komercijalizacije) savetodavnih službi. Neke od najvažnijih karakteristika ovog društvenog konteksta su: Holandija kao razvijeno društvo Zapadne Evrope; snažna, profitabilna i tržišno orijentisana poljoprivreda; specijalizovani i finansijski „jaki“ farmeri; relativno veliki posed; uticajna i brojna farmerska udruženja (farmerski lobi); povoljni socio-ekonomski/tržišni uslovi za razvoj poljoprivrede; dugogodišnji razvoj društvenih nauka u poljoprivredi - savetodavne nauke, ruralne sociologije i sociologije ruralnog razvoja; i kao poslednje (ali ne manje važno) *stogodišnja*

tradicija rada savetodavne službe u poljoprivredi i njena adekvatna uklopljenost u funkcionalan sistem znanja i informacija u poljoprivredi koji je naučna istraživanja i savetodavstvo dobro povezivao sa farmerima i njihovim potrebama. Ovi uslovi deteminisali su povoljan socijalni kontekst za privatizaciju savetodavstva u Holandiji. Primer Nemačke govori o različitim tradicijama u organizaciji i izvođenju savetodavnog rada, a koji su determinisali funkcionisanje službe u Nemačkoj danas.

Iz svega navedenog, može se izvesti osnovna hipoteza ***da ne postoji najbolji model organizacije savetodavstva u poljoprivredi*** i da bi nekritičko preslikavanje modela organizacije i finansiranja iz bilo koje zemlje u velikoj meri bilo unapred osuđeno na neuspeh. U kontekstu budućeg razvoja poljoprivredne savetodavne službe u Srbiji, smatramo da je moguće učiti na iskustvima savetodavnih službi razvijenih zemalja. Neophodan uslov za to je da se korisna iskustva razvijenih zemalja prilagode društvenom, ekonomskom, agroekološkom kontekstu Srbije, ali i njenim regionalnim specifičnostima.

Društveni kontekst srpskog društva je poznat i ne treba ga posebno elaborirati. Proces uspostavljanja i(ili) reforme organizacije savetodavne službe u Srbiji biće dug i složen i moraće da odgovori zahtevima tranzicione poljoprivrede i pripreme za ulazak u EU. U takvoj situaciji potrebno je koristiti iskustva drugih zemalja i vrlo oprezno pristupiti unapređenju postojećeg savetodavnog sistema, očuvanju dobre prakse u obrazovanju, istraživanjima i savetodavstvu u poljoprivredi, kao i očuvanju stručnih i profesionalnih kadrova koje Srbija ima poljoprivredi. (Janković 2007: 69) Proces razvoja naučnih istraživanja u oblasti poljoprivrede i prenošenje znanja i informacija do krajnjih korisnika - seljaka/farmera - predstavljaju imperativ procesa modernizacije poljoprivrede. Usled zaoštavanja tržišne utakmice u poljoprivredi, značajan deo ruralne populacije u Srbiji biće primoran da napusti rad u poljoprivredi ili da se njime bavi samo kao dodatnom aktivnošću. Iz tih razloga, orijentacija na ruralni razvoj i pomoć ruralnom stanovništvu da aktivira svoje kapacitete za endogeni razvoj, takođe moraju biti na spisku zadataka buduće savetodavne službe u Srbiji.

Srpsko društvo mora da reformiše i unapredi sopstveni Sistem znanja i informacija u poljoprivredi i na optimalan način poveže sve relevantne aktere u ovom sistemu. Ono mora obezbediti mnogo veću finansijsku i drugu potporu investicijama u poljoprivredu, ali i pravnu legislativu kao preduslov

i okvir razvoja sektora poljoprivrede. Moraju se obezbediti socio-ekonomski, politički, pravni i drugi uslovi za razvoj procesa udruživanja proizvođača (šire o tome, Šljukić 2009) i stvaranje kooperativa (zadruga – koje bi i same organizovale savetodavni servis u okviru udruženja i vrlo efikasno kontrolisale “odgovore stručnjaka na njihove potrebe”, primer Danske). Takođe, da bi imali „modernu poljoprivredu“, neophodna su mnogo veća ulaganja u naučna istraživanja i obrazovanje stručnjaka u poljoprivredi i savetodavnu službu. Stoga, je rad na uspostavljanju optimalne organizacije i modela finansiranja savetodavne službe *samo jedan od prioritetata razvoja u ovom sektoru*. Poljoprivredno savetodavstvo, kao što je već napomenuto, *predstavlja samo jedan od faktora* koji može da doprinese razvoju poljoprivrede, ali i ruralnih sredina Srbije i ono svoju funkciju u potpunosti može da ostvaruje samo ako je čitav niz drugih relevantnih činilaca i uslova u sektoru agrara prisutan i zadovoljen. (Janković 2007)

U našem istraživanju analizirali smo stavove stručnjaka u poljoprivrednim stanicama u vezi sa mogućom naplatom za pružene savetodavne usluge od strane korisnika, odnosno, pojedinih ciljnih grupa korisnika. Direktno plaćanje proizvođača za savetodavnu uslugu moglo bi biti realizovano na nekoliko različitih načina: da svi plaćaju istu cenu za sve savetodavne usluge, da pojedini plaćaju određenu cenu za sve savetodavne usluge ili da svi ili pojedine grupe korisnika plaćaju deo cene za sve ili pojedine savetodavne usluge. Osnovna ideja bila je da analiziramo mišljenja savetodavaca o mogućnostima da se sredstva za rad službe obezbeđuju i na ovakav način.

Tabela 9: Stavovi savetodavaca u vezi sa plaćanjem savetodavnih usluga od strane seljaka/farmera u Srbiji

Smatrate li da bi seljaci/farmeri trebali da plaćaju za savetodavnu uslugu?	Broj savetodavaca	%
1. da, trebali bi da plaćaju u potpunosti za sve savetodavne usluge	12	5.8
2. da, trebali bi da plaćaju, ali samo deo cene za sve savetodavne usluge	37	18.0
3. da, trebali bi da plaćaju u potpunosti, ali samo za pojedine savetodavne usluge	8	3.9
4. da, trebali bi da plaćaju deo cene, ali samo za pojedine savetodavne usluge	27	13.1
5. ne, ne bi uopšte trebali da plaćaju za savetodavne usluge	121	58.7
bez odgovora	1	0.5
UKUPNO	206	100,0

Rezultati u tabeli ukazuju da značajna većina savetodavaca u Srbiji (58.7%) smatra da korisnici uopšte ne bi trebali da plaćaju za korišćenje usluga savetodavne službe. Odgovori koji ukazuju na potrebu nekog vida plaćanja, najviše su zastupljeni u stavu da bi svi korisnici trebalo da plaćaju, ali samo deo cene za sve savetodavne usluge (18%) ili da bi trebali da plaćaju deo cene, ali samo za pojedine savetodavne usluge (13.1%).

Ukrštanjem ovih odgovora - upoređivanjem rezultata na nivou Vojvodine i Centralne Srbije - može se zaključiti da savetodavci u C. Srbiji u velikoj većini (69.2%) smatraju da korisnici uopšte ne bi trebali da plaćaju za savetodavne usluge, naspram savetodavaca u Vojvodini, kod kojih je ovaj udeo ipak niži (40.3%). U Vojvodini je udeo odgovora savetodavaca na skoro sve ponuđene modalitete takođe značajno viši, (osim na modalitetu plaćanja „u potpunosti za pojedine usluge“).

Kada smo u istraživanju postavili savetodavcima pitanje u kojem je naglašen stav u vezi plaćanja za usluge - sa idejom da razlučimo moguće ciljne grupe korisnika koje bi eventualno trebale da plaćaju - struktura odgovora varira: od toga da trebaju da plaćaju svi koji uslugu traže (19.4%), da to treba da budu imućniji proizvođači (14.6%) ili samo poljoprivredna preduzeća (12.1%). I u ovom odgovoru, bila je ponuđena mogućnost da se

potvrđi raniji stav da saveti budu besplatni za korisnike, što je učinilo 28.2% savetodavaca. Regionalna specifičnost odgovora u poslednjem modalitetu - „savetodavni rad u potpunosti treba da finansira država“ – iznova potvrđuje prethodno uočenu korelaciju jer u C. Srbiji i dalje skoro 50% ponovo ističe ovaj stav, dok je on u Vojvodini na nivou od 20%.

Regionalne razlike u stavovima savetodavaca iz Vojvodine i C. Srbije u skladu su sa činjenicom da je robnost poljoprivrednih proizvoda u Vojvodini mnogo veća u odnosu na C. Srbiju, u kojoj je samo jedan deo namenjen tržištu, a veći deo (naročito kod malih, svaštarskih gazdinstava) uglavnom namenjen autokonzumu. Iz tih razloga, jedan deo savetodavaca iz Vojvodine procenjuje da bi bilo moguće naplatiti deo ili punu cenu savetodavne usluge, odnosno, naplatiti je od svih ili dela proizvođača (npr. imućniji farmeri).

Tabela 10: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa ciljnim grupama seljaka-farmera koje bi eventualno trebalo da plaćaju savete i usluge savetodavaca

Ciljne grupe seljaka/farmera	broj savetodavaca	%
1. svi seljaci - farmeri koji traže savetodavnu uslugu	40	19.4
2. samo određene grupe seljaka-farmera (npr. sa većim posedom, brojem grla, finansijski sposobniji itd.)	30	14.6
3. samo poljoprivredna preduzeća	25	12.1
4. nešto drugo	10	2.4
5. savetodavni rad treba u potpunosti da se finansira od strane države (da saveti budu besplatni za seljake-farmere)	58	28.2
6. nemam stav o tome	1	0.5
bez odgovora	42	20.4
UKUPNO	206	100,0

* nešto drugo: svi koji zahtevaju dodatne analize, samo robni proizvođači, neregistrovana poljoprivredna gazdinstva, svi vlasnici gazdinstava mlađi od 50 godina

Postoji puno razloga zbog kojih se ovakvim potezima u komercijalizaciji savetodavnih službi nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju treba prići sa

oprezom jer mogu da imaju negativne efekte. Jedan od osnovnih razloga koji se često (ne)svesno zanemaruje jeste taj da su **socijalni i ekonomski uslovi u ovim zemljama mnogo drugačiji od uslova u kojima su se nalazile razvijene zemlje u trenutku komercijalizacije/privatizacije svojih savetodavnih službi**¹⁰. Socio-ekonomski uslovi i značaj poljoprivrede manje razvijenih zemalja poput Srbije i karakteristike seljačke/farmerske populacije - **u kontekstu rasprave o komercijalizaciji poljoprivrednog savetodavstva** - mogle bi da se u najkraćem ovako sumiraju:

- Veliki broj seljaka/farmera je siromašan i **nije u mogućnosti** da plati za savetodavnu uslugu¹¹. Ukoliko ne postoji profit iz kojega bi se nadomestio trošak za savetodavnu uslugu, *ekonomski je neisplativo* korišćenje usluga privatne (ili potpuno komercijalne) savetodavne usluge.
- Veliki broj seljaka/farmera **nije spreman** da plati savetodavnu uslugu¹². Oni često nisu naviknuti na savetodavstvo, često ne shvataju njegov značaj i nisu svesni korisnosti pruženih saveta. U tom smislu, jasno je da u toj situaciji oni neće investirati u savetodavstvo i biti spremni da plate savetodavnu uslugu.
- Usled nedostatka finansijskih sredstava, seljak/farmer često *nije u mogućnosti da primeni savete dobijene od savetodavaca, na šta ukazuju i rezultati našeg istraživanja*.
- U relativno teškom položaju poljoprivrede kao delatnosti, postavlja se pitanje kakvi su **tržišni efekti savetodavnog rada**, u smislu mogućnosti adekvatne realizacije (prodaje) proizvoda na tržištu.
- Seljaci su oduvek bili u neravnomernom socio-ekonomskom položaju u odnosu na ostale društvene slojeve. Ako samo savetodavstvo posmatramo kao inovaciju u radu i životu seljaka/farmera u ovim

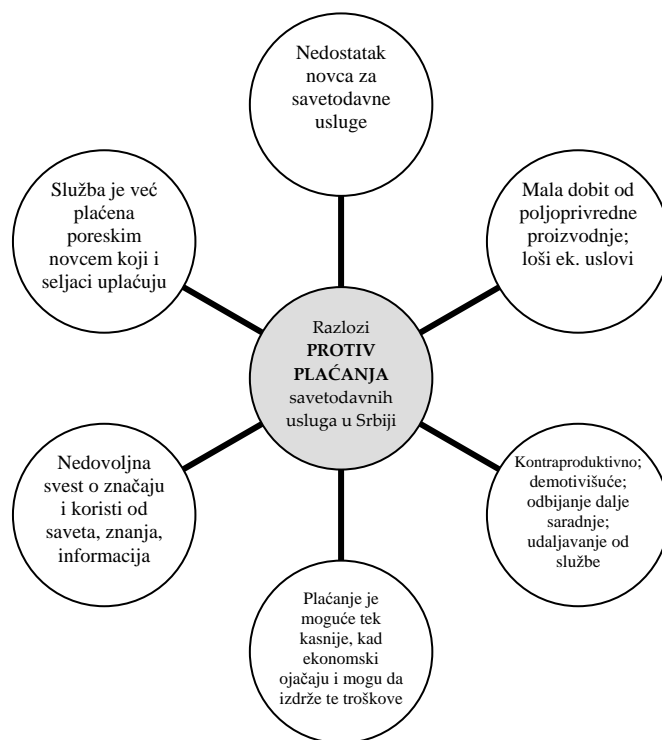
¹⁰ Da ne govorimo o tome da su ovi procesi obično tekli postepeno, u nekoliko faza i trajali i po nekoliko godina (u Holandiji, kako je navedeno, ovaj je proces trajao oko deset godina).

¹¹ Ne treba zaboraviti da iskustva pokazuju da mnogi farmeri u razvijenim zemljama sa profitabilnom tržišnom poljoprivredom, često ne mogu da koriste potpuno privatizovanu savetodavnu službu u okviru kojih se troškovi savetodavstva kreću i po nekoliko stotina evra po angažmanu savetodavca.

¹² Iako neka iskustva u Evropi i drugde pokazuju da su određeni farmeri voljni i sposobni da plaćaju za određene usluge koje su besplatno pružale javne poljoprivredne organizacije. (Vidi, Leeuwis and van den Ban 2004: 338)

zemljama, može se reći da tradicionalna opreznost i nepoverenje seljaka prema globalnom društvu, pojačava nespornost usvajanja ove inovacije koja dolazi iz tog globalnog društva. Stoga je potrebno *da se i samo savetodavstvo posmatra kao inovacija i za mnoge proizvođače analizira sa stanovišta karakterisitka procesa difuzije inovacija, naročito u nerazvijenim društvima u tranziciji.*

Kvalitativna analiza odgovora savetodavaca u našem istraživanju upravo potvrđuje ove zaključke. Ovu analizu usmerili smo na dodatna objašnjenja savetodavaca u vezi sa potrebom da se savetodavne usluge naplaćuju, odnosno, ne naplaćuju. Među osnovnim razlozima za neplaćanje savetodavnih usluga od strane seljaka-farmera u Srbiji savetodavci navode sledeće:

Slika 2: Stavovi savetodavaca u vezi sa razlozima protiv plaćanja savetodavnih usluga u Srbiji

Generalni stav koji preovlađuje u odgovorima savetodavaca jeste da je opšta ekonomska situacija loša i da seljaci ne mogu da priušte sebi dodatni trošak za savetodavne usluge jer im dobit od prodaje proizvoda to ne omogućava plaćanje rada savetodavca.

„Samo im još to fali pored sve njihove bede“. (savetodavac ratar, 41-45 god.)

Neuređenost tržišta, niske cene i loši pariteti, opšte osiromašenje sela i poljoprivrede kao grane, osnovni su razlozi za takav stav.

„Pošto je oblast poljoprivrede ugrožena grana privrede, a poljoprivredni proizvođači ne mogu sami da prođu kroz tranziciju našeg društva, potrebna im je pomoć u stvaranju uslova za uspostavljanjem moderne poljoprivrede, implementaciju pravila koja važe u EU i celom svetu. To može samo država“. (savetodavac, zaštita bilja, 41-45 godina)

„Ekonomski položaj seljaka i dalje nije odgovarajući usitnjen posed, nema odgovarajućih zakonskih pariteta, repromaterijala i seljačkih proizvoda, mala izdvajanja države po hektaru i grlu stoke“. (savetodavac stočar, 51-55 godina)

Pored ovih faktora, kod proizvođača i dalje ne postoji dovoljno razvijena svest o značaju savetodavnog rada i korisnosti saveta koji stručnjaci pružaju. Ova svest, između ostalog, nije razvijena često i zbog nemogućnosti ekonomske valorizacije saveta koje služba pruža.

„Kada proizvođači od rezultata svoje proizvodnje budu mogli da izdvajaju sredstva za takve usluge (sređeniji odnosi na tržištu, rentabilnija proizvodnja, svest o savetodavstvu)“. (savetodavac ratar, 41-45 godina)

Razlozi koje savetodavci navode, međutim, ne znače da su oni apsolutno protiv neke vrste komercijalizacije savetodavnog rada. Savetodavci uglavnom smatraju da bi uvođenje plaćanja za savete u ovom trenutku bilo kontraproduktivno i da bi dovelo do udaljavanja proizvođača od savetodavne službe, da bi se stvorila averzija prema savetodavcima, proizvela demotivacija kod seljaka koji bi se osećali kao da su iznova prepušteni sami sebi jer nemaju novca da plaćaju savetodavne usluge.

„I ovako su na ivici egzistencije, imaju mali priliv akumulacionih sredstava, bave se teškim poslovima, a plaćanje saveta bi u njima stvorilo averziju prema savetodavnoj službi“. (savetodavac, voćar i vinogradar, 26-30 godina)

„Zbog loše finansijske situacije u okviru poljoprivrednih gazdinstava oni ne bi bili u mogućnosti da plaćaju savete i ne bi dolazili po savete, a bili bi prepušteni poljoprivrednim apotekarima koji bi im prodavali ono što imaju, a ne ono što je potrebno“. (savetodavac, zaštita bilja, 41-45 godina)

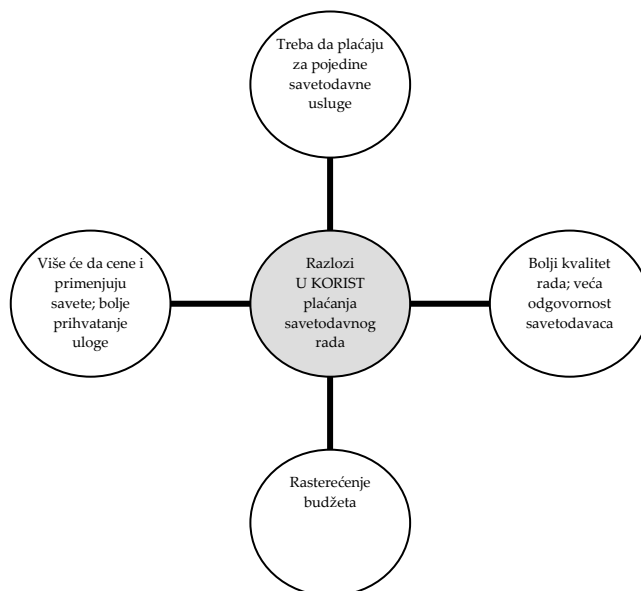
Međutim, značajan broj savetodavaca ipak smatra da bi neka vrsta plaćanja mogla da se uvede sa porastom dobiti, specijalizacije i robnosti proizvodnje na gazdinstvima, ali i razvojem svesti o značaju saveta, kontinuiranim podizanjem nivoa i kvaliteta savetodavne službe, pristupanjem u EU itd.

„Potrebno je prvo dobiti poverenje seljaka, potrebno je da seljaci imaju više direktnih koristi od savetodavnog rada, seljaci treba da ekonomski ojačaju, imaju organizovanu državu sa jasnim agrarnim ciljevima i merama“. (savetodavac, voćar i vinogradar, 41-45 godina)

„Ekonomska iscrpljenost seljaka – farmera, ne trebaju plaćati dok se nivo savetodavaca ne podigne na jedan viši nivo i kada oni shvate da smo im neophodni za jednu modernu proizvodnju“. (savetodavac, zaštita bilja, 46-50 godina)

Primetan je i opravdan stav da će se, u uslovima kada se objektivno može podneti trošak za savetodavne usluge, saveti čak i više ceniti jer kod mnogih seljaka preovlađuje stav da „ukoliko se nešto plati, više se i vrednuje; seljaci ne cene ono što dobiju besplatno“.

Savetodavci koji smatraju da je potrebno izvršiti izvesnu komercijalizaciju savetodavnog rada iznose sledeće razloge za takav stav:

Slika 3: Stavovi savetodavaca u vezi sa razlozima u korist plaćanja savetodavnih usluga u Srbiji

Savetodavci koji se zalažu za plaćanje savetodavnih usluga smatraju da je pre svega potrebno da se određene savetodavne usluge naplaćuju (delom ili u potpunosti): analize zemljišta, mikro elemenata, teških metala, ostataka pesticida, zatim saveti koji zahtevaju izlazak na teren itd. Pored toga, kod većine savetodavaca ove orijentacije preovlađuje stav koji je bio primetan i kod savetodavaca koji su bili protiv plaćanja, a to je da ukoliko seljak za savet plati, tada će ga više ceniti i primenjivati ono što mu je savetovano i za šta je platio.

„Korišćenje plaćenog saveta bi imalo veću vrednost i primenu, bolje prihvatanje rada i uloge savetodavca u organizovanju proizvodnje“. (savetodavac, stočar, 61 i više godina);

„Usluge koje bi inače platili i na drugom mestu (npr. izrada biznis plana) treba da plaćaju i u službama“. (savetodavac, agroekonomista, 36-40 godina);

„Uvreženo je mišljenje da ono što je besplatno i ne vredi ništa“. (savetodavac, stočar, 46-50 godina)

„Ako su usluge besplatne, idu kod privatnih savetodavaca, gde se sve naplaćuje, osećaju veću sigurnost, ako tako dobijaju savete“. (savetodavac, zaštita bilja, 51-55 godina)

Ovi zaključci ne znače da komercijalizacija savetodavnog rada u Srbiji nije moguća. Jedan deo savetodavaca ovo prepoznaje u mogućnosti da se savetodavni rad naplaćuje određenim grupama korisnika ili poljoprivrednim preduzećima - za koja bi to, po našem mišljenju, bilo potpuno opravdano ili pak da se naplaćuje za određene (specifične savetodavne usluge). S druge strane, bilo kakva komercijalizacija savetodavnog rada mora da uvažava iskustva razvijenih zemalja koje su naplaćivanje savetodavnih usluga često uvodile postepeno: *država postepeno smanjuje svoje učešće u finansiranju sa 100% naniže*. Ako bi mogli zaključivati u skladu sa iskustvima iz Nemačke (Brandenburg), donja granica subvencija države iznosi oko 30% od troškova savetodavne usluge, nakon koje mogu da se očekuju veće promene u korišćenju savetodavnih usluga od strane farmera (prekid saradnje). Postoji još nekoliko realnih problema, a koji su u vezi sa naplaćivanjem usluga: organizacija – monitoring i evaluacija savetodavnog rada, kontrola novčanih tokova i mogućih „malverzacija“, etička pitanja, kvalitet pruženih usluga i analiza, cena pojedinih savetodavnih usluga. **Formiranje cene savetodavnih usluga** u zavisnosti od angažmana savetodavca je veoma kompleksno pitanje sa kojim se suočavaju mnoge službe u svom funkcionisanju (naspram cene „savetodavnog rada“, cenu laboratorijskih analiza je mnogo lakše odrediti). S druge strane, moguće je zaključivati u smeru koji su i sami savetodavci istakli u našem istraživanju: kada korisnik usluge za nju izdvoji novac, onda se savet, po pravilu, više ceni, veća je izvesnost njegove primene, stvara se navika da se „znanje i savet“ moraju platiti, korišćenje usluga se dozira (savetodavac se ne zove za svaku sitnicu, čime se otvara prostor za njegov angažman za širu grupu korisnika), proizvođači mogu da se udružuju iz potrebe za savetodavcem i podelom troškova (primer savetodavnih krugova), što u više aspekata može da ima pozitivne efekte itd.

U svakom slučaju, smanjivanje učešća države u finansiranju savetodavnog rada u Srbiji je neminovno, samo je pitanje da li će odluka o tome biti doneta na osnovu realno postavljenih ciljeva, argumenata i na jedan postepen, sistematičan način ili će se nakon donesene odluke pojaviti čitav niz neminovnih posledica (kako pozitivnih, tako i negativnih). Kako pojedini

autori (Albrecht *et al.* 1989: 105) zaključuju, uslovi za uspešan savetodavni rad su brojni i njihovo ostvarivanje predstavlja neke od osnova savetodavstva: savetodavni rad ima *posredničku ulogu* koja mora biti ugrađena u celokupni koncept društvenog (ruralnog) razvoja od početka; uslovi za uspešan savetodavni rad moraju *biti analitički istraženi*; *savetodavne mogućnosti* utiču i na celokupno planiranje i na pravljenje faza projekta; *učesće ciljnih grupa se mora predvideti* od samog početka planiranja radi procene efekata; savetodavne mere i sastavljanje „paketa inovacija“ moraju biti *sinhronizovani sa istraživanjima i lokalnim eksperimentima, obukom i kontekstom ciljnih grupa*; pri izboru savetodavaca, pored *tehničke kompetentnosti*, mora se voditi računa i o njihovoj *metodološkoj kompetenciji*; programe treba planirati *samo u onoj meri dokle zaista postoji stvarna politička podrška i spremnost ciljnih grupa da saraduju*; potreban je *sistematičan monitoring i evaluacija* savetodavnog rada (analiza iskustva); *ne-poljoprivredni sektori* (pridružene oblasti pod uticajem mera) moraju biti uključeni u *razvojni koncept* jer mogu da budu od velike važnosti za male farmere.

4. DA LI JE SRBIJI POTREBAN SISTEM ZNANJA I INFORMACIJA U POLJOPRIVREDI?

4.1. Osnovni principi koncepta sistema znanja i informacija u poljoprivredi (AKIS)

Proizvodnja hrane i ishrana stanovništva jedna je od ključnih ciljeva svakog globalnog društva, bez obzira na njegov stepen razvijenosti.¹ Kao privredna delatnost, poljoprivreda je u razvijenim društvima dovedena do nivoa industrijalizovane i naučno utemeljene poljoprivrede. S druge strane, nerazvijena društva ili društva u razvoju i danas se suočavaju sa manjim ili većim problemima u proizvodnji hrane. Prema procenama Svetske banke i FAO-a, u svetu trenutno oko 1,3 milijarde ljudi živi u siromaštvu, od čega oko tri četvrtine u ruralnim područjima. Veliki broj nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju suočava se sa hroničnim deficitom u proizvodnji hrane, a preko osam stotina miliona ljudi gladauje. (FAO/World Bank 2000: 3) U skladu sa tim, činjenica je da najveći broj siromašnih i manje razvijenih društava zavisi upravo od poljoprivrede kao privredne grane. Prema tome, stalna potreba za hranom predstavlja imperativ za rast poljoprivredne proizvodnje.

Razvijene zemlje, s druge strane, nemaju takve probleme što ne znači da je proces modernizacije poljoprivrede u tim zemljama završen. Određeni nivo društvenog i ekonomskog razvoja sa sobom, naravno, nosi i specifične probleme-ciljeve razvoja koji proističu iz određenog nivoa razvoja i potreba društva u celini. Tako npr. u poređenju sa nerazvijenim zemljama, razvijene

¹ Za jedan deo ovog poglavlja korišćemo dopunjeni tekst rada koji je u vezi sa ovom tematikom izložen na naučnom skupu u Subotici 2004. godine i objavljen u Tematskom zborniku „Kapital u poljoprivredi“. Vidi, Janković 2004.

zemlje svoju pažnju sve više usmeravaju na proizvodnju zdravstveno bezbedne hrane i zaštitu životne sredine (očuvanje prirodnih resursa) tj. održivu i multifunkcionalnu poljoprivredu. To pre svega znači da održi razvoju i kvalitet hrane prednjači nad kvantitetom proizvedene hrane.

Da bi se povećala produktivnost poljoprivrede, a time i životni standard onih koji od nje žive, istorijska matrica pokazuje neminovnost intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje, koja za nerazvijene zemlje predstavlja imperativ i moguće rešenje problema gladi. S druge strane, već visoko intenzivirana poljoprivredna proizvodnja u razvijenim zemljama zahteva usklađivanje sa pretpostavljenim ciljevima i vrednostima koje se, možemo slobodno reći, same po sebi nameću, a to su: poboljšanje kvaliteta hrane, primena „čistih“ tehnologija i očuvanje prirodnih resursa tzv. održiva poljoprivreda. Zarad dostizanja i jednog i drugog cilja, neophodna su neprekidna ulaganja u razvoj naučnih saznanja koja će dovesti do stvaranja inovacija potrebnih poljoprivredi kao privrednoj grani, a u skladu sa zahtevima zaštite životne sredine. Znači, *naučno znanje, kao ključni element*, predstavlja temelj na kome se gradi modernizacija poljoprivrede.

Tradicionalna znanja u poljoprivredi, generacijski prenošena s kolena na koleno predstavljala su znanje „lokalnog karaktera“ i deo svakodnevnog života i rada, u kome se ono i stvaralo na principu „pokušaja i pogreške“. Takav razvoj znanja u poljoprivredi bio je veoma spor i promene su se dešavale u jednom dugom vremenskom periodu npr. razvoj poljoprivrednih alatki, načina gajenja biljaka i životinja, sistemi plodoreda itd. Tome je doprinosila i trajna karakteristika seljačkih društava: relativna autonomija seljačkih kolektiviteta, lokalni kolektivitet i odnosi ograničeni za nivo lokalne zajednice, relativno autarkičan ekonomski sistem itd. U nedostatku uticaja spolja, tradicionalna poljoprivreda se razvija sporo i u skladu sa demografskim i ekološkim faktorima/pritiscima (povećanje stanovništva i „pritisk“ na raspoloživo obradivo zemljište) i u nešto manjoj meri pod uticajem tržišta (to se odnosi samo na onaj deo seljaka koji su proizvodili i iznosili deo svojih proizvoda na tržište).

Savremena poljoprivreda nastoji da odgovori na probleme kvaliteta i obima ishrane savremenog društva. Takva poljoprivreda razvija vlastitu „naučnu bazu“ i „simboli takve poljoprivrede ne izražavaju se samo ekonomskim pojmovima poput produktivnosti, efikasnosti, organizacije rada, profita, cena inputa i autputa itd. nego i čitavim nizom novih pojmova kao što su genetika, selekcija, rasa stoke, hibridi i sorte bilja, mineralna ishrana,

hemijska zaštita, mašinizacija rada, tehnologija proizvodnje itd". (Petrović 1997: 1) Ako ovaj proces analiziramo sa stanovišta potreba za novim znanjima, važno je napomenuti da tradicionalna poljoprivreda (u predindustrijskom društvu) sa vekovnim neplaniranim i „slučajnim“ otkrićima/inovacijama, u industrijskom i postindustrijskom društvu neminovno prepušta mesto modernoj poljoprivredi, koja **sistematski i organizovano radi na kreiranju inovacija**. Sa tog stanovišta može se, ustvari, zaključivati da:

- „tradicionalni način poljoprivredne proizvodnje više nije sposoban da se uhvati u koštac sa novonastalim potrebama“, a time i potrebama za novim znanjem, odnosno, njegov „inovacijski potencijal“ više ne odgovara novonastaloj situaciji
- „izvan poljoprivrede pojavljuje se čitav niz institucija koje preuzimaju značajne funkcije, a koje se direktno tiču razvoja poljoprivrede“
- sistematsko i organizovano kreiranje inovacija i novih znanja ne znači da „lokalno specifična-relevantna znanja“ više nemaju svoje (važno) mesto tom procesu. Naprotiv, ona pomažu da nova naučna saznanja budu adekvatan odgovor na lokalne socio-ekonomske i agroekološke uslove poljoprivredne proizvodnje. Isto tako, potrebno je i „uložiti napore u izgradnju institucija koje će osigurati stvaranje lokalno specifičnog-relevantnog znanja“. (Nagel 1979: 135)

Kvalitativni pomak u odnosu na tradicionalnu poljoprivredu predstavlja naučna „produkcija“ znanja u poljoprivredi i razvoj poljoprivrednih nauka (19. vek), koji se odvija na univerzitetima/poljoprivrednim fakultetima. Napredak se očituje u sistematskom i organizovanom razvoju poljoprivrednih nauka (znanja) na fakultetima, institutima, istraživačkim centrima, da bi se ono kasnije primenilo u poljoprivrednoj praksi. Tok znanja je od istraživačkih centara ka krajnjim korisnicima - seljacima/farmerima. Međutim, već polovinom devetnaestog veka u razvijenim zemljama uočava se potreba za „posrednikom“ u procesu širenja znanja/transfera tehnologije. To je vodilo ka formiranju savetodavnih službi u poljoprivredi koje čine vezu između naučnih instituta i obrazovnih organizacija i primene novih znanja u seljačkoj/farmerskoj praksi. Ovakav koncept širenja znanja, po Uve Jens

Nagelu (Uwe Jens Nagel), predstavlja osnovu sistema znanja u poljoprivredi koji čine tri osnovna podsistema:

- „**istraživački podsistem**, pre svega zadužen za razvoj poljoprivrednog znanja i nauke“ (fundamentalnog i primenjenog znanja);
- „**podsistem zadužen za širenje znanja/inovacija**, odnosno iniciranje promena na bazi naučnih saznanja koje se onda prenose u praksu“;
- „**korisnički podsistem**, koji stavlja znanje/inovacije „na probu“ (Nagel 1979: 136) tj. proverava korisnost znanja/inovacije i njenu praktičnu primenljivost u konkretnim uslovima na farmi.

Teorijska koncepcija „**Sistema znanja (i informacija) u poljoprivredi**“² nastaje osamdesetih godina i njome se nastoji objasniti i naglasiti značaj procesa organizovanog i sistematskog stvaranja, širenja i primene naučnih saznanja, kao i nužnost povezivanja i uključivanja svih relevantnih aktera ovog procesa u jedan **jedinstveni sistem**. Institucionalizacija jednog takvog procesa ima neophodan uslov u otvorenosti društvenog sistema i njegovoj spremnosti na modernizaciju. Sistem znanja i informacija u poljoprivredi predstavlja teorijski model u okviru kojega se u svakom globalnom društvu može vršiti analiza ovih procesa, kao i stvaranje osnovnih pretpostavki za racionalnije društveno delanje u skladu sa pretpostavljenim ciljevima agrarnog razvoja.

Sistem znanja i informacija u poljoprivredi (AKIS-a) naglašava specifičnost **inovativnog znanja u poljoprivredi** koje treba da nastaje u interakciji relevantnih aktera tog procesa i ima svoju neposrednu primenu u praksi. Ovako „stvoreno“ znanje smatra se kvalitativno boljim i korisnijim od onoga koje se stvara samo u naučnim centrima i čiji su glavni i gotovo jedini „kreatori“ naučnici. Time je izuzetno naglašena uloga i učešće farmera/seljaka i njihovog tradicionalnog (autohtonog), lokalno specifičnog znanja

² Ovaj koncept preveli smo sa engleskog jezika kao „*Sistem znanja (i informacija) u poljoprivredi*“ - engl. **Agricultural Knowledge and Information System (AKIS)**. Iako prevod može da glasi i „Poljoprivredni sistem(i) znanja (i informacija)“, odlučili smo se za prvu varijantu prevoda. Iako neki autori govore samo o sistemu znanja ili samo o sistemu informacija u poljoprivredi, mi ćemo u radu (radi jednostavnosti i lakše komunikacije) primenjivati puni naziv: *Sistem znanja i informacija u poljoprivredi*, ali u obliku akronima od engleskog naziva - „**AKIS**“.

(„*indigenous knowledge*“), kao i njihovih potreba u kreiranju inovativnog znanja, eventualnom postavljanju prioriteta, evaluaciji istraživačkih programa i tome sl. Iako tumačenja AKIS-a ima mnogo, mi ćemo prvo pojasniti koncept koji je predložio Uve Jens Nagel (1980)³ jer njegove ideje smatramo korisnim za potrebe ovoga rada, a kasnije ćemo se osvrnuti i na drugačija shvatanja i kritičke ocene ovakvog pristupa. Pre nego što izložimo ovo i slična shvatanja AKIS-a, važno je napomenuti da je Svetska banka prihvatila AKIS kao koristan teorijsko-metodološki okvir objašnjenja i proučavanja poljoprivrednih sistema u svetu.

Sistem znanja i informacija u poljoprivredi (AKIS) je veoma korisnički usmeren i naglašava jednaki doprinos svih aktera u određenom poljoprivrednom sistemu, odnosno, potrebu za jačim sistemskim uključivanjem korisnika rezultata primenjenih istraživanja u ceo proces. Svi ovi akteri (farmeri, farmerske organizacije, savetodavstvo, istraživači, fakulteti i dr. obrazovne institucije u oblasti poljoprivrede, masovni mediji, prehrambena industrija, kreatori agrarne i ruralne politike, donatori, nevladine organizacije ... itd.) imaju značajnu ulogu u kreiranju i širenju novih znanja i inovacija, tako da bi se osnovne hipoteze na od kojih AKIS polazi možda najlakše mogle se sažeti u sledećem:

- 1) ako se ne primenjuju od strane farmera/seljaka, kao krajnjih korisnika, rezultati istraživanja mogu se dovesti u pitanje sa stanovišta njihove krajnje primene (adekvatnosti), funkcije odgovarajućeg „popunjavanja rupa“ u znanju korisnika, mogućeg dupliranja istraživanja i nedovoljnog sistemskog odgovora (istraživačkog i savetodavnog podsistema) na potrebe koje u poljoprivredni jednog društva realno postoje;
- 2) savetodavne službe koje nemaju adekvatne (u odnosu na korisnike) metode rada, sadržaje svojih preporuka, pristupe ... nisu od velike koristi za farmere;
- 3) inovacije koje ne rešavaju aktuelne i ključne probleme farmera/seljaka, imaju male šanse da budu usvojene.

Jedan od prvih sistematskih pristupa razmatranju ovog problemu učinjen je od strane Nagela, koji je, kao što je već pomenuto, identifikovao tri osnovna podsistema AKIS-a: istraživački podsistem, podsistem za širenje

³ Nagel, U. J., nav.radovi.

znanja i korisnički podsistem⁴. Osnovna ideja ovog modela je da se ispita **tok znanja i međusobne veze** između ova tri podsistema. Osnovna je pretpostavka da tok znanja i informacija u poljoprivredi nije jednosmeran (istraživači-korisnici) niti ima svoj „početak i kraj“, pri čemu sagledavanje uloge bilo koga aktera u ovom sistemu nije moguće bez posmatranja veza sa ostalim akterima tog procesa. Pojam „sistema“, koji se ovde koristi, predstavlja „logički okvir koji se sastoji od skupa elemenataljedinica i odnosa među njima“. (Nagel 1979: 136) Određujući, dakle, sistem vrlo slično strukturi, naznačen je i problem „sistemskih veza“ među delovima sistema tj. podsistemima. Osnovni element koji povezuje ove podsisteme jeste, ustvari, znanje ili informacija koja se prenosi kroz podsisteme. U toku tog procesa, „inovativno znanje se prevodi iz apstraktnih naučno-istraživačkih rezultata u formu koja omogućava praktičnu upotrebu na nivou farme“. (Ibid. str. 137) Pri tom je važno napomenuti da tok informacija, odnosno znanja, nije shvaćen pojednostavljeno, u smislu nečega što povezuje podsisteme (pri čemu bi npr. istraživački podsistem „hranio“ znanjem i informacijama korisnički podsistem), već se čitav proces posmatra kao kružni tok, pri čemu je značajna kreativna uloga i doprinos svakog podsistema, a naročito veza između korisničkog i istraživačkog podsistema.

Sličan pristup ovome zastupa i holandski teoretičar Roling koji naglašava sinergiju – zajedničko delovanje ovih elemenata. On definiše AKIS kao

„osobe, mreže (networks) i institucije, kao i veze među njima, koje su angažovane u procesu stvaranja, transformacije, prenosa, čuvanja, obnove, integracije, difuzije i primene znanja i informacija i koje potencijalno sinergetski deluju radi unapređenja dobrog uklapanja znanja i okruženja (enviroment), kao i

⁴ U. J. Nagel svoj model zasniva na Havelock-ovoj konceptu sistema efikasne primene naučnih saznanja (Havelock, R. G. (1969) Planning for Innovation through Dissemination and Utilization of Knowledge. Ann Arbor). Radi preciznosti napominjemo da Nagel u suštini govori o **AKS-u** - Sistemu znanja u poljoprivredi (Agricultural Knowledge System), a Roling (Rölling) o **AIS-u** - Sistemu informacija u poljoprivredi (Agricultural Information System). Ovom razlikom se u radu nećemo detaljnije baviti. Šire o tome, Nagel, nav. dela; Rölling 1988: 179-192.

tehnologije koja se koristi u poljoprivredi". (Rölling, prema van den Ban and Hawkins 1996: 25)⁵

Iako podelom AKIS-a na podsisteme Nagel nije podrazumevao apsolutnu funkcionalnu odvojenost ovih delova, Roling još jasnije naglašava značaj AKIS-a kao sistema, u tom smislu da je sistem više nego suma učinaka njegovih sastavnih delova. Cilj AKIS-a je, po njemu, „sinergija njegovih komponenata“, pri čemu su indikatori neostvarene sinergije npr. istraživački rezultati koji ostaju neiskorišćeni, farmeri koji nemaju pristupa službama koje se bave transferom tehnologije, savetodavna služba koja nije povezana sa istraživačkim centrima itd.

Iako u literaturi naizgled izostaje potpunije definisanje AKIS-a, ono se često dosta uspešno nadomešta razlaganjem njegovih funkcija, koje su opet relativno različito shvaćene kod brojnih autora⁶. Roling u osnovi govori o institucionalnom i kognitivnom (saznajnom) definisanju AKIS-a, pri čemu se naglašavaju i sazajni procesi koji se dešavaju „u glavama aktera AKIS-a“, kao i procesi komunikacije među njima i u/među institucijama. AKIS shvaćen kao kognitivni sistem u velikoj meri naglašava različitost percepcije realnosti/problema od strane aktera sistema, npr. seljak-istraživač-savetodavac. On naglašava **potrebu za „razumevanjem“ i „ujednačavanjem“ tih različitosti kao prvi korak ka efikasnijem delanju svih aktera**. Institucionalno shvatanje (kojemu je Roling skloniji) naglašava povezanost aktera sistema, njihovu organizovanost i međusobne veze, pri čemu su svi angažovani na različitim zadacima npr. istraživanje, transfer tehnologije, proizvodnja ili potrošnja i pri čemu svi imaju različite (**ali komplementarne**) uloge i, prema tome, deluju „sinergijski“. Insistirajući na komplementarnosti uloga, on smatra da „kada bi akteri AKIS-a videli sebe i druge aktere u komplementarnim ulogama, mnogi AKIS sistemi bi se „sami od sebe“ poboljšali“. (Rölling 1988: 14)

⁵ Nešto drugačija definicija iz 1990. godine glasi: „skup poljoprivrednih organizacija i (ili) osoba, kao i veza i interakcija među njima, koji su angažovani u procesu stvaranja, transformacije, prenosa, čuvanja, obnove, integracije, difuzije i primene informacija sa ciljem da se sinergetski podrži odlučivanje, rešavanje problema i inovacija u poljoprivredi ili nekom području određene zemlje“, u Rölling 1990: 1.

⁶ Npr. Nagel, U. J.; Rölling, N.; Lionberger, H.; Engel, P.; Blum, A.; Eponou, T.; Havellock, R.; Swanson, B. Vidi, Bachmann 2001: str. 19.

Svoje viđenje „Sistema znanja u poljoprivredi“ Nagel zasniva na funkcijama koje taj sistem treba da ispuni i operacionalizuje ga na ukupno šest osnovnih funkcija (Nagel 1979: 138-140):

- 1) Identifikacija (saznajnih) potreba
- 2) Stvaranje/kreiranje inovativnog znanja
- 3) Operacionalizacija znanja
- 4) Širenje znanja
- 5) Primena znanja
- 6) Evaluacija iskustava

Uporišna tačka ovako shvaćenih funkcija jesu potrebe farmera, odnosno, Nagel smatra da poljoprivredne nauke, kao primenjene nauke, moraju da stvaraju naučna saznanja koja će biti od praktične koristi krajnjim korisnicima - poljoprivrednim proizvođačima (problemski /korisnički orijentisano znanje). To znanje mora se sistematski i organizovano širiti, pri čemu »legitimizaciju čitavog procesa« čini upravo korišćenje/korisnost inovativnog znanja, u tom smislu, da ono mora predstavljati konkretna rešenja za probleme (farmerske/seljačke) poljoprivrede. Time se implicitno kritikuje moguća raširena praksa u kojoj naučna saznanja:

- ostaju zatvorena u užim stručnim (naučnim) krugovima,
- ostaju neupotrebljena („završe na prašnjavim policama knjiga“),
- ne primenjuju se iz razloga njihove neupotrebljivosti ili neadekvatnosti za rešavanje konkretnih problema poljoprivrede na farmama (suviše apstraktno izražena i, prema tome, nedovoljno operacionalizovana),
- ne primenjuju se iz razloga nedovoljno dobre organizacije sistema koji bi obezbedio adekvatnu identifikaciju potreba i dalju operacionalizaciju, širenje i primenu naučnih saznanja u praksi.

1. Identifikacija (saznajnih) potreba

„Način na koji se odvijaju aktivnosti u okviru sistema znanja u poljoprivredi determinisan je ne samo potrebama sva tri podsistema (istraživački, difuzioni i korisnički), nego i institucijama koje su van aktuelnog sistema“. Iako svaki od aktera u sistemu znanja u poljoprivredi ima svoje specifične interese, osnovna je pretpostavka da „su upravo potrebe farmera te koje direktno ili indirektno (treba da) utiču na istraživačke i razvojne procese u poljoprivredi“. (Ibid. 137)

Ova funkcija sistema znanja u poljoprivredi (AKIS-a) jeste jedna od najkomplicovanijih i može se posmatrati na više nivoa. Jedan od njih jeste identifikovanje potreba - postojećih problema - poljoprivrednih proizvođača. Međutim, identifikacija ovih potreba/problema je povezana sa pretpostavkom da kod farmera postoji svest o postojanju problema, kao i o uzrocima koji dovode do takvog stanja. Često, međutim ne postoji razvijena svest o postojanju pojedinih važnih problema pa je stoga jedan od ciljeva savetodavnog rada ne samo rešavanje problema koje farmeri imaju i za koje farmeri traže pomoć, već i savetodavni rad na ukazivanju na postojanje problema, razvijanje svesti i, konačno, „razvijanju potrebe“ da se pristupi rešavanju nekog problema u poljoprivrednoj proizvodnji. Brojna literatura o poljoprivrednom savetodavstvu sugerise da je realno iskustvo (suočavanje) sa problemom, jedan od ključnih faktora da se akteri uključe u učenje i rešavanje problema. Istovremeno, jasno je da i drugi faktori mogu da doprinesu razvijanju svesti o značaju i potrebi angažovanja zarad rešavanja problema (npr. legislativa koja ukazuje na problem i podstiče aktivnosti na njegovom rešavanju). (Vidi, Klerkx et. al. 2008: 50) Sa ovim je, naravno, povezana i činjenica da od rasprostranjenosti identifikovanog problema (u okviru lokalne zajednice, regiona, određene kategorije farmera/seljaka ili pak specifične vrste proizvodnje) zavisi u kojoj će meri takva identifikovana potreba za rešenjem određenog problema uticati na istraživačke i razvojne procese. Jasno je da posebni i pojedinačni problemi farmera ne mogu biti faktor koji ima uticaja na istraživanja u oblasti biotehničkih nauka i da je iz niza problema u poljoprivrednoj proizvodnji potrebno izvršiti **identifikaciju prioriteta** u smislu njihovog značaja i rasprostranjenosti.

Drugi nivo predstavlja institucionalni nivo i nivo agrarne i razvojne politike, koji je često (nažalost) prilično „udaljen od seljačke njive“. To su pre svega nacionalni ciljevi u oblasti poljoprivrede, potrebe niza različitih institucija u društvu, kao i raspoloživi resursi. „Opcije za ili protiv nekog projekta mogu da prevazilaze domen praktičnih potreba, kao što je slučaj sa npr. istraživačima u fundamentalnim naukama; takvi projekti mogu često da budu protivni subjektivnim interesima farmera, a da opet služe nacionalnim interesima i potrebama npr. vlada investira istraživačke fondove u razvoj polj. proizvoda namenjenih za izvoz na štetu tradicionalnih useva“. (Nagel 1979: 137) Najčešći je ipak slučaj da su ciljevi agrarne politike vrlo široko formulisani pa stoga odabir istraživačkih problema često zavisi od ličnih interesovanja samih istraživača, koji mogu ili ne moraju da uzimaju u obzir „goruće“ probleme

seljačke/farmerske poljoprivrede, već sopstvenu istraživačku agendu i interese.

U poslednje dve decenije društvene nauke koje se bave selom i poljoprivredom naglasak stavljaju na participativne metodame, koje nisu samo istraživačke, nego ujedno i akcione metode. Primena participativnih metoda (a u najvećoj meri onoga što se naziva PRA - *Participatory Rural Appraisal*) izuzetno je korisna u procesu identifikacije potreba seljačke poljoprivrede, ali i potreba i problema lokalne seoske zajednice. Proces identifikacije potreba praktično započinje prostim „sakupljanjem“ postojećih problema, a zatim selekcijom i finansiranjem istraživanja koja treba da doprinesu adekvatnim rešenjima za identifikovane. Pri tome nije važna samo participacija farmera/seljaka, već participacija i drugih aktera u ovom procesu: savetodavaca, istraživača, predstavnika agroindustrije i tome sl. Problemi i njihova potencijalna rešenja moraju se diskutovati sa potencijalnim korisnicima. To znači da je ovde posredi komunikacija u oba smera koja obezbeđuje povratnu informaciju i zapravo predstavlja testiranje (početnih) ideja istraživača, savetodavaca, aktera koji donose odluke itd. Time se izbegava primena rešenja/inovacija koja se teško prihvataju od strane farmera ili uopšte ne prihvataju, odnosno, ne uklapaju u postojeći način poljoprivredne proizvodnje, socio-kulturne obrasce na farmama ili u lokalnoj seoskoj zajednici. Ovaj tzv. „*bottom-up*“ pristup (pristup „odozdo na gore“), ustvari predstavlja suštinu participativnih metoda.⁷

Upravo je institucionalna participacija korisnika u AKIS-u nešto što je (barem teorijski posmatrano) neophodno u svim njegovim fazama i funkcijama.⁸ U tom smislu je „participacija“ seljaka/farmera prvi preduslov

⁷ Jedan od najpoznatijih autora koji se bavi participativnim metodama, Robert Čembers (Robert Chambers), upravo u naslovu svoje knjige i postavlja pitanje „Čija se realnost računa/uzima u obzir?“ („Whose Reality Counts?“) i nastavlja sa tvrdnjom da treba „one koji su prvi - misleći na istraživače - staviti na poslednje mesto“ („putting the first last“) i obratno, ustupiti prvo mesto seljacima/farmerima. Istovremeno, u toku poslednje decenije razvijene su i snažne i agrumentovane kritike participativnih pristupa. Vidi npr. Cooke and Kothari 2001.

⁸ „Poljoprivrednici u industrijskim zemljama imaju dobro organizovan institucionalni uticaj na odluke o poljoprivrednom istraživanju... (i) potpuno su sposobni da kažu istraživačima šta im je potrebno.... Situacija je veoma drugačija u zemljama u razvoju,

da se izvrši adekvatna analiza njihovih potreba. Postavlja se pitanje: kako se identifikacija korisničkih potreba može sprovoditi u praksi i ko su seljaci/farmeri koji će biti najbolji reprezentanti populacije iz koje dolaze? Suština odgovora na ovu dilemu sastoji se upravo u potrebi heterogenosti farmerskog sektora. Članovi farmerskih udruženja su u razvijenim zemljama često odlični sagovornici - imaju dobro organizovan institucionalni uticaj na odluke o poljoprivrednom istraživanju... (i) potpuno su sposobni da kažu istraživačima šta im je potrebno (Vidi, Rölling et. al. 2004, prema Klerkx 2008: 59) - ali u mnogim zemaljama (kao npr. u Srbiji) ovakve organizacije nisu dovoljno ili nisu uopšte razvijene. S druge strane, čest je slučaj da su članovi farmerskih asocijacija bogatiji i uticajniji seljaci, sa većim posedom i većom (i često specijalizovanom) proizvodnjom i, u relativno malom broju (uticajnih) udruženja, mnoga od njih imaju jaku političku pristrasnost. To ne znači da ovakve organizacije nisu odgovarajući partneri u fazi identifikacije potreba, već samo znači da one često nisu jedini, odnosno, pravi reprezentanti (obično) veće grupe sitnijih seljaka koji imaju specifične probleme na svojim gazdinstvima, čiji su problemi i moguća rešenja različita od onih na velikim i visoko produktivnim farmama. Proces identifikacije potreba seljaka/farmera je raznovrstan: od (za razvijene zemlje uobičajenih) istraživačkih poduhvata, pa sve do različitih vrsta institucionalne participacije farmera u relevantnim društvenim institucijama, istraživačkim komitetima itd.

S druge strane, jasno da je ovaj koncept u velikoj meri u koliziji sa birokratskim načinima razmišljanja u mnogim društvenim institucijama relevantnim za poljoprivredu, kao i u političkim, naučno-istraživačkim, uvozničko-izvozničkim i drugim lobijima, koji često ne žele i(ili) nisu „sazreli“ da prihvate principe umrežavanja i doprinosa svih aktera (a naročito farmera) u mogućem determinisanju nekih tokova AKIS-a. Stoga je opravdano tvrditi da je - za zemlje poput Srbije- bilo kakvo (makar početno i simboličko) uključivanje seljaka/farmera (poljoprivrednih proizvođača) u ove procese, značajan korak unapred. Pri tome treba imati u vidu i značaj **stalne otvorenosti kanala komunikacije**.

Ovi kanali ne mogu da se svedu na manje-više simboličko reprezentovanje farmerskih interesa i potreba postavljanjem nekoga od farmera u različite radne grupe, komisije i tome sl. (obično su ovakvi

gde je upravljanje planiranjem istraživanja i razvoja od strane krajnjih korisnika nedovoljno institucionalizovano. (Klerkx and Leeuwis 2008: 59)

predstavnicima farmerskog sektora politički podobni i „otvoreni“ za saradnju). Identifikovanje farmerskih potreba i potreba u poljoprivredi jednog društva uopšte zahtevaju **ozbiljne analize nekoliko nivoa**: nacionalnog, regionalnog pa čak i lokalnog. U okviru svakoga od njih važno je pitanje da li se radi o - u Srbiji – velikoj grupaciji malih gazdinstava sa pretežno naturalnom proizvodnjom ili grupacijama srednjih ili većih gazdinstava koja imaju drugačije potrebe i zahtevaju drugačija istraživanja i drugačiju savetodavnu podršku od prethodne grupe (malih, svaštarskih) gazdinstava. **Važno je pitanje kakva se podrška i poruka šalje hiljadama malih gazdinstava u Srbiji koja jedan značajan deo svojih prihoda ipak stiču iz poljoprivrede.** S druge strane, takođe je važno u kojoj meri domaća nauka služi potrebama ovih i ostalih (srednjih i velikih) gazdinstava i da li postoji dovoljno dobra artikulacija njihovih potreba, da li postoji proces identifikacije ovakvih (artikulisanih ili neartikulisanih) potreba i da li postoji aplikativan i specifičan odgovor na identifikovane potrebe. Identifikacija potreba farmera može se analizirati sa nivoa tehničko-tehnoloških saznanja (koja obično zahtevaju realno primenjiva rešenja i rešenja koja relativno brzo rešavaju problem i donose korist) ili ekonomskih saznanja (farm menadžment, marketing i tome sl.) i informacija u vezi sa agrarnom politikom i tržištem. Svaki od ovih nivoa ili tipova potreba zahteva naučna istraživanja i znanja koja će se kasnije ugrađivati u rad savetodavne službe i ostalih aktera u poljoprivredi.

2. Stvaranje/kreiranje inovativnog znanja

Moderna poljoprivreda u velikoj meri zavisi od inputa novih naučnih saznanja koja omogućavaju njen dalji razvoj i usmeravaju je ka planiranim tokovima. U tom smislu, poljoprivredne nauke u svojim istraživačkim centrima i na fakultetima imaju zadatak produkcije novih naučnih saznanja i inovacija koje će biti primenjene u praksi.

Opšta podela nauka prema njihovom osnovnom saznajnom cilju jeste na: osnovne i primenjene. Osnovne ili fundamentalne nauke (istraživanja), koje su po svojoj prirodi opšteg i apstraktnog karaktera, imaju za cilj otkrivanje fundamentalnih naučnih zakona i teorija i nemaju za cilj stvaranje tehničkog i direktno primenjivog znanja. S druge strane, primenjene nauke (i razvojna istraživanja) prilagođavaju i konkretizuju ova opšta saznanja radi njihove primene u posebnim uslovima i u skladu sa praktičnim potrebama.

Ova distinkcija ponekad ima značajne posledice na funkcionisanje AKIS-a. Česta je pojava da u okviru istraživačke profesije postoji statusna

hijerarhija između naučnika koji se bave fundamentalnim istraživanjima i onih koji se bave primenjenim istraživanjima. Na nivou aktera sistema, česta je pojava da u okviru samog AKIS-a postoji izrazita hijerarhija uloga (društvenih položaja), gde su na najvišem mestu *istraživači* koji kreiraju nova naučna saznanja, zatim slede *savetodavci* koji ta saznanja dalje prosleđuju i na kraju *seljacifarmeri* kao kategorija koja primenjuje ta saznanja i koja tradicionalno ima najniži društveni položaj. Ovakva situacija, po teoretičarima AKIS-a, ne deluje povoljno na ostvarivanje zajedničkog cilja jednog sistema znanja u poljoprivredi u kome svi elementi moraju da imaju **funkcionalne i komplementarne** uloge, a pri čemu statusna diferencijacija dovodi do loših veza među akterima sistema i poremećajima u njegovom funkcionisanju.

S druge strane, uspostavljanje veza sa institucijama van AKIS-a (naučnog sistema) jednog društva, predstavlja veoma važan zadatak. To se posebno odnosi na siromašnija društva koje (i pored želje) *realno* nisu u stanju da **na adekvatan način** finansiraju razvoj fundamentalnih istraživanja. Zato je izuzetno važno (u okvirima naučno-istraživačke delatnosti) ostvarivanje tesnih veza sa međunarodnim istraživačkim centrima (fakultetima, naučno-istraživačkim institutima), kako bi se u okviru svog sistema naučnici i istraživači mogli baviti primenjenim naučnim istraživanjima (u ovom slučaju, u oblasti poljoprivrede).⁹ Ovo je realnost koja se (često) teško prihvata, ali predstavlja neminovnost.

⁹ Jedan od velikih problema nauke u Srbiji je to što se mala količina sredstava, koja se uglavnom iz jednog izvora ulažu u naučna istraživanja raspoređuju na preko 1.000 projekata. MNTR finansiralo je u 2009. godini 501 projekat osnovnih istraživanja za koje se izdvaja 50,2% ukupnog budžeta. Pored ovih projekata, Ministarstvo je finansiralo i 471 projekat tehnološkog razvoja i 129 projekata inovacione delatnosti, za koje se izdvaja 39,2% budžeta Ministarstva. Za razliku od Srbije, u većini evropskih i najrazvijenih zemalja u svetu, ovaj odnos je obrnut, i izdvajanja za primenjena istraživanja zauzimaju veći deo državnog budžeta. Takođe, skoro 80% sredstava namenjenih naučnim projektima jesu plate istraživača i nesrazmerno mali deo sredstava odlazi na troškove izvođenja eksperimenata i slično. Izdvajanja R. Srbije za nauku su na nivou od 0.3% BDP, dok su u 2007. godini izdvajanja za nauku u SAD su bila 2,6% BDP-a, u Japanu 3,3%, u Kini 1,3%, u Rusiji 1,1% a prosek evropskih zemalja bio je 1,84%. Ono što još više zabrinjava je činjenica da u ovom pogledu značajno zaostajemo u odnosu na zemlje u okruženju koje sve, osim Albanije, izdvajaju preko

Kreiranje novih naučnih saznanja često pretpostavlja i kritičku analizu postojećeg znanja i njegove primenjivosti u konkretnim uslovima farmerske/seljačke poljoprivrede, a ne samo u eksperimentalnim uslovima naučno-istraživačkih centara.

3. Operacionalizacija znanja

Operacionalizacija znanja predstavlja spektar aktivnosti potrebnih da bi se rezultati naučnih istraživanja i nova naučna saznanja, stvorena u istraživačkim institutima i obrazovnim organizacijama (poljoprivrednim fakultetima), „prevela“ u formu koja omogućuje **neposredno služenje praktičnim potrebama u seljačkoj/farmerskoj poljoprivredi** (Nagel 1980: 28) To podrazumeva modifikaciju i prilagođavanje naučnih saznanja, testiranje u farmskim-lokalnim uslovima, individualne eksperimente savetodavaca u istraživačkim stanicama, ali i farmera na svojim njivama. U tom smislu, operacionalizacija znanja ima dva osnovna aspekta:

- Prvo, transformacija inovacija u „skup preporuka/saveta koji se mogu preko savetodavaca „difuzionisati“ (Ibid.) u poljoprivredu (konkretna uputstva prilagođena seljaku/farmeru). Pri tome treba voditi računa i o obeležjima inovacije od kojih može zavisi proces difuzije inovacija. Da podsetimo, Rogers-ova klasifikacija tih karakteristika podrazumeva: 1) relativnu prednost, 2) uporedivost, 3) složenost, 4) isprobljivost i 5) uočljivost (posledica inovacije). To takođe znači da inovacije moraju postati „alatke u rukama farmera/seljaka“ (Ibid.) koje će oni moći da koriste.
- Drugi aspekt operacionalizacije znanja odnosi se na težnju da se „inovacija adaptira na specifične agro-klimatske i socio-ekonomske uslove područja u koja se uvodi“ (Ibid.), odnosno, na uslove koji su prisutni na poljoprivrednim gazdinstvima. Ovo je važno iz razloga što faza operacionalizacije praktično predstavlja prvi realni test inovacije u farmskim uslovima. Eksperimenti na gazdinstvima, u specifičnim lokalnim uslovima (tzv. „on-farm research“) su, prema tome, ključna aktivnost u fazi adaptacije inovacije.

Ukoliko inovacija/tehnologija ne odgovara konkretnim potrebama farmera/seljaka, ona mora biti modifikovana ili će: njena upotreba biti

0,5% BDP-a, a Slovenija, Češka i Hrvatska već izdvajaju preko 1% BDP. (MNTR 2009: 8, 11)

ograničena na samo jednu određenu kategoriju farmera (npr. bogatiji farmeri, sa više zemlje i specijalizovanom proizvodnjom), odnosno, postaće intelektualno dobro i puka referenca u naučno-istraživačkom radu, bez praktičnog značaja za poljoprivredu¹⁰. Ovu je fazu nepochodno sprovoditi uz čvrstu saradnju istraživača, savetodavaca i farmera/seljaka. Jedino tako moguće je izvršiti pravo testiranje inovacije i pripremiti je za sledeću fazu, a to je širenje inovacije.

4. Širenje znanja

Funkcija širenja znanja/inovacija u okviru AKIS-a ima za cilj povezivanje istraživačkog podsistema i korisničkog podsistema, odnosno „proces premošćavanja funkcije kreiranja i operacionalizacije inovacije i njene primene na nivou farme“. (Ibid.) Ovaj proces podrazumeva „transfer inovacije u njenoj operacionalizovanoj formi na tzv. agente promene, najčešće savetodavne službe, a zatim difuzija inovacija putem savetodavnih službi na farmere“. (Ibid. str. 29) Pri tome je važno imati u vidu da se difuzija inovacija, isto kao i identifikacija potreba, odvija u realnom društvenom prostoru i pri tome treba maksimalno uvažavati već postojeća znanja o osobinama procesa difuzije, fazama procesa, kategorijama usvojlaca i tome sl. (značajno je npr. uvažavati faze difuzije i poredak izvora informacija o inovacijama u individualnom procesu usvajanja). S druge strane, jasno je da će strategije savetodavnih službi, zadaci, metode rada, ciljne grupe, modeli savetodavnog rada itd., u najvećoj meri da zavise od predhodno definisanih ciljeva savetodavstva koji se moraju da se odrede u skladu sa ciljevima agrarne politike, odnosno, potrebama farmera (kakav tip savetodavstva, za koje kategorije seljaka/farmera, sa kojim krajnjim ciljem/svrhom). Pored ostalih društvenih institucija, savetodavstvo, znači, ima funkciju da upravlja procesima širenja znanja (*engl.* „knowledge management“), da bude moderator tog procesa. Pri tome su uvek aktuelna pitanja:

- ko sve ima pristup savetodavnim uslugama?
- na koji način se spektar dejstva savetodavstva može proširivati?
- da li su kanali komunikacije adekvatni za ciljnu grupu, ali i za sadržaj informacija koje se šire?

¹⁰ Napominjemo da se ovde radi o primenjenim naučnim istraživanjima iz oblasti poljoprivrede.

- u kojoj meri je širenje informacija (npr. putem masovnih medija) organizovano na sistematski i koherentan način (u skladu sa savetodavnim programima i(ili) prioritetima) i da li su ove informacije dovoljno dobro strukturirane i operacionalizovane (u skladu sa potrebama i karakteristikama ciljnih grupa kojima su namenjene)?
- kakav je sadržaj, tok i značaj informacija koji „šire“ ostali akteri u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi?

5. Primena znanja

Osnovna hipoteza funkcije i čitavog sistema AKIS-a jeste da je *naučno znanje (iz oblasti poljoprivrede) beskorisno ukoliko se na direktan ili indirektan način ne primeni u poljoprivrednoj praksi*. Primena znanja stoga znači „*integraciju novog znanja/inovacije u neposrednu poljoprivrednu proizvodnju*“ i već postojeće znanje, odnosno, „*primenu inovacije na nivou farme*“ (Ibid.). Pri tome bi, sa stanovišta teorije difuzije inovacija, stopa usvajanja bila najznačajniji pokazatelj efikasnosti čitavog sistema, odnosno predhodnih faza. Pri tome treba imati u vidu da usvajanje inovacije ne podrazumeva automatski i njeno sigurno ukorenjivanje u svakodnevnu životnu praksu.

„ ... faza primene znanja je zapravo ključni test da li ceo sistem adekvatno funkcioniše ili ne. Pri tome, „adekvatno funkcionisanje“ ne treba izjednačiti sa „rešavanjem svih problema“. Istraživanja u poljoprivrednim naukama, naročito u zemljama u razvoju, nisu u stanju da daju odgovore na sva pitanja koja im se nameću. Uz to, često je malo agenata promene da bi se proširilo čak i ono relevantno znanje koje već postoji“. (Ibid.)

Treba još reći da je sa stanovišta procesa difuzije značajno praviti razliku između **usvajanja** i stvarnog **korišćenja** inovacije. Korišćenje inovacije predstavlja njeno „ukorenjivanje“ u svakodnevni život, integraciju u postojeći obrazac delanja i mišljenja, u običajno-vrednosni sistem. Takođe, ne treba zaboraviti da je praktično svaka faza difuzije inovacije isto tako i potencijalna faza njenog odbacivanja. Usled primene inovacije moguća je pojava njene specifične adaptacije od strane seljaka/farmera (tzv. reinvecija) koja može da bude potencijalni indikator koliko su uspešno obavljene predhodne faze, a naročito faza operacionalizacije. Radi kontinuiranog unapređivanja čitavog procesa, važno je da se vrši evaluaciju i ima povratnu informaciju o usvajanju

inovacije i njenoj primeni (koja ponekad – usled neznanja - može da bude i pogrešna i da prouzrokuje odbacivanje inovacije).

6. Evaluacija iskustava

AKIS i njegove funkcije predstavljaju *proces*, kružni tok u kome svi akteri delaju zarad ostvarivanja postavljenog cilja - primene novih znanja u praksi. **Etape/funkcije nisu zasebne i odvojene, već naprotiv one se nekada međusobno prepliću, neke faze se obnavljaju i ne postoji nikakav automatizam u ovom procesu.** Tok procesa bi se mogao objasniti putem kružne spirale koja se nikada ne završava, već krajnje tačke predstavljaju početne pozicije. U tom smislu, da bi se kružni tok »zatvorio« potrebna je evaluacija. Ona je ovde shvaćena u širem smislu i odnosi se na „*formiranje zaključaka o funkcionisanju informacionih inputa (znanja) na nivou primene (korisnički podsistem). Makro sistem obezbeđuje konstantnu re-evaluaciju na svojim nivoima, čak i pre nego što znanje dopre do farmera. Ali samo se na nivou farme mogu donositi konačni zaključci o primenjivosti inovacije*“ (Ibid. str. 30)

Krajnja tačka - evaluacija postignutog - predstavlja upoređivanje postavljenih ciljeva - predhodno identifikovanih potreba - i stepena u kome su ti ciljevi ostvareni - zadovoljavanje potreba tj. kreiranje takvog inovativnog naučnog saznanja koje je prihvaćeno u praksi i rešava konkretne probleme seljaka/farmera. To znači da je evaluacija praktično nova „*situaciona analiza*“, odnosno, nova analiza potreba i početna tačka nove „*runde*“ čitavog procesa. To znači da su ove dve faze praktično identične. Evaluacija određene inovacije će, u tom smislu, otkriti njene prednosti i mane, a sve u cilju njenog kontinuiranog usavršavanja. Pritom, njene mane predstavljaju novo-identifikovane potrebe koje treba zadovoljiti.

U ovako složenom pristupu čak se i proces difuzije, odnosno, sama inovacija može razumeti drugačije: akcenat se stavlja ne samo na tehničko-tehnološki aspekt inovacije, već i na zadovoljavanje njene društvene dimenzije. To znači da se „*inovacija ne sastoji samo od novih tehničkih sredstava i procedura, već isto i od usvojenih ljudskih navika, uključujući i uslove da se takve navike steknu*“ (Leeuwis and van den Ban 2004: 12) Inovacija se mnogo pragmatičnije razumeva i pred nju se postavlja zahtev u okvirima njene praktične aplikacije, naime, sa stanovišta njene *primenjivosti*: „*inovacija može da bude „novi način obavljanja neke delatnosti“ ili „činjenje novih stvari*“, ali ona može biti smatrana inovacijom, ustvari, *samo ako funkcioniše u svakodnevnoj praksi*“ (Ibid.), kao nešto što nastaje u saradnji sa

farmerima, u skladu sa njihovim različitim strategijama, navikama, socio-ekonomskim kontekstom, interesima itd. Inovacija je na taj način posmatrana sociološki, uzimajući u obzir društvene posledice usvajanja određene inovacije.

Slika 4: Idealni tok procesa u okviru Sistema znanja u poljoprivredi

Izvor: Nagel 1980: 31

4.2. Osnovni akteri u AKIS-u i njihovi odnosi

Osnovni akteri procesa koji se odvijaju u AKIS-u su: 1. istraživači, 2. savetodavci, 3. seljaci/farmeri. (Nagel 2003/2004) Polazi se od pretpostavke da su odnosi među njima su dvosmerne/ravnopravne komunikacije, koja se smatra neophodnom zarad funkcionisanja čitavog sistema. Pri tome, naglasak se stavlja na participaciji farmera i uvažavanju njihovih interesa i korišćenju inovativnog znanja koje farmeri i sami poseduju.

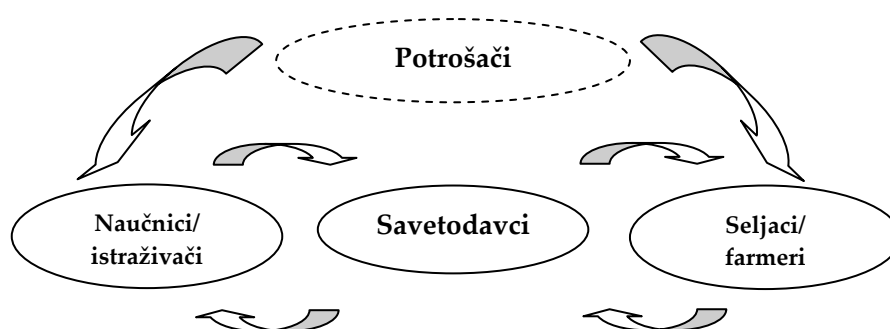
U novije vreme, međutim, sve važniju ulogu u AKIS-u (kod U. J. Nagela AKS-u) dobijaju *potrošači* prehrambenih proizvoda kao relevantna društvena grupa (Nagel 2003/2004), koja može da ima velikog uticaja na sve faze ovog procesa, a naročito na fazu identifikacije potreba. Naime, svojim uticajem preko potrošačkih asocijacija i udruženja za zaštitu potrošača, potrošači mogu da nametnu svoje interese/potrebe na tržištu prehrambenih proizvoda. Na taj način stvara se određeni sistem vrednosti i niz potreba koje usmeravaju proizvodnju tržišno orijentisanih farmera. Tipičan primer za to može biti potreba za zaštitom životne sredine i zdravstveno bezbednom/ekohranom, održiva poljoprivreda ili čak zaštita prava životinja itd. Kada ovakav sistem vrednosti postane dominantan na globalnom nivou jednoga društva¹¹, on neminovno direktno ili indirektno determiniše svakodnevnu životnu i radnu praksu farmera kao proizvođača hrane. Ovi interesi mogu da usmeravaju tokove naučnih istraživanja, a sve zarad izlaženja u susret potrebama potrošača (kao velike društvene grupe) koji, kupovinom proizvoda na tržištu, utiču na ekonomsku opravdanost određene proizvodnje. Jedan od veoma aktuelnih primera za to je diskusija na svetskom nivou u vezi sa proizvodnjom i korišćenjem genetski modifikovane hrane, odnosno, stavovi za i protiv takve proizvodnje.¹² Krajnji efekti ovakve diskusije u velikoj meri mogu da diktiraju tokove AKIS-a uopšte, odnosno, imaju svoje efekte na tržištu prehrambenih proizvoda.

Ovde se zapravo radi o jednom veoma važnom pitanju: da li su savetodavstvo i istraživanja u osnovi determinisana interesima farmera – njihovim potrebama, ili, su generalno determinisana fondovima koji stoje na

¹¹ Ovo ne znači da je sistem društvenih vrednosti (npr. briga za prirodne resurse i životnu okolinu) determinisan isključivo pod uticajem *potrošača* kao društvene grupe.

¹² Razvoj i kontrola razvoja biotehnologije je istovremeno i važno političko pitanje. Vidi npr. Fukujama 2003.

raspolaganju za ove potrebe. Ukoliko je u pitanju ovo drugo, moguće je da interesi potrošača i građana (glasača) u osnovi determinišu pravce razvoja istraživanja i, na taj način, indirektno i prakse farmera - kao proizvođača hrane i direktnih korisnika ruralnog prostora. S obzirom na to da je u razvijenim zemljama ruralnost iznova prilično aktuelna (preko zamajca kojeg zasigurno ima u ekološkim pitanjima i pitanjima kvaliteta hrane i brige za biodiverzitet), uticaj ne-farmerske populacije mogao bi da bude sve više dominantan u odnosu na korišćenje ruralnog prostora, a koje podrazumeva i eksploataciju njegovih najvažnijih resursa – zemljišta, šuma, voda i tome sl. Time se, najčešće, farmeri osećaju kao da im se sužava manevarski prostor za poljoprivredne aktivnosti, odnosno, da pitanja – široko shvaćenog – ruralnog razvoja na određen način ugrožavaju modernizaciju farmi i njihovo „slobodno“ bavljenje poljoprivredom¹³.

Slika 5. Osnovni akteri sistema znanja u poljoprivredi

Izvor: Nagel 2003/2004.

Osnovna karakteristika korisničkog podsistema, koji treba da primenjuje najnovija naučna otkrića u praksi, jeste često „odsustvo formalne organizacione strukture“ (Ibid.) u čemu se ovaj podsistem značajno razlikuje od ostalih¹⁴. Implikacije ove činjenice su sledeće: dok su istraživački podsistem i podsistem za širenje znanja (savetodavni) potpuno integrisani u formalne

¹³ Teorijske i praktičke implikacije ovakvih trendova su svakako velike, ali na ovom mestu ne možemo detaljno time da se bavimo.

¹⁴ Ovo ne znači da je ova karakteristika trajnog karaktera, npr. udruživanje farmera, stvaranje asocijacija itd. predstavlja jedan oblik formalne strukture.

organizacione strukture AKIS-a, jedan deo korisničkog podsistema uvek ostaje van AKIS-a ili na njegovim marginama. Najčešće je to onaj deo farmera/seljaka koji uopšte nemaju ili imaju relativno mali kontakt i saradnju sa savetodavnom službom, odnosno, naučno-istraživačkim institucijama. U tom smislu možemo da govorimo o „aktuelnom“ naspram „potencijalnog“ korisničkog podsistema“. Potencijalni bi, prema tome, obuhvatao sve farmere/seljake, dok bi „aktuelni“ predstavljao samo onaj deo koji ima saradnju sa podsystemom za širenje znanja i informacija tj. savetodavnom službom. (Ibid. str. 145) Iako je ovo značajan „problem“ u funkcionisanju AKIS-a, čini se da je on ostao nerešen (kao što i sama praksa to najčešće pokazuje).

„Obrazovanje farmera i istraživanja često su bila neuspešna u adekvatnom dijagnosticiranju raznovrsnih potreba različitih podgrupa farmera i različitih oblasti. Ona su bila orijentisana ka standardizovanim „porukama“, na osnovu pogrešne pretpostavke da će te poruke odgovarati uslovima u kojima se nalaze svi farmeri, kao i u različitim oblastima. Neto efekat toga je bio da su mnoge potrebe bile pogrešno interpretirane ili sve skupa zanemarene, posebno u odnosu na sitnije farmere. Krupniji farmeri, koji su sposobniji da dijagnosticiraju svoje potrebe, koji su u poziciji da ih prenesu/saopšte lokalnom savetodavcu i da direktno koriste najvažnije izvore znanja, imali su mnogo više koristi od istraživačkih rezultata, nego njihovi „sitnije komšije“ koje su imale manje sreće“. (Coombs and Ahmed, navedeno prema Nagel 1979: 146)

U takvoj situaciji, kao rešenje se često predlaže da savetodavne službe (kao podsystem, institucija koja ima direktan i najbliži kontakt sa farmerima/seljacima), uslovno rečeno, „preuzme“ reprezentativnu /predstavničku ulogu seljaka/farmera, pod pretpostavkom da su najviše u stanju da izvrše identifikaciju njihovih potreba i tu vrstu informacija prenesu na istraživački podsystem. Zaključci dosadašnjih istraživanja (vidi npr. Klerkx and Leeuwis 2008) su da je potrebno više naglasiti zajedničku artikulaciju potreba i uključenost krajnjih korisnika i drugih zainteresovanih strana u inovacionom procesu i institucionalni razvoj organizacija koje finansiraju istraživanja i razvoj kako bi usvojili sveobuhvatniji pogled na inovaciju.

Kao što je na početku već pomenuto, AKIS se uvek nalazi u jednom okruženju koje je vrlo kompleksno i može na različite načine da utiče na njega. To okruženje čine političke i birokratske strukture, uticaji (agrarne i

ruralne) politike i zakonodavstva, tržište, infrastruktura i prehrambena industrija, uticaji internacionalnih faktora (istraživačkih centara, komercijalnih firmi, donatora) itd. Ova činjenica ukazuje da postoji čitav niz faktora koji se ne smeju zanemariti prilikom **analize funkcionisanja i efikasnosti** AKIS-a.

AKIS ustvari predstavlja evoluciju u odnosu na klasično „top-down“ stanovište po kojemu postoji stroga podeljenost uloga između istraživača, savetodavaca i farmera/seljaka. Ova podela uloga ima za posledicu i drugačiji socio-ekonomski status pripadnika ove tri grupe. U takvom sistemu istraživači imaju funkciju produkcije novih saznanja koja se „transferišu“ putem savetodavaca na krajnje korisnike - farmere. Sa takvih je pozicija razvijana čitava istraživačka tradicija difuzije inovacija, koja je imala za cilj da odgovori na pitanje „kako proširiti inovaciju?“, odnosno, „zašto farmeri ne usvajaju inovaciju koju smo mi za njih stvorili“? Istraživanja su u početku, stoga, imala za cilj da razjasne socio-psihološke uzroke neusvajanja inovacija i „otpornosti na promene“, „nedostatak inovativnosti“ i „tradicionalizam“. Strategije koje se (u okviru ove paradigme) kasnije razvijaju posežu za socijalno psihološkim metodama (ciljne grupe, »zvezde«) i komunikologijom, u cilju većih efekata, veće orijentacije na klijente itd. Uzroci, ali i posledice ovakvih pristupa bile su „pro-inovacijska pristrasnost“, socijalno-psihološki pristup, skoncentrisanost samo na odnose savetodavstva („agenata promene“) i farmera. Nakon određenog perioda dolazi do »otrežnjenja« i postepenog uviđanja da je mnoštvo ponuđenih „inovacija“ ustvari bilo neadekvatno za farmere sa stanovišta njihovih potreba. Ovo je često uzrokovalo neuspešne procese difuzije. Težište na odnosu savetodavaca i farmera zamagljivalo je činjenicu da drugi akteri - npr. univerzitetsko osoblje, istraživači, političari i drugi kreatori agrarne i ruralne politike, prehrambena industrija i tako dalje, takođe imaju ključne uloge i utiču na to koje će se tehnologije razvijati i šta će biti predmet „transfera tehnologije“ ka seljacima/farmerima.

Otklon od ovakvog pristupa i evoluciju u načinu razmišljanja predstavlja koncept Sistema znanja i informacija u poljoprivredi jer je u njemu *pravac komunikacije dvosmeran (ili višesmeran), a čitav sistem ima obeležja procesa, u kojemu su akteri u komunikaciji ravnopravni sa stanovišta mogućeg doprinosa unapređenju sistema.* Za razliku od jednosmernog transfera tehnologije („odozgo na dole“), u dvosmernom modelu AKIS-a osnovna je ideja da se adekvatna inovacija može stvoriti samo u ovom „**sinergijskom**“ odnosu svih

aktera pa čak i da sami farmeri mogu biti kreatori novih tehnologija. U tom smislu, koncept identifikacije sazajnih potreba jedan je od preduslova koji dovodi na scenu participaciju seljaka/farmera.

U kontekstu savetodavne službe, participativni metodi i napuštanje ideje o isključivom „transferu tehnologije“, otkrivaju nove ciljeve i zadatke poljoprivrednog savetodavstva. Ravnopravne uloge farmera i savetodavca, njihovo osposobljavanje za rešavanje problema, povezivanje i društveno učenje postaju važni ciljevi savetodavstva. Participativna filozofija, bez obzira na svoje retoričke i praktične nedostatke-probleme (Leeuwis and van den Ban 2004: 250) svoju primenu nalazi i u konkretnim metodama savetodavnog rada i u suštini predstavlja zajedničko odlučivanje i delanje od strane klijenata i savetodavaca. Pet osnovnih teza u participaciji u savetodavstvu jesu:

1. „Participacija deluje u korist održivosti, jer je svaka akcija zanovana na interesima i potrebama klijenata;
2. Participacija vodi ka širem uticaju, jer su savetodavni sadržaji i metodi prilagođeni (klijentima-prim. aut.) i zato što postoji direktna interakcija među klijentima;
3. Participacija vodi ka većoj efikasnosti, jer je potrebno manje osoblja da bi se postigao veći uticaj;
4. Participatorni pristup u savetodavstvu mora da osigura efikasnu dvosmernu komunikaciju među klijentima, klijentima i ostalim akterima, kao i u okviru savetodavnih struktura;
5. Istinita participacija je bazirana na partnerstvu koju karakteriše međusobno poverenje“. (Schmidt et al. 1998: 9-12)

U kontekstu značaja angažovanja farmera u AKIS-u Roling predlaže pristup koji se temelji na četiri osnovna (participativna) principa. Ti principi su:

1. „Farmeri su aktivni i inteligentni menadžeri svojih resursa i pri tome koriste veliki deo tradicionalnog, autohtonog i lokalno specifičnog znanja (*engl. „indigenous knowledge“*);
2. Farmeri se u velikoj meri razlikuju u onome što im je potrebno da bi bili uspešni/efikasni;
3. Svaka intervencija zarad razvoja poljoprivrede mora biti zasnovana na informaciji o farmerima i njihovoj poljoprivrednoj proizvodnji;
4. Farmeri moraju imati kontra-težu/kontrolu nad takvim intervencijama, jer bi inače savetodavci i ostali mogli da zloupotrebe svoju intervencionu moć.

Neki to nazivaju „kontrola od strane klijenata“. Bez takve kontrole, ne može se očekivati da savetodavna služba radi u korist farmera“. (Rölling 1990: 11)

4.3. Dileme AKIS pristupa

Sušтина AKIS-a se prepoznaje u *zajedničkom delanju svih aktera u cilju ostvarivanja postavljenih ciljeva agrarnog i ruralnog razvoja*. Otuda kritika AKIS-a obično pogađa upravo ovakav „idealistički“ pristup. Kritičari AKIS-a, najkraće rečeno, smatraju idealističku komponentu u ovakvom pristupu AKIS-a ispravnom, ali teško ostvarivom. Polazi se od stanovišta da je AKIS ustvari jedna „arena“ u kojoj je uvek prisutan *sukob interesa* i u kojoj naučnici, savetodavci, farmeri i svi ostali akteri u okruženju AKIS-a (počev od političara do prehrambene/prerađivačke industrije), delaju u skladu sa svojim interesima. Ovo je ustvari poznati aksiom društvenog determinizma koji ističe da je društvo prožeto interesima i da se sa stanovišta interesa njegovih aktera može razumevati i njihovo društveno delanje. U kontekstu AKIS-a se otuda ideja o „sinergijskom“ delovanju, iako poželjnom, čini pomalo „romantičarskom“. Ako sa stanovišta društvenih slojeva i profesija krenemo u analizu aktera AKIS-a, činjenica je da naučnici/istraživači, savetodavci i naročito farmeri/seljaci, zauzimaju dijametralno različite društvene položaje. Sa stanovišta moći, ugleda i ekonomskog bogatstva, teško je pretpostaviti „sinergijsku“ saradnju ovih veoma različitih društvenih grupa/profesija. U novijim diskusijama o AKIS-u, sinergijski efekat aktera se označavao „potencijalnim“ jer je bilo obmanjujuće pripisivati jasnu namenu „sistemu“ koji se sastojao od toliko puno aktera sa potencijalno divergentnim interesima i perspektivama (Leeuwis and van den Ban 2004: 322)

S druge strane, ako se pretpostavi da je znanje svojevrsan „kapital“ (elemenat društvenog položaja, moći) u savremenom društvu, teško je pretpostaviti da će pripadnici ovih društvenih grupa (najpre istraživači, a potom savetodavci) biti spremni da koordiniraju i planiraju razvoj i nadogradnju svog znanja u saradnji sa „nižim nivoima“ znanja, odnosno seljačkim/farmerskim tradicionalnim znanjem i iskustvima. Niži nivoi znanja sa sobom implicite (ali jasno) nose obeležja nižih društvenih položaja svojih aktera. Otuda je veoma složeno pitanje kako (na nivou uobičajene

svakodnevnih prakse) naučnici-istraživači (u poljoprivrednim naukama) svoje razvojne/istraživačke ideje usklađuju sa seljačkim/farmerskim potrebama. Ova ideja, iako duboko smisljena, teško je ostvariva. Svakodnevna istraživačka praksa u poljoprivrednim naukama često pravi otklon od ovakvih ideja ne želeći da „udobnost laboratorije zameni realnošću seljačke njive“. Posledica ovoga je da mnogi naučno istraživački rezultati ostaju na policama biblioteka, nedovoljno adekvatni za upotrebu u praksi ili nedovoljno operacionalizovani za primenu u praksi.

Sa stanovišta interesa aktera, česta je pojava da naučnici/istraživači kroz istraživanja i saradnju sa farmerima žele da dobiju pokriće za empirijsku građu i produkciju naučnih radova. Veći broj eksperimenata, istraživanja i naučnih radova, stvara uslove za bolju naučno-istraživačku karijeru, a time i povoljniji društveni položaj. Tu je prisutna i „borba za projekte“ koji sa sobom nose materijalna sredstva i prilike za empirijska istraživanja i naučnu produkciju. Latentni interesi, stoga, često onemogućuju „iskrenu“ saradnju i želju za kreiranjem takvih naučnih inovacija koje će biti od praktične koristi seljacima/farmerima.¹⁵ Savetodavci, kojima je u AKIS-u namenjeno mesto „katalizatora znanja u cilju stvaranja rešenja za farmerske probleme, a shodno njihovim interesima i očekivanjima“ (Benvenuti 1991: 34), zbog nedovoljne motivacije često imaju problem neadekvatnog „uživljavanja“ u probleme seljaka, što dovodi do loših efekata savetodavnog rada (stvaranje situacije međusobnog nepoverenja, davanja neadekvatnih saveta, nemetodičnog rada sa seljacima itd.). Istovremeno, ne može se pretpostaviti da samo istraživači i savetodavci mogu da nose ulogu kreatora novih znanja. Seljaci-farmeri i njihovo autohtono, vekovima stvarano znanje, takođe predstavlja jednu od osnovnih karika u lancu znanja AKIS-a. „Stvaranje novog znanja je normalan vid borbe sa okruženjem, a ne specijalna funkcija istraživača. Novo znanje se ugrađuje u kolektivno skladište lokalnog znanja ili tradicije i različiti pojedinci i kategorije pojedinaca igraju različite uloge u tom procesu“. (Rölling 1988: 180)

Seljacima (kao društvenom sloju oduvek na dnu stratifikacione lestvice) u AKIS-u je namenjena uloga ravnopravnog partnera u čitavom

¹⁵ Ovakva praksa još je više izražena u siromašnim društvima poput srpskog. Iako je ona (iz tih razloga) i očekivana i razumljiva, takva praksa nije opravdana, a njeni dugoročni efekti su štetni.

procesu toka i produkcije naučnog znanja. Ne samo identifikovanje njihovih potreba, nego i aktivno učestvovanje u eksperimentima na farmi/gazdinstvu (tzv. „on-farm research“), često je u suprotnosti sa uobičajenom naučno-istraživačkom praksom. Naime, „farmeri će retko otvoreno pokazivati neslaganje sa istraživačima, a normalna reakcija eksperta je da ubeđuje farmera i govori mu kako nešto treba da se uradi“. (Benvenuti 1991: 35) Ovaj sukob različitih interesa predstavlja prepreku pomalo „romantičarskim“ idejama AKIS-a. To međutim ne znači da koncept AKIS-a, u njegovom izvornom smislu, nije ostvariv. Zemlje razvijene poljoprivrede npr. Danska, Holandija, važe za primere jakog uticaja farmera i farmerskih organizacija na procese kreiranja inovacija. Farmerska udruženja i klubovi ne služe samo kao sredstvo pritisaka i lobiranja zarad bolje cene poljoprivrednih proizvoda, već su ona i mesto susreta novih ideja, evaluacije trenutne prakse, internog istraživanja (od strane grupa farmera) i difuzije znanja i iskustava, kreiranja novih strategija razvoja između farmera, savetodavaca i istraživača itd. (Vidi, Leeuwis and Arkesteyn 1991: 315-335). S druge strane, realna je pretpostavka da ukoliko se neko znanje i informacije plaćaju, moguća je posledica da se one nerado dele sa drugima.

Ostali prigovori na koncept AKIS-a u osnovi su sadržani u nedovoljno dobrom definisanju tako složenog procesa koji ima za cilj međusobno povezivanje brojnih, ali međusobno različitih aktera. Definicije AKIS-a se stoga vide kao isuviše deskriptivne, nedovoljno određujuće, kao „spisak želja“ koje bi bilo dobro ostvariti. Postavlja se pitanje „kako AKIS može u stvarnosti da funkcioniše bez toga da su određene osnovne čitavog skupa formalnih definicija, konceptualizacija, procedura i pravila funkcionisanja koja se očekuju od tako očiglednog skupa različitih, i međusobno fizički i uopšteno, udaljenih organizacija“. (Benvenuti 1991: 36) Postojanje različitih paralelnih „epistemoloških zajednica“ i problemi njihove saradnje predstavljaju realan problem, kako u razvijenim, tako i u nerazvijenim društvima i sistemima znanja i informacija u poljoprivredi.

Transformacije javnih savetodavnih službi i već nekoliko decenija kritikovanog top down pristupa dovele su do naglašavanja ravnopravnog učešća farmera i, između ostalog, primenu tzv. participativnih pristupa u savetodavnom, ali i istraživačkom segmentu. Iako je participativna filozofija danas prilično aktuelna, njena kritika ne izostaje. Bez namere da dalje elaboriramo kritički osvrt na participativne pristupe istakli bismo da se

problem primene ovih pristupa krije kako u strukturalno-institucionalnim aspektima mogućnosti njegove primene, tako i u relacionim aspektima, pod kojim podrazumevamo realne probleme koji se mogu pojaviti u participativnim pristupima na relaciji konteksta rada i odnosa npr. savetodavaca i farmera. Ako bismo ove probleme pozicionirali u koncept AKIS-a, istakli bi nekoliko realnih problema koje pojedini autori (Feder *et al.* 2001, prema Mahon *et al.* 2010) u ovom kontekstu navode: zavisnost od šireg okruženja postojeće politike (narочito nedostatak koordinacije između različitih agencija i istraživačke arene); interakcija sa kreiranjem znanja (i njen mali uticaj na postavljanje prioriteta u istraživanju); problemi koji nastaju u naglašavanju uticaja (savetodavstva) (koja umanjuje inicijative savetodavaca koje nisu direktno merljive po pitanju rezultata i koja podržava fokus na indikatore inputa); umanjena odgovornost (kao što su poteškoće u merenju kvaliteta rezultata rada i nepostojanje mehanizama odgovornosti prema farmerima); ostali, javni zadaci savetodavaca koji postoje pored transfera znanja i tehnologija (supervizori i savetodavci se podstiču preko kvantifikovanih kriterijuma njihovog učinka, kao što su aplikacije za sredstva i kredite i statistički izveštaji). Navođenje ovakvih i sličnih mogućih problema zapravo predstavlja rasvetljavanje kompleksnosti interakcije različitih aktera i njihovih društvenih položaja u jednoj proizvodnoj, savetodavnoj i istraživačkoj „areni“ zvanoj AKIS, kojoj se ne mogu tako lako pretpostaviti funkcionalistička obeležja „sistema“ koji funkcioniše na dobrobit svih i bez većih problema.

4.4. AKIS u Srbiji

Iz analizirane problematike AKIS-a jasno je da se radi o konceptu koji sa većim ili manjim uspehom nastoji da ukaže na složene sisteme veza i odnosa brojnih aktera i institucija. Funkcionisanje ovakvog sistema u velikoj meri povezano sa stepenom opšte modernizacije društva, njegovim institucionalnim uređenjem, organizacijom naučnih istraživanja u oblasti poljoprivrednih nauka, kao i funkcionisanjem sistema savetodavne podrške farmerima. Transformacija savetodavnih sistema direktno i indirektno je proizvela i posledice u organizaciji istraživačkih i drugih podсистema AKIS-a. Na to upućuju brojni autori koji analiziraju posledice privatizacije savetodavstva u razvijenim zemljama, naročito na holandskom primeru.

Pored socio-ekonomskih uslova koji determinišu ovakav pravac transformacije i razvoja savetodavstva u razvijenim zemljama, jedan od značajnih imenitelja negativnih karakteristika ove transformacije je slabljenje veza i mogućnosti sistematske kontrole i holističkog pristupa koordinaciji razvoja AKIS-a. Ostvarivanje „sinergije“ je prilično teško iz razloga postojanja brojnih i raznovrsnih aktera i nemogućnosti artikulacije zajedničkih interesa, koji se uglavnom svode na podršku konkretnim, komercijalnim istraživanjima i rezultatima, a manje na sferu podrške interesima od javnog značaja (npr. zaštita životne sredine). U fragmentisanom sistemu interesa i aktera, teško je na sistematski i organizovan način raditi na kreiranju inovacija (kako to definicija AKIS-a pretpostavlja). Elementi ove fragmentacije, prema brojnim autorima (vidi širu problematizaciju ovih ideja u Klerkx and Leeuwis 2008) očituju se u nekim od sledećih karakteristika: smanjenje slobodne (besplatne) razmene informacija među akterima nacionalnog sistema znanja; povećanje diskontinuiteta i usmerenih aktivnosti različitih aktera koja nastaje kao rezultat kratkoročnog ugovaranja i kompeticije; dominacija interesa imućnijih farmera, njihovih predstavnika i lobija; smanjen prostor za manevar ili mogućnosti za učenje usled rigidnih autput orijentisanih ugovora; visoki transakcioni troškovi; povećanje mogućnosti korupcije, favorizovanja određenih poljoprivrednih inputa; fokus na *ad hoc* individualnim savetima umesto dugoročne podrške u pravcu unapređenja poljoprivredne prakse; fokus na gotovim, lako primenjivim

„proizvodima znanja“ umesto na prostor za aritkulaciju potreba i razvoj znanja.

Analiza sistema znanja i informacija u poljoprivredi Srbije zahtevala bi veoma kompleksan istraživački poduhvat kojim bi morao da se analizira celokupan sistem obrazovanja u poljoprivredi i srodnim naukama, istraživanja, savetodavstva i stepena modernizacije poljoprivrede koja se trenutno nalazi u „tranzicionoj“ fazi. Srbija ima značajan broj institucija u poljoprivredi, ali je pitanje kako one funkcionišu u smislu AKIS-a- Na ovom mestu potrebno je barem kratko pomenuti značaj funkcionalne institucionalne organizacije istraživačkog podsistema. Naime, fundamentalna istraživanja, koja iziskuju značajna finansijska sredstva i dugoročno finansiranje, po pravilu, treba da se odvijaju na univerzitetima i istraživačkim institutima Povezanost svetskih univerziteta i istraživačkih ustanova danas, stvorilo je tzv. „globalno selo“ u naučno-istraživačkom smislu. To znači da se najnovija naučna saznanja (u uslovima savremenih sredstava komunikacije, medijskog društva i interneta) relativno brzo prenose u krugovima naučno-stručne javnosti.¹⁶ Ova činjenica navodi na zaključak da „fundamentalna istraživanja koja zahtevaju stabilno i dugoročno finansiranje, kao i značajna finansijska sredstva, nisu više isključivo u domenu nacionalnih aktivnosti“ (Nagel 1979: 142), odnosno, ovakva istraživanja danas ne moraju da budu isključivo budžetski finansirana usled postojanja istraživačko razvojnih sektora privatnih kompanija i koropracija ili univerziteta i instituta¹⁷, koja ponekad imaju budžete za istraživanja i razvoj mnogo veće od mnogih nacionalnih budžeta. Istovremeno, „privatizacija poljoprivrednog savetodavstva i stimulacija tržišta znanja odražava političke odluke da se organizuje isključivost; što znači, da se poljoprivredno znanje ne tretira i ne

¹⁶ Iako i ova teza može da bude problematizovana jer su najnovija znanja i informacije u savremenom društvu važan resurs („robni karakter znanja“, vidi Leeuwis and van den Ban 2004: 329, 345) i njihovo se širenje često ograničava na različite van-naučne načine.

¹⁷ Značajni fondovi za istraživanja univerziteta i instituta u svetu proizilaze takođe iz saradnje sa privredom. Podaci za EU 27 za 2007. godinu pokazuju da je samo 35,4% izdvajanja za nauku dolazilo direktno iz budžeta, 54 % iz privrede a 10,6 posto iz drugih nacionalnih i međunarodnih izvora. Budžet R. Srbije za 2008. godinu bio je oko 100 mil Evra, Max Planck Instituta za 2006. godinu 1.45 milijardi Evra, a npr. Majkrosofta (Microsoft) za 2007. godinu 5.58 milijardi Evra (MNTR 2009: 8, 12, 20)

opaža više kao javno ili opšte zajedničko dobro, već da se definiše kao „naplativo“ ili privatno dobro koja će se razmenjivati po određenoj ceni na tržištu i/ili putem ugovora“. (Leeuwis and van den Ban 2004: 331)¹⁸

Primenjena istraživanja (u oblasti poljoprivrede) po pravilu nalaze se u domenu rada samostalnih naučnih instituta i univerziteta, dok bi eksperimentalna istraživanja trebalo izvoditi u saradnji sa regionalnim (ili lokalnim) centrima, poljoprivrednim stanicama, eksperimentalnim farmama, udruženjima/zadugama proizvođača i tome sl., a koje bi morale da imaju snažnu vezu sa poljoprivrednom savetodavnom službom (kako regionalnom, tako i lokalnom). „Povezivanje istraživača i savetodavnog osoblja, je ustvari najznačajniji elemenat ovakve formalne organizacije“. (Nagel 1979: 142)

U ovom kontekstu, rezultati našeg istraživanja iz 2008. godine ne pokazuju visok nivo saradnje savetodavaca sa fakultetima i naučno-istraživačkim institutima, koja je prema odgovorima savetodavaca, komparativno gledano, nižeg intenziteta od saradnje sa Ministarstvom za poljoprivredu. Iako se podrazumeva da savetodavci, po prirodi posla, saraduju sa Ministarstvom, za očekivati je da domen te saradnje bude *na institucionalnom nivou*, a da saradnja *savetodavaca sa naučnim institutima i obrazovnim organizacijama u poljoprivredi bude primarna* u njihovim odnosima sa ostalim akterima (a ne pretežno administrativna, kao u slučaju odnosa sa državnim organima). Iako se iz podataka ne može zaključivati da je ova saradnja nezadovoljavajuća, funkcionisanje kako savetodavne službe, tako i fakulteta i naučno-istraživačkih instituta pod uticajem je odsustva zajedničkih (i multidisciplinarnih) razvojnih i primenjenih istraživačkih projekata i stanja u globalnom društvu (izostanak finasija za naučno-istraživačke projekte, relativno mali broj istraživača i savetodavnog osoblja,

¹⁸ Mnoge privatne korporacije imaju sopstvene istraživačko razvojne centre koji vrše istraživanja sa idejom unapređenja proizvoda koji prodaju (seme, zaštitna sredstva, mehanizacija...) i od kojih ostvaruju profit. Iluzorno je pretpostaviti da će takva znanja i informacija biti dostupni svima. Implikacije ovoga se odnose ne samo na farmere-kojima znanja i informacije postaju roba koje plaćaju, već i na sve druge aktere, uključujući i savetodavce i naučnike, što podrazumeva i formiranje brojnih paralelnih i konkurentskih „mreža znanja“ (Vidi šire, Leeuwis and van den Ban 2004: 337, 340)

izostanak motivacije za saradnju istraživača sa službom koja još gradi svoj „savetodavni identitet“ i tome sl.).

Tabela 11: Intenzitet lične saradnje savetodavaca u Srbiji sa ostalim organizacijama i institucijama (pored saradnje sa proizvođačima)

INSTITUCIJE- ORGANIZACIJE	INTENZITET SARADNJE				Ukupno
	redovno saradnjem 1	povremeno saradnjem 2	Uopšte ne saradnjem 3	Bez odgovora	
1. Poljoprivredno-prehrambena preduzeća	41 (19.9)	89 (43.2)	48 (23.3)	28 (13.6)	206
2. Zemljoradničke zadruge	73 (35.4)	97 (47.1)	23 (11.2)	13 (6.3)	206
3. Semenarske firme	52 (25.2)	68 (33.0)	51 (24.8)	35 (17.0)	206
4. Trgovačke organizacije	28 (13.6)	85 (41.3)	60 (29.1)	33 (16.0)	206
5. Naučno-istraživački instituti	117 (56.8)	70 (34.0)	5 (2.4)	14 (6.8)	206
6. Fakulteti i škole	93 (45.1)	94 (45.6)	6 (2.9)	13 (6.3)	206
5. Institut za primenu nauke u poljoprivredi	158 (76.7)	38 (18.4)	1 (0.5)	9 (4.4)	206
9. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije	124 (60.2)	66 (32.0)	6 (2.9)	10 (4.9)	206
10. Organi lokalne vlasti	58 (28.2)	123 (59.7)	19 (9.2)	6 (2.9)	206
11. Udruženja/asocijacije proizvođača	89 (43.2)	84 (40.8)	18 (8.7)	15 (7.3)	206
12. Neka druga institucija i organizacija	6 (2.9)	6 (2.9)	5 (2.4)	189 (91.7)	206

Nešto drugo: apoteke, nevladine organizacije, veterinarske stanice i službe, organizacije za vođenje matične službe u stočarstvu, samostalne otkupljivacke stanice za prijem mleka, USDA, strukovna udruženja.

Komparativno posmatrano, nešto je veće učešće odgovora savetodavaca iz Centralne Srbije u vezi sa „redovnom saradnjom“ sa fakultetima i školama i naučno-istraživačkim institutima. Takođe je značajno veća saradnja ove grupacije savetodavaca sa Ministarstvom i sa IPN-om, što je i razumljivo jer su savetodavci iz Vojvodine mnogo više upućeni na saradnju sa Pokrajinskim Sekretarijatom i Centrom za ruralni razvoj, edukaciju i trening poljoprivrednih savetodavaca¹⁹ (kao kreatorom Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine), a mnogo manje sa Institutom za primenu nauke u poljoprivredi (IPN), koji ima značajniju funkciju za rad savetodavaca iz Centralne Srbije.

Jedan broj savetodavaca koji su smatrali da bi pravci neke od oblasti i institucija sa kojima lično saraduju mogao da se unapredi ukazuju na to da se u najvećem broju slučajeva radi o organima lokalne vlasti, zatim zemljoradničkim zadrugama, poljoprivredno prehrambenim preduzećima, trgovačkim organizacijama, udruženjima itd.

Ako ukrstimo ove rezultate na nivou Vojvodine i C. Srbije delimično se potvrđuje prethodni zaključak o „regionalnim“ razlikama:

- od ukupnog broja savetodavaca koji navode *potrebu bolje saradnje sa naučno-istraživačkim institutima* oko 44% je iz Vojvodine;
- 42% savetodavaca iz Vojvodine navodi *potrebu bolje saradnje sa fakultetima i školama*;
- visoka je frekvencija *potrebe za saradnjom sa organima lokalnih vlasti* gotovo je *podjednako izražena u stavovima savetodavaca iz oba regiona*;
- komparativno gledano, značajno su veću potrebu za saradnjom sa poljoprivredno-prehrambenim preduzećima, zemljoradničkim zadrugama, semenarskim firmama, trgovačkim organizacijama (na nivou od oko 70%) izrazili savetodavci iz Centralne Srbije.

¹⁹ Centar je organizaciona jedinica Departmana za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu.

Tabela 12: Stavovi savetodavaca u Srbiji vezi sa institucijama sa kojima bi bilo potrebno unaprediti saradnju, a sa kojima trenutna saradnja nije zadovoljavajuća

Institucija - organizacija	Broj savetodavaca	%	Rang
1. Poljoprivredno-prehrambena preduzeća	59	28.6	III
2. Zemljoradničke zadruge	60	29.1	II
3. Semenarske firme	19	9.2	IX
4. Trgovačke organizacije	44	21.4	IV
5. Naučno-istraživački instituti	34	16.5	VI
6. Fakulteti i škole	28	13.6	VII
7. Institut za primenu nauke u poljoprivredi	18	8.7	X
9. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije	24	11.7	VIII
10. Organi lokalne vlasti	83	40.3	I
11. Udruženja proizvođača, asocijacije	43	20.9	V
12. Neka druga institucija	1	0.5	XI

Visoko učešće potrebe za saradnjom sa organima lokalne vlasti govori u prilog tezi da je za uspešan rad savetodavnih službi (koje u ovom trenutku funkcionišu kao regionalne službe) potrebno ostvariti bolju saradnju sa organima lokalne samouprave u čijem bi se sadejstvu savetodavni rad mnogo uspešnije odvijao. Kako bi se savetodavstvo učinilo fleksibilnijim u odnosu na potrebe farmera, suštinska preporuka za uspešan rad službi je **decentralizacija**, pre svega u upravljanju, planiranju i izvođenju savetodavstva, odnosno, donošenju odluka u vezi sa sadržajem i metodama savetodavnog rada²⁰. Zato se smatra korisnim da se izvrši prenos ovlašćenja na *regionalne i, možda, čak lokalne institucije (regionalne savetodavne centre, lokalnu samoupravu i tome sl.- tamo gde je to realno moguće i održivo rešenje)*. Pretpostavka decentralizacije leži u tome da bi ovaj nivo uprave mogao bolje da odgovori na savetodavne potrebe u lokalnim zajednicama i regionima i da bi se radom lokalnih-terenskih savetodavaca postigla bolja pokrivenost ciljnih

²⁰ Jedan od dobrih primera centralizovanog sistema savetodavstva koji, prema ocenama mnogih autora, nije dao željene rezultate je tzv. *Training & Visit sistem* koji je bio podržavan i implementiran od strane Svetske banke. Šire o osobenostima ovog sistema vidi Janković 2007.

grupa u savetodavnom radu. Pristup, „odozdo na gore“ (*engl.* „bottom-up“) je od velikog značaja za kvalitetniji rad savetodavnih službi i ostvaruje se identifikacijom potreba korisnika savetodavnih usluga, evaluacijom savetodavnog rada i kontaktom sa farmerima putem manje ili više institucionalizovanih i trajno otvorenih kanala komunikacije, zatim adekvatnim aplikativnim istraživanjima, povezivanjem istraživača i savetodavaca čime se ostvaruje njihova funkcija vezivnog tkiva u poljoprivrednom sistemu itd. Od velikog je značaja i obezbediti što veće učešće farmera i njihovih organizacija u upravljačkim i kontrolnim strukturama savetodavnih službi. Kao delegirani predstavnici, oni mogu vršiti kontrolu i uticaj na savetodavne planove i programe, evaluaciju postignutog, usmeravanje sredstava itd.

Očigledno je da postoji argumentacija u vezi sa potrebom da se u Srbiji oformi lokalna savetodavna služba koja bi bila povezana sa poljoprivrednim stanicama kao regionalnim službama i lokalnom i mesnom (samo)upravom i koja bi još bolje povezala seljake/farmere sa savetodavnom službom (a time i ostalim akterima u čitavom sistemu). Stavovi savetodavaca u Srbiji to jasno odlikavaju: 71,4% smatra da bi im rad bio olakšan kada bi u izvesnom broju sela postojala lokalna savetodavna služba (lokalni savetodavci), naspram svega 11,7% koji imaju negativan stav prema tom predlogu i 16,5% onih koji nemaju stav o tom pitanju. Delovanje ove službe se vidi uglavnom u sastavu poljoprivrednih stanica (54,9%), odnosno, u sastavu organa lokalne samouprave 15,5%. Potrebu za samostalnim delovanjem ove službe zastupa svega 6,8% savetodavaca u Srbiji, dok 17,5% nema svoj stav o ovom pitanju. Svega 3,9% savetodavaca izričito i dalje smatra da nema potrebe za ovakvom službom. Ukrštanje podataka na regionalnom nivou ne pokazuje skoro nikakve razlike u stavovima savetodavaca iz Vojvodine i C. Srbije u vezi sa ovim pitanjem.

U svom radu u vezi sa lokalnom savetodavnom službom u Vojvodini Petrović i saradnici (Petrović *et al.* 2007) ukazuju na potrebu uspostavljanja *optimalnog broja stručnjaka i agrarnog kontakta u kome oni deluju*. Ističe se stav da je sa stanovišta unapređenja proizvodnje ovakvo stanje u Vojvodini neodrživo, a njegove posledice ogledaju se u tome što ogroman broj gazdinstava i dalje neće biti obuhvaćen savetodavnim radom, naročito „srednja“ i „mala“ porodična gazdinstva kojih je u Vojvodini najviše i čiji će privredni i socijalni značaj biti i dalje veoma važan.

Tabela 13: Poljoprivredne stanice Vojvodine prema osnovnim obeležjima

OBELEŽJE	BROJ
Ukupan broj zaposlenih	265
Broj stručnjaka	144
Broj savetodavaca	82
Ukupan broj polj. gazdinstava	198.486
Ukupna obradiva površina koju pokriva stanica u ha	1.629.145

Izvor: Petrović *et al.* 2007: 31

Autori takođe ukazuju na komparativan podatak u vezi sa Slovenijom. Primera radi, u Sloveniji, koja je i u SFRJ imala najrazvijenije savetodavstvo u odnosu na ostale republike, i čija poljoprivreda nema ni približno tako važnu ulogu u privrednom razvoju kao poljoprivreda u privrednom razvoju Vojvodine, u 2000-toj godini u poljoprivrednoj savetodavnoj službi Slovenije radilo je 308 poljoprivrednih stručnjaka. (Janković 2003) Agrarni kontekst njihovog rada je sledeći: 86.467 gazdinstava i 485.879 ha poljoprivrednih površina. (Volk 2004: 124)

Nedostatak adekvatne teritorijalne organizacije, koja nema samo prostorne attribute, nego suštinski upućuje na nedostatke sistemskog karaktera, morala bi da se prevaziđe uspostavljanjem lokalne savetodavne službe kojom bi se obuhvatio mnogo veći broj farmera. Tako, na primer, od 308 savetodavaca u Sloveniji više od 50% (182) su terenski savetodavci, koji su i fizički više „vezani“ za lokalne seoske zajednice, 69 su specijalisti, 49 savetodavci za porodicu i dopunske delatnosti i 8 rukovodioca odeljaka. (Janković 2003: 223) U organizacionom pogledu slično rešenje postoji i u Hrvatskoj. U savetodavnoj službi pri ministarstvu poljoprivrede te države bilo je zaposleno ukupno 216 osoba, pri čemu 22 savetodavca u 10 odeljenja sa sedištem u ministarstvu i 194 (89,8 %) savetodavaca u 21 podružnici i 94 podružnih ureda na nivou županija i lokalnih zajednica.²¹

²¹ U rekonstrukciji savetodavstva Hrvatske učesvovala je Svetska banka za razvoj, tehničkom pomoći i finansijskim sredstvima. Od 1994 do 2004. godine, indeks porasta zaposlenih u savetodavstvu ove države je 1,84. U Srbiji i Vojvodini kretanje broja zaposlenih od 1990 kreće se obrnuto, „silaznom putanjom“. Vidi, Ševarlić 2003: 148.

Zbog nedostatka sredstava²², ali i drugih razloga u dogledno vreme teritorijalno uobličavanje savetodavne organizacije Vojvodine najverovatnije neće biti moguće. Problem se, ipak, može prevazići tako što će se postepeno stvarati lokalna savetodavna organizacija koja, pod povoljnijim okolnostima, može da preraste u profesionalnu organizaciju, i koja bi se razvijala i bila u sistemu sadašnjih poljoprivrednih stanica.

Tabela 14: Nezaposlena stručna lica u poljoprivredi na teritoriji APV na dan 30. 09. 2006. godine

Stepen stručne sprema	Proizvođači bilja	Stočari, živinari	Veterinari	Ostalo	UKUPNO
Viša škola i fakultet	1.125	218	78	347	1.768
Ostalo	7.634	784	1.177	8.965	18.560
UKUPNO	8.759	1.002	1.255	9.312	20.328

Izvor: Petrović *et al.* 2007: 31.

Lokalnu organizaciju savetodavne službe moguće je formirati od sada nezaposlenih poljoprivrednih stručnjaka. Većina iz ove grupe nezaposlenih živi u selima ili manjim gradovima i u početnoj fazi bilo bi moguće formirati mrežu od najmanje 80 lokalnih savetodavaca od nezaposlenih poljoprivrednih stručnjaka, a u kasnijoj ta grupa bi mogla biti dvostruko veća. U različitim modalitetima zapošljavanja, cena radnog mesta lokalnih savetodavaca i standardi njihovih radnih mesta osetno bi bili manji nego sada zaposlenih stručnjaka – savetodavaca u poljoprivrednim stanicama. Autori ukazuju da bi za to bilo potrebno osmisliti program razvoja lokalne savetodavne službe i zapošljavanja lokalnih savetodavaca, a osnovne pretpostavke od kojih zavisi realizacija ove ideje su sledeće: neophodno je da

²² U 2006. godini ukupan pokrajinski budžet za savetodavni rad 13 poljoprivrednih stanica iznosio je 112 300 000 dinara (oko 1,3 mil. Evra). Poređenje sa razvijenim zemljama je krajnje neprimereno, ali, kao ilustraciju, treba navesti da je krajem 90-ih godina učešće budžetskih sredstava za poljoprivredno savetodavstvo (i istraživanja) u Holandiji iznosilo 360 miliona USA dolara, i da je tih godina u vladinom sektoru savetodavstva te države radilo 600 terenskih savetodavaca, 200 savetodavaca za socijalno-ekonomska pitanja i probleme i 2.500 konsultanata i tehničkih savetnika. Vidi Röling 1988: 197, 198.

se lokalna savetodavna služba, u institucionalnom i svakom drugom pogledu, formira i razvija u sistemu sadašnjih poljoprivrednih stanica; potrebno je uvesti mentorski rad savetodavaca iz poljoprivrednih stanica u odnosu na lokalne savetodavce, doneti odgovarajuće programe savetodavnog rada, ustanoviti podelu rada i odgovornosti; neophodno je da se programski objedine delatnosti i svi relevantni resursi Nacionalne službe za zapošljavanje, Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo i drugih sekretarijata IV Vojvodine, kao i institucija i organizacija lokalne samouprave u mestu življenja lokalnih savetodavaca; presudan značaj za realizaciju ove ideje imaće edukacija lokalnih savetodavaca, posebno edukacija o tome šta je savetodavstvo, koji su njegovi ciljevi i značaj i naročito edukacija o savremenim metodima savetodavnog rada u poljoprivredi. Potrebno je obezbediti evaluaciju i monitoring programa razvoja lokalne savetodavne službe, i savetodavnog rada lokalnih savetodavaca, s ciljem da se na vreme uoče i otklone problemi u radu. Evaluacijom i monitoringom treba obuhvatiti ne samo lokalne savetodavce i njihove mentore (savetodavce iz poljoprivrednih stanica) nego i njihove klijente – seljake iz lokalnih sredina koji su „objekti“ savetodavnog rada (Petrović *et al.* 2007: 36).

Kako nam koncept AKIS-a nedvosmisleno pokazuje, potrebe farmera su *jedan od* ključnih stubova na kojima se gradi savetodavni rad. Dug period modernizacije poljoprivrede nakon drugog svetskog rata u razvijenim zemljama bio je obeležen potrebama seljaka-farmera za novim tehnologijama radi povećanja prinosa u proizvodnji, nešto kasnije potrebama za farm menadžmentom, evidencijom i knjigovodstvom na gazdinstvima, marketingom proizvoda itd. Visok stepen modernizacije poljoprivrede, otvorio je čitav niz drugih problema i potreba koje su bile koliko potrebe farmerskog sektora, toliko i potrebe društva uopšte (diverzifikacija delatnosti, zaštita resursa, razvoj ruralnog i agrarnog turizma, proizvodnja zdrave hrane, alternativni načini dobijanja i uštede energije, agrarno pravo, taksacija i oporezivanje u poljoprivredi, pitanje subvencija i podrške nacionalnih programa i agrarne politike EU itd.)²³. (vidi, Janković i Čikić 2008)

²³ Šire o nekoliko osnovnih razvojnih faza u savetodavstvu Nemačke vidi u Groffmann, H. (1998). 50 Jahre Agrarberatung - eine kritische Würdigung. *Ausbildung & Beratung*. No. 9. Str 184-187.

Tabela 15: Za koje oblasti smatrate da će vam (u budućnosti) savetodavstvo biti potrebno (moguće više odgovora)²⁴

Oblast savetodavnog rada	Učestalost odgovora - %
aplikacije/zahtevi za subvencije	74,4 %
saveti u vezi zakona/propisa/regulativa u oblasti polj.proizv	73,9 %
biljna proizvodnja	64,2 %
finansijska sigurnost	56,3 %
upravljanje gazdinstvom (ekonomski aspekti)	55,7 %
razvoj gazdinstva	52,3 %
planiranje i marketing polj. proizvoda	50,6 %
saradnja sa ostalim farmerima	38,1 %
Stočarstvo	36,4 %
osnivanje farme(polj.gazdinstva) ili prestrukturiranje	35,2 %

Izvor: Boland 1999.

U prethodnoj tabeli prikazani su odgovori nemačkih farmera, a u naredne dve tabele možemo videti rezultate istraživanja koja su metodološki komparativna sa našim istraživanjem (upućuju na procene savetodavaca u vezi sa potrebama farmera).

Tabela 16: Savetodavne potrebe farmera - procena od strane savetodavaca²⁵

Savetodavna tema	Učestalost odgovora - %
razvoj gazdinstva i finansiranje	76,3
pomoć pri podnošenju zahteva (za subvencije, premije itd)	69,9
ekonomska analiza gazdinstva	58,8
nove/aktuelne informacije	56,4
smanjivanje troškova	55,1
razmena iskustava	47,9
poboljšanje načina proizvodnje	46,2
Ostalo	18,6

Izvor: Boland 1999.

²⁴ Istraživanje sa farmerima u regionu izvedeno je od strane Instituta za agrarnu sociologiju i savetodavstvo Univerziteta u Giesenu 1996.godine.

²⁵ Istraživanje izvedeno sa oko 690 farmera i 700 savetodavaca.

Tabela 17: Težišta savetodavnog rada na gazdinstvima²⁶

Težište savetodavnog rada	Učestalost odgovora - %
proizvodno-tehnička pitanja	80%
kontrola rentabilnosti	75%
pretežno ekonomska pitanja	70%
zahtevi za subv., premije itd	68%
kontrola likvidnosti	66%
posredovanje, usmeravanje	60%

Izvor: Maier 2000.

U našem istraživanju, slično istraživanjima iz Nemačke, pretpostavili smo da bi bilo važno istražiti procene savetodavaca u Srbiji u vezi sa potrebama farmera u narednih pet godina (u regionima njihovih savetodavnih aktivnosti). Analiza savetodavnih potreba koja bi se sproveda sa samim farmerima bila bi mnogo validija informacija, ali u nedostatku takvih istraživanja u Srbiji smatrali smo da je opravdano pretpostaviti da su savetodavci (kao stručnjaci sa iskustvom u poljoprivredi i savetodavnom radu sa proizvođačima) koristan izvor informacija i ovakvih procena. Još bi korisnije bilo uporediti u kojoj se meri procene savetodavaca i realne potrebe farmera poklapaju.

Tabela 18: Savetodavne potrebe farmera u Srbiji u narednih pet godina (procena od strane savetodavaca)

Savetodavne potrebe	C.Srbija %	Vojvodina %	R. Srbija %	Rang R. Srbija
farm menadžment	16.33	24.17	18.87	1
udruživanje	12.35	5.83	10.24	3
voćarstvo	10.36	3.33	8.09	6
zaštita bilja	9.56	17.50	12.13	2
ratarstvo	8.76	7.50	8.36	5
stočarstvo	8.37	4.17	7.01	8
organska poljopr.	8.37	4.17	7.01	9
povrtarstvo	6.37	3.33	5.39	11
agrarna politika	5.98	17.50	9.70	4
zemljište, ishr. bilja	5.18	7.50	5.93	7
navodnjavanje	3.98	0.83	2.96	12
ostalo	4.38	4.17	4.31	10
UKUPNO	100.00	100.00	100.00	--

Izvor: Janković i Čikić 2008.

²⁶ Ibid.

Odgovori 206 savetodavaca u R. Srbiji (72 iz Vojvodine i 134 iz C. Srbije) jasno ukazuju na procenu da će u narednom periodu dominantne potrebe farmera biti iz oblasti 1. *farm menadžmenta* (ekonomski i tržišni saveti i inf., pitanje troškova, ekonomičnosti i planiranja proizvodnje, projekti razvoja, biznis planovi, investicije, marketing proizvoda, 2. *udruživanja proizvođača*, 3. *zaštite bilja*, kao i 4. *agrarne politike* (informacije u vezi subvencija i ostalih podsticajnih sredstava, tumačenja zakona i uredbi, prava i načina za ostvarivanje pomoći, kredita, pomoć u administriranju obrazaca i sa ostalom zakonskom regulativom itd). U kvalitativnoj analizi ove oblasti su se izdvojile kao ključne i u C. Srbiji (sa nešto manjim učešćem oblasti agrarne politike) i u Vojvodini (gde ove tri oblasti dominiraju)

Rezultati ukazuju na regionalne specifičnosti u odnosu savetodavnih potreba u C. Srbiji (dominantno potrebe za voćarstvom i zaštitom bilja) sa Vojvodinom u kojoj, pored farm menadžmenta i zaštite, potrebe u vezi sa agrarnom politikom značajno prednjače. Radi se o regionalnim karakteristikama proizvodnje u Vojvodini gde su farme modernizacijski na višem nivou (komercijalnija gazdinstva sa intenzivnijom proizvodnjom uglavnom ratarskih kultura na većim površinama podrazumevaju značajniju upotrebu hemijskih sredstava pa čak i u voćarstvu koje je specifičnost C. Srbije – a u Vojvodini je više plantažnog tipa)²⁷. U C. Srbiji proizvodnja je manje intenzivna u skoro svim vrstama proizvodnje pri čemu je značaj udruživanja veliki (npr. proizvodnja voća i tome sl.) i možda veći nego u Vojvodini koja ima veće individualne proizvođače (obično ratarskih kultura).

Veća potreba za savetodavstvom u merama agrarne politike u Vojvodini verovatno korelira upravo sa većim površinama i većim interesom za korišćenje subvencija, drugačnijim modelom poljoprivrede i izraženijom robnošću proizvođača i mogućnosti za investiranje, postojanjem dva izvora podrške u finansiranju – Sekretarijat i Ministarstvo za poljoprivredu itd. Vojvodina prema zvaničnoj statistici ima nešto manji broj parcela i veće površine parcela, nešto veću obrazovanost članova gazdinstava, značajno veće učešće registrovanih gazdinstava sa 10 i više ha. Bolja i savremenija

²⁷ Visoko učešće potrebe za savetima u oblasti zaštite bilja u oba regiona korelira sa ranijim istraživanjima o najvećem nedostatku znanja (generalno svih) proizvođača upravo iz ove oblasti. (Vidi, Samardžija, Petrović, Janković 2003)

mehanizacija posledica je proizvodnje na većim površinama (prema rezultatima analize Kartona odabranih gazdinstava u Vojvodini (Petrović *et al.* 2009), ona u proseku imaju oko 16 ha zemlje u vlasništvu i oko 19 ha zemlje u zakupu). U ovakvoj situaciji, komercijalnija vojvođanska gazdinstva su, prema procenama savetodavaca, nešto više orijentisana na pitanja upravljanja farmom i mera agrarne politike, koja će imati za cilj podršku ovakvom tipu proizvodnje i investicijama, a u budućnosti eventualnu podršku od strane predpristupnih fondova EU. Značaj agro kompleksa i agroekoloških uslova u Vojvodini očituje se znači i u dominaciji **ekonomskih**, naspram **proizvodno tehničkih potreba** za savetima koja imaju gazdinstava u C. Srbiji. Ovo nikako ne znači da će potreba proizvodno tehničkim znanjima izostati u narednom periodu u oba regiona (prema podacima naročito oko: sortimenta u ratarskoj proizvodnji; priplodnog materijala, rasnog sastava stoke, ishrane i izgradnje stočarskih objekata u stočarstvu; popravljnja zemljišta i ishrane bilja itd.). (Janković i Čikić 2008: 78, 79) Iz ovih rezultata, očigledno je da savetodavci procenjuju da će, pored ostalih oblasti, „ekonomsko savetodavstvo“ biti sve više traženo. Međutim, problem leži u tome što stavovi savetodavaca variraju u vezi toga da li oni mogu da odgovore na ovu vrstu potreba farmera. Jedan od razloga za to je i što je u samoj službi zaposleno veoma malo agroekonomista, kojima je to, po prirodi stvari, mnogo bliža problematika.

Tabela 19: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa mogućnostima zadovoljenja potreba seljaka-farmera za savetima u vezi ekonomskih pitanja proizvodnje, upravljanja (menadžmenta) farmom, planiranja i tome sl.

Odgovor	Broj savetodavaca	%
Da	82	39,8
Ne	51	24,8
Nemam stav o tome	50	24,3
Nešto drugo*	21	10,2
Bez odgovora	2	1,0
UKUPNO	206	100,0

*nešto drugo: da, ali uz dodatnu edukaciju savetodavaca; da, ali uz saradnju sa spoljnim saradnicima i institucijama

Pored očigledno različitih mišljenja o tome da li savetodavci mogu (39,8%) ili ne mogu (24,8%) da odgovore na ove potrebe proizvođača, interesantno je da značajan udeo savetodavaca nema stav o tome, verovatno iz razloga što ne poznaju ekonomsku problematiku u dovoljnoj meri i, shodno tome, ne mogu da daju takvu procenu. Skloni smo da ovu grupaciju pridružimo pre onoj grupi savetodavaca koji smatraju da u ovom trenutku ne mogu da odgovore na ovu vrstu potreba. Jedan određen broj savetodavaca ipak smatra da bi mogli da pružaju ovu vrstu savetodavnih usluga, uz dodatnu edukaciju i saradnju sa ljudima i institucijama koje su specijalizovane za ovu vrstu savetodavne podrške. Što se regionalnih razlika tiče, udeo savetodavaca u Vojvodini koji smatra da njihova služba može da odgovori na potrebe proizvođača za ekonomskim savetodavstvom je na nivou od 15,5%, dok 38% smatra suprotno, a 43,7% nema stav o tome. Savetodavci u Centralnoj Srbiji u većini slučajeva (53,4%) smatraju da njihova služba može da odgovori na ove potrebe, naspram 18% koji smatraju suprotno, odnosno 14,3% koji nemaju stav o ovom pitanju. Interesantno je da se savetodavci iz Vojvodine u mnogo većem broju slučajeva (posmatrano unutar strukture odgovora iz Vojvodine) uzdržavaju od stava u vezi sa ovim pitanjem ili imaju negativan stav u vezi sa tim, vrlo verovatno iz razloga što naslućuju nepoznatu i kompleksnu problematiku „(agro)ekonomskog“ tipa savetodavnih usluga i smatraju da za to trebaju da budu dodatno obučeni ili da tu specijalizovanu vrstu savetodavstva rade njihove kolege agroekonomisti.

U svakom slučaju, rezultati istraživanja prilično jasno pokazuju da u Srbiji po pitanju „(agro)ekonomskog savetodavstva“ potrebe postoje, ali da su, u ovom trenutku, relativno male šanse da one budu i zadovoljene. Kako su sami savetodavci naglasili, potrebna je ili njihova dodatna edukacija ili saradnja sa institucijama koje tu vrstu usluga mogu da pruže, odnosno, potrebno je angažovanje većeg broja agroekonomista u okvirima savetodavne službe, koji bi, između ostalog, delovali edukativno i na svoje kolege savetodavce koji pripadaju drugim strukama (ratari, stočari, zaštitari, voćari, vinogradari...).

Uopšteno posmatrano, sa ovim pitanjem je povezana i procena mogućnosti savetodavne službe u Srbiji da generalno odgovori na ove i sve ostale potrebe poljoprivrednih proizvođača. Faktori koji utiču na mogućnosti adekvatnog odgovora na potrebe ciljnih grupa korisnika su brojne, međutim,

većina savetodavaca (64,6%) generalno smatra da je služba u kojoj rade ipak *sposobna da odgovori ovim izazovima*. U okvirima Vojvodine i C. Srbije, odnos savetodavaca koji smatraju da služba može, odnosno, ne može da u potpunosti odgovori na potrebe proizvođača je podjednak (na nivou od oko 50-50%). Slične rezultate dobili smo i u analizi stavova savetodavaca u vezi sa time da li je savetodavni rad u poljoprivrednoj stanici, agrozavodu dovoljno zastupljen u odnosu na potrebe seljaka-farmera.

Tabela 20: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa mogućnostima da njihova služba u potpunosti odgovori na sve raznovrsne potrebe seljaka-farmera za savetima i informacijama

Odgovor	Broj savetodavaca	%
Da	133	64,6
Ne	59	28,6
Nemam stav o tome	5	2,4
Nešto drugo	7	3,4
Bez odgovora	2	1,0
UKUPNO	206	100,0

* nešto drugo: da, ali uz bolju saradnju i povezanost stanica; da, ali uz dodatnu obuku savetodavaca; da, ali uz veći broj savetodavaca; da, ali uz dodatnu opremljenost.

Udeo savetodavaca koji smatraju da njihova služba ne može da u potpunosti odgovori na sve raznovrsne potrebe seljaka-farmera je na nivou od 28,6%. Međutim, s obzirom **da se radi o čitavom nizu faktora koji utiču na mogućnost adekvatne podrške proizvođačima**, želeli smo da istražimo koji su to mogući faktori koji bi mogli da se unaprede u radu službi, a u cilju ostvarenja uspešnijeg i efikasnijeg savetodavnog rada, odnosno, *povećanja zastupljenosti samog savetodavnog rada u poljoprivrednim stanicama, agrozavodima* koje se bave i ostalim – stručnim poslovima u poljoprivredi.

Rezultati prikazani u narednoj tabeli u korelaciji su sa problemima u radu savetodavaca koje smo već analizirali. U ovoj tabeli još jednom se potvrđuje činjenica da je za uspešnu savetodavnu službu u Srbiji potrebno da država izdvoji značajno više finansijskih sredstava nego sada, a koja bi doprinela kako većem broju savetodavaca, tako i potpunijem obuhvatu farmera, ali i tehničkoj opremljenosti službe. Pored ovog faktora, postoji još i

čitav niz drugih faktora, koje ćemo nešto kasnije elaborirati u delu u vezi sa pravcima reformi poljoprivrednih stanica u kontekstu rada savetodavne službe u Srbiji.

Tabela 21: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa glavnim razlozima zbog kojih savetodavni rad nije dovoljno ili nije uopšte zastupljen u odnosu na potrebe seljaka-farmera u njihovom regionu delovanja

Razlozi nedovoljne zastupljenosti savetodavnog rada u odnosu na potrebe seljaka-farmera	Broj savetodavaca	Rang činioca
1. stanica nema dovoljno finansijskih sredstava	74 (35.9%)	I
2. stanica nema dovoljno stručnog kadra	26 (12.6%)	IV
3. ne postoje posebni programi za rad stanice	19 (9.2%)	V
4. savetodavci iz stanice ne mogu da rade na tim poslovima – potrebna je lokalna poljoprivredna stručna služba u selima	50 (24.3%)	II
5. seljaci u lokalnoj sredini ne pokazuju interes za saradnju sa savetodavcima iz stanice	12 (5.8%)	VI
6. stanica nema tehničkih mogućnosti	28 (13.6%)	III
7. savetodavci nisu dovoljno motivisani	19 (9.2%)	V
8. neki drugi razlog	8 (3.9%)	VII
9. nemam stav o tome	5 (2.4%)	VIII
10. rad stanice na unapređenju poljoprivredne proizvodnje dovoljno je zastupljen	40(19.4%)	

* nešto drugo: teško je raditi sa velikim brojem seljaka na velikom terenu; savetodavci u sezoni treba da rade samo savetodavni posao; savetodavci se više angažuju tamo gde mogu više da zarade; potrebno je formulisati programe i ulogu savetodavca stočara u savetodavnoj službi.

5. AKTIVNOSTI SAVETODAVACA NA UNAPREĐENJU POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE U SRBIJI

5.1. Kratak osvrt na stanje u savetodavstvu Srbije

Poljoprivredno savetodavstvo u Srbiji organizovano je putem državno finansirane poljoprivredne službe, koja funkcioniše u okvirima sistema poljoprivrednih stanica, agrozavoda, agroinstituta. Rad savetodavne službe je uređen Zakonom o poljoprivrednoj službi iz 1991. godine (Zakon o poljoprivrednoj službi - „Službeni glasnik RS“, broj 61/91). U okviru AP Vojvodine, Sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo preuzeo je deo nadležnosti za službe na teritoriji APV, ali potpuno preuzimanje svih nadležnosti zavisi od toka procesa preuzimanja nadležnosti APV, a koji se odvija u skladu sa novim Statutom Vojvodine i Zakonom o nadležnostima APV. U tom kontekstu, pored još uvek važećeg zakona, Sekretarijat za poljoprivredu je Pravilnikom o organizaciji i radu Poljoprivredne savetodavne službe AP Vojvodine (2006) regulisao rad ove službe u Vojvodini. Interesantno je da je ovaj podzakonski akt *po prvi put u Srbiji formalno pravno imenovao Poljoprivrednu savetodavnu službu (PSS APV)* koja je do sada pravno „nevidljivo“ funkcionisala u okviru sistema Poljoprivrednih stanica, koje su se, *između ostalog*, bavile i savetodavnim aktivnostima. Ova formalno-pravna i pojmovna napomena nije bez značaja jer praktično ukazuje na prve korake ka *uspostavljanju poljoprivredne savetodavne službe Vojvodine* koji joj daju formalno-pravni legitimitet. Drugi je problem, međutim, što AP Vojvodina i Sekretarijat za poljoprivredu u trenutku donošenja Pravilnika nisu imali dovoljno političke snage, kapaciteta i, moglo bi se reći, volje da ovu službu formiraju kao samostalnu. Jedan od ključnih razloga za to bilo je ograničenje u finansiranju rada ove službe, koja,

u uslovima sadašnjeg finansiranja i rada, vrlo verovatno ne bi preživela formalno-pravno izdvajanje van okvira sistema poljoprivrednih stanica. Istovremeno, vrlo je verovatno da nije postojala ni politička volja da se tako nešto uradi. Kao kompromisno rešenje, Pravilnikom je određeno da se u okviru stanica imenuju stručnjaci koji bi se 80% svog radnog vremena posvetili savetodavnim zadacima, a preostalo radno vreme „stručnim“ poslovima u okviru institucije u kojoj su zaposleni - poljoprivredne stanice, agrozavoda. Ovo rešenje, kako je bilo i očekivano u uslovima nedovoljnog i neredovnog finansiranja savetodavstva, išlo je nauštrb angažovanja u savetodavstvu, a u korist angažovanja stručnjaka „savetodavaca“ na realizaciji stručnih poslova koji su obezbeđivali (a i danas uglavnom obezbeđuju) finansiranje ovih institucija. U kontekstu savetodavnih poslova, Pravilnikom je propisano da savetodavci u svom radu sa odabranim gazdinstvima koriste „Karton odabranog gazdinstva“ koji je, pored „Tipologije savetodavnog rada“, integralni deo Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine. Sistem informacija je od jula 2007. godine zvanični model za registrovanje i praćenje savetodavnog rada PSS APV sa odabranim i ostalim gazdinstvima. Tipologijom savetodavnog rada prikupljaju se podaci o samom radu savetodavaca, odnosno, datim savetima, dok se Kartonom odabranog gazdinstva prikupljaju podaci o glavnim obeležjima poljoprivrednih gazdinstava koja su od značaja za savetodavni rad. (Vidi, Petrović 2007: 30-62) Permanentno inoviranje ovog sistema, obradu i analizu podataka za potrebe Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo, vrši Centar za ruralni razvoj, edukaciju i trening poljoprivrednih savetodavaca, kao organizaciona jedinica Departmana za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu.

U poljoprivrednim stanicama u Centralnoj Srbiji situacija je bila donekle drugačija. Pod direktnom upravom Ministarstva za poljoprivredu i uz koordinatorsku pomoć Instituta za primenu nauke u poljoprivredi (IPN), u 22 poljoprivredne stanice, agrozavodu u Centralnoj Srbiji savetodavne aktivnosti se obavljaju u okvirima propisanim zakonom iz 1991. godine, a uz koordinaciju IPN-a. Odnedavno (2009. god.) je na području Centralne Srbije od strane IPN-a uveden elektronski (softverski) sistem za evidenciju podataka u vezi sa savetodavnim aktivnostima i obeležjima gazdinstava sa kojima se saraduje i koji je u smislu izveštavanja zamenio dotadašnji sistem tzv. LES obrazaca (Lična Evidencija Savetodavca). Slično kao i u Vojvodini,

savetodavci iz Centralne Srbije svoje savetodavne aktivnosti usmeravaju prema odabranim gazdinstvima, ali i ostalim gazdinstvima koja zatraže njihovu savetodavnu pomoć.

Ukoliko sumiramo navedene podatke za područje R. Srbije situacija izgleda ovako: **na području Srbije deluju 35 područnih stručnih službi (12 u Vojvodini, uključujući i jednu enološku stanicu i 22 službe u C. Srbiji - od kojih su dve u privatnom vlasništvu) i 213 savetodavaca. Ovi savetodavci saraduju sa oko 10, 147 odabranih gazdinstava i nekoliko hiljada ostalih gazdinstava (gruba procena broja ostalih gazdinstava je oko 30 hiljada, ne računajući seljake/farmere sa kojima se radi putem grupnih metoda – predavanja, zimske škole, radionice ili pak koji dobijaju informacije putem TV i radio nastupa savetodavaca, biltena i ostalih tipova štampanog materijala).**

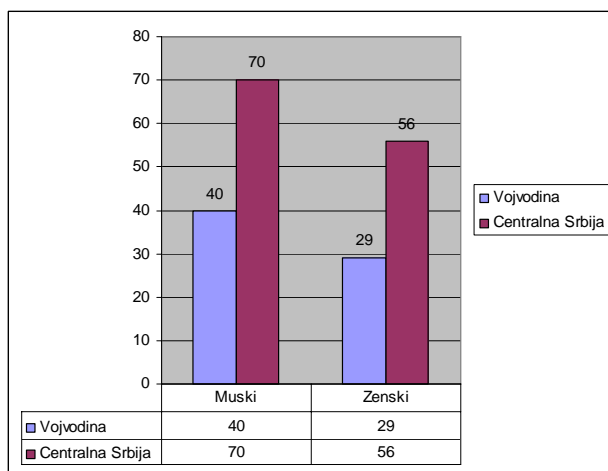
Veoma značajan dokument koji bi mogao da izazove različite, kako manifestne, tako i latentne posledice u situaciji u savetodavstvu Srbije jeste Nacrt Zakona o obavljanju savetodavnih i stručnih poslova u oblasti poljoprivrede, a koji se trenutno nalazi na veb stranici Ministarstva i čeka javnu raspravu i usvajanje u Narodnoj skupštini R. Srbije. Ovaj Zakon trebao bi da stavi van pravne snage trenutno važeći Zakon o poljoprivrednoj službi („Službeni glasnik RS”, broj 61/91). Kuriozitet je da i u ovom zakonu, država Srbija nije našla za shodno da predloži zakon o savetodavnoj službi i da definiše službu *per se*, već se i u ovom, najnovijem predlogu zakona govori o savetodavnim i stručnim poslovima, savetodavcima itd. ali se ne imenuje i **de jure ne uspostavlja poljoprivredna savetodavna služba**. Čini se da ostaje na snazi ideja o postojanju Poljoprivredne službe, koja obavlja savetodavne i stručne poslove. Novo, ali i dalje prelazno rešenje, čije ćemo posledice tek da osetimo, predstavlja zabrana obavljanja stručnih poslova licima koje se licenciraju kao savetodavci. U uslovima nedovoljnog i neredovnog finansiranja, diskutabilnog menadžmenta službom, neuređenog sistema i programa rada, izostanka sistemskog i suštinskog monitoringa i evaluacije rada, vrlo je diskutabilno da li će ova zakonska odredba zaživeti ili će savetodavci kršiti zakon obavljajući čitav niz drugih poslova bez kojih njihove institucije imaju malo šansi da opstanu na tržištu. Diskusija o ovom predlogu zakona mogla bi da bude mnogo kompleksnija, ali na ovom mestu nećemo se njome detaljnije baviti. Jedan stav želimo da istaknemo, a elaboriraćemo ga u delu o pravcima reforme poljoprivrednih stanica u Srbiji: **Srbija mora da**

osnuje POLJOPRIVREDNU SAVETODAVNU SLUŽBU¹ u kojoj će biti angažovani savetodavci koji će se baviti isključivo savetodavnim poslovima i koja će biti adekvatno finansirana od strane države i (ili) drugih izvora finansiranja i podržana i prepoznata od farmera, države, naučnika-istraživača i svih drugih relevantnih aktera u AKIS-u Srbije. Ovaj stav ne implicira bilo kakav prekid saradnje sa „poljoprivrednom stručnom službom“, sistemom laboratorija, nauke i obrazovanja u poljoprivredi i tome sl., ali naglašava da nije dovoljna trenutno neubedljiva reforma nikad adekvatno uspostavljene savetodavne službe i profesije savetodavaca u poljoprivredi. Ova profesija, odgovorno tvrdimo, ima veoma težak i (ne)zahvalan zadatak da pomogne seljacima-farmerima u Srbiji koji se nalaze u dubokoj krizi izazvanoj isto tako dubokom strukturnom krizom društva i nepostojeće ruralne politike u Srbiji. U narednom poglavlju prikazaćemo rezultate naših istraživanja u vezi sa kapacitetima kojima savetodavstvo u Srbiji raspolaže, kao i karakteristike korisnika savetodavnih usluga sa kojima služba saraduje.

¹ Autori ovog teksta su se u oficijelnim i drugim kontaktima sa predstavnicima državnih organa više puta eksplicitno zalagali za kreiranje **zakona o savetodavnoj službi** kojim bi se ovaj stav, barem početno i postepeno razvijao u narednim decenijama u pravcu *procesa* razvoja modernog savetodavstva u Srbiji. Čini se da se trenutno ide „dužim i zaobilaznim putem“, za koji je vrlo diskutabilno kuda on vodi. Sama činjenica da se i predlog *Strategije razvoja poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji* u najvećoj meri zasniva na prilično diskutabilnom projektu Svetske banke, ne govori u prilog **održivosti** predloženih rešenja pitanja savetodavstva u Srbiji. Autori su takođe svesni da znanja o poljoprivrednom savetodavstvu i kritička analiza savetodavstva i u drugim (razvijenim i manje razvijenim) društvima najčešće „nisu u saglasnosti“ sa onima koji donose političke odluke u vezi sa poljoprivrednim savetodavstvom.

5.2. Kadrovska struktura poljoprivredne savetodavne službe u Srbiji

U našem istraživanju iz 2008. godine, u poljoprivredna stručnoj („savetodavnoj“) službi u Republici Srbiji bilo je angažovano ukupno 206 savetodavaca (134 iz C. Srbije i 72 savetodavca iz Vojvodine). Danas je ovaj broj nešto veći i iznosi oko 213 savetodavaca. Ukoliko bismo ovom broju dodali još desetak osoba koje su u Ministarstvu, odnosno, Sekretarijatu za poljoprivredu direktno ili indirektno angažovani na polju savetodavstva, ukupan broj bio bi blizu 220 ljudi angažovanih u savetodavstvu Srbije. Ako ovaj broj uporedimo sa **oko 310 ljudi angažovanih u savetodavstvu Slovenije, čije su obradive površine, broj proizvođača i sveukupan značaj poljoprivrede za zemlju mnogo manji nego što je to slučaj u Srbiji (ili čak samo u Vojvodini), zaključak se nameće sam od sebe.** Situacija u R. Hrvatskoj je slična ovoj u Srbiji jer Hrvatska ima oko 194 angažovana savetodavca i još oko 22 ljudi u upravi službe (ukupno 216). **Pitanje finansiranja je za Srbiju još nepovoljnije u poređenju sa Slovenijom i Hrvatskom.**

Slika 6. Ukupan broj i polna struktura savetodavaca angažovanih u R. Srbiji

Slika prikazuje da je polna struktura savetodavaca u Srbiji u Vojvodini i C. Srbiji prilično slična i kreće se na nivou od oko 56 % muških

savetodavaca. Od ukupnog broja savetodavaca jedna trećina je angažovana u AP Vojvodini. Starosna struktura savetodavaca je nepovoljna u tom smislu što su kadrovi pred penzijom na nivou od skoro 16%, a mladi savetodavci su tek na nivou od 3,4%. Ako podatke posmatramo na nivou Vojvodine i C. Srbije zaključujemo da je u Vojvodini učešće starijih grupacija savetodavaca nešto veće, a mlađih nešto manje nego u C. Srbiji, što upućuje na zaključak o nešto mlađim savetodavcima u C. Srbiji. Najveći pojedinačni udeo u starosnoj strukturi savetodavaca predstavlja grupacija od 41-45 godina, odnosno, od 36-40 godina.

Tabela 22: Starosna struktura i godine radnog staža savetodavaca angažovanih u R. Srbiji

Godine starosti	Broj savetodavaca	%
26-30 g	7	3,4
31-35 g	14	6,8
36-40 g	42	20,4
41-45 g	59	28,6
46-50 g	26	12,6
51-55 g	24	11,6
56-60 g	22	10,7
61 i više g	11	5,3
bez odgovora	1	0,5
UKUPNO	206	100,0

Godine ukupnog radnog staža	Broj savetodavaca	%
do 5 g	20	9,7
6-10 g	21	10,2
11-15 g	52	25,2
16-20 g	32	15,5
21-25 g	31	15,0
26-30 g	21	10,2
31-35 g	16	7,8
36-40 g	11	5,3
bez odgovora	2	1,0
UKUPNO	206	100,0

S obzirom na specifičnost poziva savetodavca, stariji savetodavci sa većim radnim i profesionalnim-stručnim iskustvom predstavljaju dragocenu grupu, koja može i svakako treba da posluži edukaciji mlađih savetodavaca u poslu kojim se bave (mentorski rad starijih sa mlađim savetodavcima). Stručno znanje i životno iskustvo može da predstavlja jedan od važnih faktora prilikom uspostavljanja odnosa i rada sa (poslovično nepoverljivim)

seljacima-farmerima, koji u Srbiji većinom pripadaju starijim starosnim grupama. Istovremeno, stariji savetodavci većinom imaju primarno ruralno iskustvo (ili kroz odrastanje na selu ili putem prebivališta u selima). Ovo je veoma važno za mentorski rad sa mlađim savetodavcima, koji sa fakulteta i iz urbanog konteksta treba da rade u ruralnim područjima i nemaju dovoljno primarnog iskustva u vezi sa poljoprivredom i selom kao specifičnom društveno prostornom zajednicom.

S druge strane, učešće starosnih grupa od 31-45 godina na nivou od oko 55% je prilično visoko i ocena o nepovoljnoj strukturi u ovom kontekstu realno ne stoji. Nepovoljne su prve i poslednje starosne grupacije (manjak prvih i relativno visok udeo poslednjih). Značaj ove relativno mlade starosne grupacije je veoma veliki jer su to stručnjaci koji su nakon školovanja, s jedne strane, imali prilike da steknu određeno radno i životno iskustvo, a s druge strane, kao kategorije mlađih stručnjaka, oni predstavljaju stubove savetodavne službe na kojima se može njena izvršiti reforma i modernizacija. Njihova motivisanost i spremnost na izazove posla i socio-ekonomskog konteksta tranzicione poljoprivrede bi trebala da bude nešto veća nego kod starijih savetodavaca.

Podaci o motivaciji savetodavaca to donekle i odslikavaju. Prema našim rezultatima, posmatrano na nivou svih savetodavaca u Srbiji, oko 40% je potpuno zadovoljno poslom koji obavljaju, a oko 60% samo delimično zadovoljno. Učešće savetodavaca koji su potpuno nezadovoljni je zanemarljivo (oko 1,5%), kao i onih koji nemaju stav o tome (oko 2%).

Tabela 23: Stepenn zadovoljstva savetodavaca u Srbiji poslom kojim obavljaju

Stepenn zadovoljstva poslom	Broj savetodavaca	Procenat
u potpunosti	79	38,3
delimicno	115	55,8
uopste ne	3	1,5
ne znam	4	1,9
Total	201	97,6
Bez odgovora	5	2,4
UKUPNO	206	100,0

Međutim, ukoliko analiziramo starosne grupe, odnosno, ukrstimo ove odgovore sa strukturom odgovora unutar starosnih grupacija, najveći broj potpuno zadovoljnih poslom koji obavljaju se upravo nalazi u prve dve najmlađe grupacije (26-30 god. 57% i 31-35 godina 50%). Interesantno je da je i u starosnoj grupaciji od 56-60 godina udeo potpuno zadovoljnih poslom na nivou od 50%. U svim drugim starosnim grupacijama udeo potpuno zadovoljnih je ispod 50% i ide čak do 19,2% u starosnoj grupaciji savetodavaca od 46-50 godina.

Tabela 24: Činioci motivacije savetodavaca u Srbiji*

Činioci motivacije	Broj savetodavaca	Rang činioca
1. zanimljiv posao	139 (67.5%)	I
2. drugarska i kolegijalna atmosfera na poslu	42 (20.4%)	IV
3. novčana zarada	55 (26.7%)	III
4. mogućnost stručnog usavršavanja	128 (62.1%)	II
5. organizacija savetodavnog rada	36 (17.5%)	V
6. tehnički uslovi rada	7 (3.4%)	VII
7. nešto drugo*	12 (5.8%)	VI
8. ne znam	6 (2.9%)	-

*savetodavcima je pružena mogućnost da odaberu više odgovora.

* nešto drugo: obaveza da se posao pošteno obavi, dinamičnost posla, mogućnost da se pomogne proizvođaču, odgovoran posao

Kao što se iz tabela vidi, ubedljivo najveći broj ispitanika označilo je zanimljiv posao kao jedan od najvažnijih podsticaja za savetodavni rad. To govori u prilog motivacije za rad u ovakvoj profesiji koja nije rutinizovana i koja, na neki način, predstavlja svakodnevni izazov u radu sa farmerima. Na vrlo sličnom nivou zastupljenosti je i mogućnost stručnog usavršavanja koji i dalje govori u prilog zanimljivosti i izazova profesije savetodavca. Novčana zarada je tek na trećem mestu u strukturi odgovora, ali ipak sa procentualno mnogo manjim učešćem od prva dva činioca motivacije. To znači da zanimljivost posla u motivacionom smislu prevazilazi novčanu zaradu koja se inače u našem društvu (u situaciji u kojoj se nalazi) smatra nedovoljnom i u velikoj meri determiniše ukupno (ne)zadovoljstvo na poslu. Međutim to ne znači da je novčana zarada kao motivacioni aspekt manje značajna, već samo da se prva dva motivaciona faktora ističu kao specifični za ovu vrstu posla.

Interesantno je da su organizacija savetodavnog rada i tehnički uslova rada kao motivacioni faktori na veoma niskom nivou. Ovo govori u prilog činjenici da se ovde zapravo radi o ekstrinzičnim činiocima motivacije (politika uprave preduzeća, oblik u kome se izražava odnos neposrednog rukovodioca i radnika, radni uslovi i materijalne nagrade – plata) koji ne izazivaju posebno zadovoljstvo kada su prisutni, ali dovode do nezadovoljstva kad su odsutni ili nedovoljno prisutni. (Vidi, Janković i Petrović 2003) Potreba za jačim finansiranjem službe, tehničkim opremanjem i boljom organizacijom istaknuta je i u prethodnim analizama iz ovog istraživanja. Značaj faktora organizacije savetodavnog rada u okviru svake pojedinačne poljoprivredne stanice, agrozavoda želeli smo još jednom da proverimo. U tu svrhu postavili smo direktno pitanje savetodavcima da li su zadovoljni načinom na koji je organizovan savetodavni rad u njihovoj stanici. Podaci pokazuju sledeće:

Tabela 25: Stepen zadovoljstva savetodavaca R. Srbije načinom organizacije savetodavnog rada u poljoprivrednim stanicama, agrozavodima

Stepen zadovoljstva	Broj savetodavaca	%
potpuno sam zadovoljan/a	72	35.0
delimično sam zadovoljan/a	115	55.8
uopšte nisam zadovoljan/a	8	3.9
ne znam, nemam stav o tome	6	2.9
bez odgovora	5	2.4
UKUPNO	206	100,0

Podaci iz tabele pokazuju da je svega 35% savetodavaca potpuno zadovoljno načinom organizacije savetodavnog rada, naspram 55,8% onih koji su samo delimično zadovoljni, odnosno, 3,9% onih koji su nezadovoljni. U odgovorima savetodavaca iz Vojvodine i C. Srbije na ovo pitanje nismo uočili značajnije razlike.

Za jasniju analizu uticaja faktora novčane zarade (materijalnih nagrada) i uslova rada na motivaciju, mogu poslužiti sledeći podaci u vezi sa stepenom zadovoljstva savetodavaca i ovim činiocima motivacije. Oni koji

nisu ili nisu potpuno zadovoljni, u našem istraživanju mogli su da saopšte predloge za unapređenje savetodavnog rada. Ovi predlozi su se u najvećoj meri iznova kretali oko potrebe preciznijeg definisanja posla i osoba koje će biti zadužene za izvođenje savetodavstva (45% od svih datih predloga), unapređenjem tehničkih uslova rada, ali i potrebe za unapređenjem menadžmenta službom kroz promenu rukovodilaca, bolju organizaciju terenskog rada itd.

Tabela 26: Predlozi savetodavaca R. Srbije u vezi sa boljom organizacijom savetodavnog rada u poljoprivrednim stanicama, agrozavodima

Predlozi savetodavaca u vezi sa organizacijom savetodavnog rada u p. stanicama	Broj savetodavaca	RANG
1. više zajedničkih programa, analiza rada i planova	3 (4,29%)	6
2. preciznije definisati posao savetodavca i odvojiti savetodavni rad od ostalih poslova	32 (45,71%)	1
3. bolja oprema i ostali tehnički uslovi za rad	9 (12,86%)	2
4. promena rukovodećeg kadra	8 (11,43%)	3
5. povećanje zarada	4 (5,71%)	5
6. podela savetodavaca na specijaliste i opste savetodavce	3 (4,24%)	
7. bolja organizacija terenskog rada	5 (7,14%)	4
8. odvojiti savetodavne poslove od ostalih i obezbediti bolju opremu	2 (2,86%)	8
9. nova sistematizacija poslova uz potenciranje stručnosti	3 (4,29%)	7
10. pravilnikom regulisati primanja savetodavaca, njihova prava i tehničke uslove rada	1 (1,43%)	9
UKUPNO	70 (100%)	

Ukoliko posmatramo lični dohodak kao motivacioni činilac, rezultati su sledeći:

Tabela 27: Stepen zadovoljstva savetodavaca Srbije sa ličnim dohotkom u odnosu na uloženi rad

Stepen zadovoljstva	Broj savetodavaca	%
u potpunosti sam zadovoljan/a	24	11.7
delimično sam zadovoljan/a	138	67.0
uopšte nisam zadovoljan/a	37	18.0
ne znam, nemam stav o tome	3	1.5
bez odgovora	4	1.9
UKUPNO	206	100,0

Kao što se i moglo očekivati, stepen delimičnog zadovoljstva ili nezadovoljstva je prilično izražen, što predstavlja realnost savetodavne službe u Srbiji.

Razlike između stepena zadovoljstva savetodavaca u Vojvodini i C. Srbiji nisu izražene, što znači da su i jedni i drugi podjednako (ne)zadovoljni ličnim dohocima. Ovo je interesantno pošto je činjenica da savetodavci u Vojvodini usled jače opremljenosti i finansijske solventnosti poljoprivrednih stanica, agrozavoda i dr. razloga u većini slučajeva imaju značajno veća primanja od njihovih kolega iz C. Srbije.

Tabela 28: Stepen zadovoljstva savetodavaca Srbije sa uslovima rada u smislu mogućnosti da iskoriste svoja znanja i sposobnosti

Odgovor	Broj savetodavaca	%
da, u potpunosti	98	47.6
delimično	99	48.1
ne	7	3.4
ne znam, nemam stav o tome	0	0
bez odgovora	2	1.0
UKUPNO	206	100,0

Slična je situacija i u vezi sa stepenom zadovoljstva savetodavaca u kontekstu mogućnosti koje im poljoprivredna stanica (agrozavod) u kojoj rade pruža po pitanju iskorišćavanja znanja i sposobnosti. „Regionalne“ razlike i ovde nisu zastupljene iako su službe u Vojvodini tehnički opremljenije od kolega u C. Srbiji.

Po pitanju obrazovne strukture, savetodavci u Srbiji skoro svi visoko obrazovani (97%) na poljoprivrednim fakultetima, odnosno, višim poljoprivrednim školama (1,9%). Svega 1% (dva savetodavca) imaju završen neki drugi fakultet.

Tabela 29: Struktura savetodavaca u Srbiji prema vrsti završene škole

Vrsta završene škole	Broj savetodavaca	%
viša poljoprivredna škola	4	1,9
poljoprivredni fakultet	200	97,0
neki drugi fakultet	2	1,0
UKUPNO	206	100,0

Interesantno je da od ukupnog broja savetodavaca tridesetak procenata već ima ili stiče neki od naučnih stepena (specijalistički, magistarski ili doktorski). Detaljniji prikaz ovih obeležja vidimo u tabeli koja sledi.

Tabela 30: Struktura savetodavaca u Srbiji prema naučnom stepenu

Naučni stepen	Broj savetodavaca	%
u toku specijalistički studij	7	3,3
specijalista	2	0,9
u toku magistarski studij	17	8,3
magistar nauka	14	6,8
u toku doktorski studij	7	3,3
doktor nauka	11	5,3
ništa od navedenog	148	71,8
UKUPNO	206	100,0

Najveći je broj savetodavaca sa stepenom magistra nauka (6,8%) i doktora nauka (5,3%), odnosno, specijalista 0,9%. „Regionalne“ razlike idu u korist savetodavaca iz Centralne Srbije gde je nešto veći udeo onih savetodavaca kod kojih je u toku magistarski i doktorski studij (ali i veći ukupan broj savetodavaca). Međutim, unutar samih regiona, struktura je prilično slična strukturi na nivou Republike Srbije i kreće se oko 30% onih koji spadaju u jednu od navedenih grupa, dok 70% nema niti jedan od navedenih naučnih stepena, niti je proces njihovog sticanja u toku. Sveukupno posmatrano kadrovi poljoprivrednih stanica prema stepenu obrazovanja i naučnim stepenima (ali i profesionalnom iskustvu u poljoprivredi) predstavljaju elitnu strukturu u Srbiji, sličnu Poljoprivrednim fakultetima i samostalnim naučnim institutima.

Tabela 31: Način i intenzitet informisanja savetodavaca u vezi sa novim stručnim i drugim dostignućima u njihovoj oblasti rada

Način informisanja	Intenzitet			Bez odgovora	Ukupno
	Najčešće 1	Retko 2	Nikad 3		
1. stručna savetovanja i seminari	150 (72.8%)	44 (21.4%)	3 (1.5%)	9 (4.4%)	206 (100.0%)
2. stručna literatura	171 (83.0)	26 (12.6)	0	9 (4.4)	206
3. organizovana edukacija za savetodavce	97 (47.1)	90 (43.7)	3 (1.5)	16 (7.8)	206
4. izložbe, sajmovi	93 (45.1)	96 (46.6)	2 (1.0)	15 (7.3)	206
5. TV emisije	78 (37.9)	99 (48.1)	8 (3.9)	21 (10.2)	206
6. Internet	135 (65.5)	51 (24.8)	7 (3.4)	13 (6.3)	206
7. nešto drugo*	3 (1.5)	1 (0.5)	2 (0.1)	200 (97.1)	206
8. ne informišem se o novim dostignućima u svojoj oblasti rada	0			206	

* nešto drugo: stara literatura – nema dovoljno nove; ogledi; ispitivanja; istraživanja; testovi; kontakti sa kolegama

Pored pomenutih formalnih kvalifikacija, od velike važnosti za profesiju savetodavca je permanentna edukacija radi sticanja novih znanja i informisanosti samih savetodavaca. Osnovna je pretpostavka da smo dovoljno stručno i metodološki kompetentan savetodavac može da odgovori na raznovrsne savetodavne potrebe proizvođača koji od njih traže savete.

U tom smislu, Tabela 31 daje osnovne informacije o načinima na koji se savetodavci informišu o najnovijim saznanjima i relevantnim informacijama u okvirima svoje struke.

S obzirom na to da su savetodavci uglavnom stručnjaci koji imaju završen poljoprivredni fakultet, njihova struktura prema stručnim usmerenjima uglavnom odražava modalitete studija koji se nude na srpskim poljoprivrednim fakultetima: uglavnom se radi o stručnjacima ratarima, stočarima i(ili) zaštitarima; nešto manje o stručnjacima voćarske i vinogradarske proizvodnje.

Tabela 32: Struktura savetodavaca prema smeru u završenoj školi

Smer u završenoj školi	Broj savetodavaca	%
ratarstvo i povrtarstvo	56	27,2
stočarstvo	48	23,3
zaštita bilja	54	26,2
voćarstvo i vinogradarstvo	21	10,2
voćarstvo	1	0,5
vinogradarstvo	1	0,5
mehanizacija	4	1,9
uređenje voda	5	2,4
agroekonomski smer	3	1,5
opšti smer	9	4,4
tehnologija	1	0,5
veterinarska medicina	1	0,5
poljoprivredno prehrambena proizvodnja	1	0,5
bez odgovora	1	0,5
UKUPNO	206	100,0

Iako ova struktura pokazuje raznovrsnost stručnih profila, uočava se naravnost u njihovoj zastupljenosti. Ovo ujedno, predstavlja i jednu od bitnih prepreka za celovit pristup modernizaciji srpske poljoprivrede, odnosno, za ujednačen i komplementaran rad na osavremenjavanju i unapređenju svih oblasti proizvodnje. (Vidi, Samardžija *et al.* 2004)

Uočljivo je najmanja zastupljenost stručnjaka iz oblasti uređenja voda, mehanizacije i agroekonomskog smera (a potom tehnologije i vet. medicine). Nedostatak navedenih profila savetodavaca u skladu je sa nedostatkom znanja, ali i potreba iz ovih oblasti koje postoje u srpskoj poljoprivredi.

Navodnjavanje je specifičan problem Srbiji jer se navodnjava izuzetno mala površina obradivog zemljišta, a postoji značajan problem broja i veličine poseda (parcela). Pored toga od značaja je činjenica da su postojeći sistemi za navodnjavanja prilično stari, a da je samo korišćenje postojećih sistema i vodnih resursa na izuzetno niskom nivou.

Mehanizacija je prilično zastarela na velikom broju gazdinstava, a podrška putem sredstava i olakšica za nabavku nove (povoljniji krediti, subvencije...) je relativno mala.

Kao što su rezultati istraživanja potreba proizvođača pokazali, postoji veoma velika potreba za agroekonomskim savetima (i stručnjacima-savetodavcima), a njihovo učešće u strukturi je praktično minorno. U novije vreme (2009/2010) u Vojvodini je angažovano četvoro novih savetodavaca agroekonomista (ukupno je u Vojvodini angažovano pet stručnjaka ovog profila).

5.3. Savetodavne aktivnosti u Srbiji i obeležja seljaka-farmera sa kojima savetodavci saraduju

Pored razumevanja organizacionog konteksta iz kojeg savetodavci delaju (problema koji se tiču interne organizacije i finansiranja savetodavstva), za bolje razumevanje savetodavstva u Srbiji moraju se uzeti u obzir i obeležja ciljnih grupa, komunikacije i prepreka sa kojima se, u tom smislu, savetodavci u svom radu suočavaju. Relativno malobrojna grupacija savetodavaca koji u sklopu regionalnih službi pokrivaju teritoriju Srbije, dodatno usložjava i veliki broj poljoprivrednih gazdinstava, njihova dominantno svaštarska proizvodnja, kontekst koji uslovljava nestabilna agrarna politika i nefunkcionisanje tržišta poljoprivrednih proizvoda. U ovom delu osvrnućemo se na procene savetodavaca u vezi sa znanjima seljaka-farmera sa kojima saraduju, njihovim obeležjima i zainteresovanosti za ovakvu vrstu saradnje.

Kako je već prethodno pomenuto, savetodavci u Srbiji u prvom redu saraduju sa odabranim gazdinstvima, a zatim i svim ostalim gazdinstvima koja im se obraćaju za pomoć. Odabrana gazdinstva, po logici stvari, trebala bi da predstavljaju uzorne proizvođače koja bi saradnjom sa službom u periodu od nekoliko godina trebala da unaprede svoja znanja i sposobnosti za upravljanje i razvoj gazdinstva. Preciznim podacima o njihovim obeležjima i savetodavnoj pomoći raspolažemo samo u vezi vojvođanskih odabranih gazdinstava na osnovu Kartona odabranih gazdinstava i Tipologije savetodavnih usluga. U našem istraživanju pokušali smo da dobijemo procene savetodavaca u vezi sa obeležjima kućedomaćina i njihovih gazdinstava. Iako smo dobili veoma raznovrsne odgovore, neki od njih ipak ukazuju na izvesne tendencije u radu savetodavaca i karakteristike proizvođača sa kojima oni saraduju.

Tabela 33: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa nekim od glavnih ličnih obeležja kućedomaćina, kao i obeležja gazdinstava sa kojima saraduju

Lična obeležja seljaka		Obeležja gazdinstava	
Odgovor	Broj savetodavaca (%)	Odgovor	Broj savetodavaca (%)
1. mlađi seljaci	126 (61.2)	1. gazdinstva sa većom površinom zemlje koja se obrađuje	75 (36.4)
2. stariji seljaci	58 (28.2)	2. gazdinstva sa manjom površinom zemlje koja se obrađuje	70 (34.0)
3. seljaci sa više predznanja	97 (47.1)	3. čisto poljoprivedna gazdinstva	71 (34.5)
4. seljaci sa manje predznanja	63 (30.6)	4. mešovita gazdinstva (prema izvoru prihoda)	106 (51.0)
5. otvoreni za saradnju	167 (81.1)	5. gazdinstva sa specijalizovanom proizvodnjom	45 (21.8)
6. teško saraduju	9 (4.4)	6. gazdinstva sa svaštarskom proizvodnjom	98 (47.6)
7. nešto drugo*		7. gazdinstva sa boljom mehanizacijom	29 (14.1)
		8. gazdinstva sa lošijom mehanizacijom	25 (12.1)
		9. nešto drugo*	5 (2.4)

nešto drugo: amateri sa malim površinama

nešto drugo: gazdinstva koja žele da unaprede proizvodnju, čista stočarska proizvodnja, početnici u poljoprivredi, velika gazdinstva, višegeneracijska gazdinstva

Odgovori savetodavaca ukazuju na to da se generalno ne mogu izdvojiti niti obeležja seljaka-farmera, niti obeležja njihovih gazdinstava koja bi predstavljala dominantna obeležja ciljne grupe. Savetodavci saraduju, kako sa velikim, specijalizovanim, tako i sa malim i svaštarskim gazdinstvima. Međutim, podaci iz Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu

Vojvodine nešto detaljnije ukazuju na prilično visoku prosečnu površinu odabranih gazdinstava (oko 30ha – vlasništvo + zemlja u zakupu). Starosna struktura vlasnika odabranih gazdinstava pokazuje značajno nepovoljnija obeležja – gotovo polovina pripada kontingentu starijeg sredovečnog stanovništva (45 – 64 godine). Reč je o populaciji koja ulazi u završnu fazu svog radnog ciklusa, tako da se na značajnom delu ovih poljoprivrednih gazdinstava u narednih nekoliko godina može očekivati smena generacija. U ovom kontekstu, pitanje naslednika na gazdinstvu je od izuzetne važnosti, a podaci ukazuju na to da u starosnoj strukturi ukupne populacije ovih gazdinstava ipak dominira mlado stanovništvo (do 29 godina starosti) – 36.5%. Ovaj podatak veoma je važan sa aspekta biološke, ali i socio-ekonomske vitalnosti gazdinstava. Visoko učešće mladog stanovništva pozitivna je sociodemografska karakteristika i dobar preduslov za opstanak ovih gazdinstava. (Vidi, Čikić, Petrović i Janković 2010) Ukoliko podatke iz prethodne tabele ukrstimo na regionalnom nivou, zaključujemo da su savetodavci iz Vojvodine u 77% slučajeva naveli da se radi o mlađim seljacima, naspram udela od 53% savetodavaca iz Centralne Srbije.

Nešto je manje uočljiva razlika u vezi sa stavovima o tome da se radi o seljacima koji su otvoreni za saradnju (Vojvodina 86%), naspram savetodavaca iz C. Srbije (79%), odnosno, da teško sarađuju (Vojvodina 1,4%), naspram savetodavaca iz C. Srbije (6,1%). Pitanje kvaliteta saradnje savetodavaca i vlasnika odabranih gazdinstava je veoma kompleksno, ali na osnovu nekih indikatora (zapažanja savetodavaca o savetodavnom radu sa odabranim gazdinstvima) ovu saradnju smo u Vojvodini ocenili kao prilično uspešnu. (Vidi, Janković, Petrović i Čikić 2010) U najvećem broju slučajeva vlasnici odabranih gazdinstava u Vojvodini prihvataju savete i inovacije i da koriste ih. U velikom broju slučajeva, zapaža se dobra saradnja sa savetodavnom službom, odnosi poverenja, kao i postepeno unapređenje međusobne saradnje; većina vlasnika odabranih gazdinstava planira da ulaže u svoje gazdinstvo i unapređuje ga; osim savetodavne službe, većina aktivno koristi i druge izvore informacija i prema analizama zapažanja savetodavaca o savetodavnom radu jasno je da postoji mnogo proizvođača koji su odlični primeri uspešne i inovativne proizvodnje na odabranim gazdinstvima, primeri modernih farmi, specijalizovanih proizvođača koji vrlo dinamično i u skladu sa potrebama tržišta pristupaju proizvodnji na svojim gazdinstvima.

Njihova vrednosna orijentacija je prilično jasna i *oni predstavljaju mogući nukleus farmerskog sektora u poljoprivredi Vojvodine*. (Ibid.)

Zainteresovanost seljaka-farmera za saradnju sa savetodavcima je, prema stavovima savetodavaca, prilično visoka. Prema rezultatima našeg istraživanja, svega 3.4% savetodavaca smatra da proizvođači nisu zainteresovani, dok jednak udeo savetodavaca (48,1%) smatra da su oni veoma ili delimično zainteresovani za saradnju. Sa pitanjem interesovanja proizvođača za savetodavnu pomoć u uskoj vezi su i stavovi savetodavaca po pitanju toga koliko je njihova institucija prepoznata od strane proizvođača kao moguća savetodavna podrška u rešavanju problema sa kojima se suočavaju. Iako savetodavci u većini slučajeva (55,3%) smatraju da su seljaci-farmeri dovoljno upoznati sa radom službe na terenu, značaj udeo (35%) ipak smatra da to nije slučaj i da je potrebna bolja promocija rada savetodavne službe putem medija, većeg prisustva na terenu, bolje organizacije savetodavne službe i tome sl.

Tabela 34: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa time da li su seljaci-farmeri dovoljno upoznati sa radom savetodavne službe na terenu koji ona pokriva

Upoznatost sa radom s. službe	Broj savetodavaca	%
da	114	55.3
ne	72	35.0
nemam stav o tome	11	5.3
nesto drugo*	8	3.9
Bez odgovora	1	0.5
UKUPNO	206	100,0

*nešto drugo: većim delom poznat; ne dovoljno i potrebno medijsko predstavljanje i više savetodavaca; nije svima dovoljno poznat; više informisanosti od strane ministarstva.

Kvalitativna analiza stavova savetodavaca u vezi sa razlozima za nedovoljnu zainteresovanost seljaka-farmera za saradnju sa službom upućuje na nekoliko osnovnih aspekata ovog problema:

- Nepoverenje i nezadovoljstvo agrarnom politikom se preliiva i na službu koja se posmatra kao produžena ruka države;
- Mala ekonomska moć i mogućnost primene saveta;

- Neobaveštenost, nepoverenje i nedovoljno razvijena svest o tome koliko im savetodavna služba može pomoći;
- Slaba promocija savetodavne službe i nedovoljno nastupa u nacionalnim i lokalnim medijima, TV i radio stanicama, stručnim časopisima iz oblasti poljoprivrede i tome sl;
- Nedovoljna prisunost savetodavaca na terenu.

Promocija rada savetodavaca je, prema našem mišljenju, u direktnoj vezi i sa uspostavljanjem i(ili) reformom savetodavne službe kao takve u Srbiji. Promocijom savetodavnog rada doprinelo bi se i svojevrsnoj „konstrukciji identiteta“² *profesije savetodavaca* (za koji je diskutabilno da li trenutno postoji), kako kod proizvođača (koji bi još više prepoznali savetodavnu službu kao potencijalnog partnera u pomoći u rešavanju problema na gazdinstvu i kao pouzdan izvor znanja i informacija), tako i u naučno-istraživačkom segmentu (koji bi u savetodavcima mogao da prepozna korisnog partnera za razmenu informacija i saradnju u istraživanjima). Konačno, državne institucije u poljoprivredi mogle bi da daju veću težinu povratnim informacijama i saznanjima koje bi dobijale sa terena kroz različite izveštaje i analize u vezi sa savetodavnim radom, problemima na gazdinstvima i situaciji u poljoprivredi Srbije uopšte.

Iako su savetodavci u Srbiji prema postojećem konceptu rada uglavnom usmereni na odabrana gazdinstva, njihova saradnja sa velikim brojem „ostalih“ gazdinstava ne izostaje. Na to nas upućuju podaci iz našeg istraživanja prema kojima većina savetodavaca ipak kaže da saraduje sa različitim grupama seljaka-farmera.

² Rezultati pojedinih istraživanja (Bogdanov 2007: 143) ukazuju na to da većina domaćinstava nikad nije čula za savetodavce ili savetodavnu službu ili ne zna kako da ih kontaktira. Ovaj podatak mogli bi tumačiti u dva pravca: 1. ovo upravo govori o nedostatku identiteta profesije savetodavca i nedovoljne promocije (i poznavanja) rada službe na terenu; 2. upravo iz ovih razloga ovaj rezultat (sa metodološkog stanovišta) treba oprezno tumačiti jer mnogi proizvođači poznaju rad stručnjaka iz poljoprivrednih stanica, agrozavoda, zavoda, agroinstituta, ali ne pod imenom „savetodavne službe“.

Tabela 35: Odgovori savetodavaca u Srbiji u vezi sa pitanjem da li se njima lično za pomoć/savet obraća pretežno ista grupa seljaka/famera

Da li se savetodavcima obraća pretežno ista grupa seljaka/famera	Broj savetodavaca	%
Da	83	40.3
Ne, ne može se reći da je to pretežno ista grupa seljaka	116	56.3
Nešto drugo *	5	2.4
Ne znam	1	0.5
Bez odgovora	1	0.5
UKUPNO	206	100,0

*nešto drugo: obraćaju se u velikom broju i drugi; ostalo

Mnogo preciznije podatke imamo u vezi sa radom savetodavaca u Vojvodini.³ Prema podacima prikupljenim Tipologijom savetodavnog rada, savetodavci u Vojvodini su, zaključno sa *IV kvartalom 2009. godine*, saradivali su sa ukupno **4,072 odabrana gazdinstva**. U proseku, savetodavci svih 13 organizacionih jedinica PSS APV saradivali su sa po 52 odabrana gazdinstva i u ovom kvartalu imali su oko 3, 045 poseta ovim gazdinstvima – u proseku 39 poseta gazdinstvima po savetodavcu.

Pored odabranih gazdinstava, savetodavci iz Vojvodine saraduju i sa svim ostalim proizvođačima koji pokazuju interes i potrebu za savetodavnim radom. U III kvartalu 2008. godine, ukupno 69 savetodavaca saradivalo je sa 7,664 ostalih gazdinstava, u IV kvartalu 2008. godine ukupno 70 savetodavaca PSS APV registrovalo je rad sa ukupno 8,402 tzv. ovakvih gazdinstava, dok je u IV kvartalu 2009. godine **ukupno 78 savetodavaca saradivalo sa 11, 448 ostalih gazdinstva**. Prosečan broj „ostalih gazdinstava“ sa kojima savetodavci iz Vojvodine saraduju *ima stalni uzlazni trend i u IV kvartalu 2009. godine iznosio je čak 146 gazdinstava po savetodavcu*.

³ Izvor za podatke koje navodimo: Petrović *et al.* (2009). Monitoring Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine i izrada analiza na osnovu podataka iz Kartona odabranog gazdinstva i Tipologije savetodavnog rada. *Godišnji izveštaj i analiza podataka za potrebe Pokrajinskog Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo APV*. Poljoprivredni fakultet Novi Sad. Pokrajinski Sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo APV; kao i analiza autora na osnovu podataka IV kvartala 2009. godine.

U Centralnoj Srbiji, prema podacima IPN-a⁴, u I kvartalu 2010. godine **135 savetodavaca saradivalo je sa 6, 075 odabranih gazdinstava što iznosi 45 odabranih gazdinstava po savetodavcu**. Ukupno je realizovano **6, 159** poseta gazdinstvima (ili 45 poseta po savetodavcu). U Centralnoj Srbiji u 2010. godini angažovane su 22 poljoprivredne stručne službe (najnovija u Novom Pazaru), od kojih su dve službe (iz Loznice i Zaječara) privatne – služba u Loznici je privatizovana pre nekoliko godina, a u Zaječaru su savetodavci samoinicijativno osnovali privatnu D.O.O. Agroznanje i na konkursu im se poveravaju savetodavni poslovi za region za koji su zaduženi. Ovo je vrlo interesantan primer usmeravanja državnih sredstava na privatne savetodavce, odnosno, državnog finansiranja i privatnog izvođenja/pružanja savetodavnih usluga. Svoju saradnju sa proizvođačima, kako odabranim, tako i ostalim, savetodavci ostvaruju na različite načine:

- putem posete gazdinstvima,
- telefonski,
- putem predavanja,
- putem dolaska proizvođača u poljoprivredne stanice, agrozavode,
- putem masovnih medija ili štampanog materijala
- demo oglada, dana polja
- različitih oblika grupnog rada i tome sl.

Ukazaćemo na stavove savetodavaca u vezi sa metodama koje oni smatraju da bi u bližoj budućnosti trebalo koristiti.

Tabela 36.: Stavovi savetodavaca u Srbiji u vezi sa potrebnim metodama rada u budućnosti

Potrebne metode sav. rada u budućnosti	Broj savetodavaca	%
1. uz pomoć individualnih metoda	90	43.7
2. uz pomoć grupnih metoda	78	37.9
3. uz pomoć masovnih metoda	12	5.8
4. nemam stav o tome	2	1.0
5. nešto drugo*	24	11.7
UKUPNO	206	100,0

* nešto drugo: sve zajedno; sve, ali više masovni mediji; kombinacija individualnih i grupnih metoda; kombinacija individualnih i masovnih metoda

⁴ Podaci dobijeni ljubaznošću kolega iz IPN-a.

Kao što je iz tabele uočljivo, stavovi savetodavaca su podeljeni. Iako se podrazumeva da je potrebno koristiti sve raspoložive metode savetodavnog rada, vidi se da relativna većina savetodavaca smatra da je potrebno raditi uz pomoć individualnih metoda, a nešto manje uz pomoć grupnih metoda. Metode masovnog savetodavnog rada, ovde su ocenjene kao relativno nevažne, iako su one zastupljene u savetodavnom radu. Regionalne razlike postoje, ali nisu preterano izražene: u Vojvodini 51,4% savetodavaca smatra da to treba da budu individualne metode, naspram savetodavaca iz Centralne Srbije koji se za ove metode zalažu u 39,6%; u Vojvodini je udeo savetodavaca koji se zalažu za grupne metode nešto manji (25%) od savetodavaca iz Centralne Srbije (44,8%). Detaljniji podaci iz Tipologije savetodavnog rada u Vojvodini⁵ (Petrović et al. 2009) pokazuju da su savetodavci iz Vojvodine u periodu od januara do marta 2009. godine su 3,198 puta posetili odabrana gazdinstva sa kojima saraduju, odnosno, u proseku jedna poseta po gazdinstvu. Prosečno, poseta po gazdinstvu je trajala oko 2 sata. U svakom slučaju, kod savetodavaca u Vojvodini su dominantne individualne metode savetodavnog rada (posete gazdinstvima, telefon i dolazak proizvođača u stanicu), od kojih posete gazdinstvima u strukturi ovih metoda dominiraju (između ostalog i zbog obaveze da savetodavci moraju bar jednom u kvartalu posete odabrano gazdinstvo) što u odnosu na veliki broj proizvođača (i mali broj savetodavaca i sredstava za finansiranje savetodavnog rada) i nije održivo rešenje. Iako je pitanje metoda savetodavnog rada i u teorijskom, ali i praktičnom smislu, veoma složeno, ovde se ovim pitanjem ne možemo detaljnije baviti.

Brojnost i raznovrsnost poljoprivrednih proizvođača u Srbiji i organizacioni kontekst rada savetodavaca predstavlja samo jedan od mnogih

⁵ Detaljni podaci ove vrste za Vojvodinu mogući su iz razloga postojanja jedinstvenog Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine, koji funkcionalno sjedinjava gazdinstvo (i domaćinstvo) i savetodavni rad koji se na njemu odvija. U ovom kontekstu, napomenuli bismo da su u našem istraživanju 85% savetodavaca u Srbiji izjavili da bi bilo potrebno da se rad savetodavaca u Srbiji objedini jedinstvenim informacionim sistemom. Svega 2,4% savetodavaca izjasnilo se negativno o ovom pitanju, dok ostali nisu imali stav ili nisu odgovorili na ovo pitanje. Posmatrano na „regionalnom“ nivou, od ovog broja 84% savetodavaca je iz Vojvodine (gde ovakav sistem već funkcioniše) i čak 92,1 % iz Centralne Srbije.

aspekata problema u savetodavnom radu. Jedan od važnijih okvira u kojima moramo posmatrati celokupnu savetodavnu aktivnost i modernizaciju poljoprivrede u Srbiji uopšte, jeste postojanje dubokih strukturnih problema i krize u kojoj se srpsko društvo nalazi. Kriza u Srbiji proizvela je dramatične posledice za najveći deo građana (pri čemu je 2002. godine oko milion stanovnika živeo u siromaštvu, a 2007. oko pola miliona⁶). Ovo naročito važi za seljački sektor i ruralnu populaciju koja je po stopi siromaštva skoro dvostruko više pogođena. (Bogdanov 2008) Prema analizama (Bogdanov 2007: 68, 218; Bogdanov 2008: 139) ruralno poljoprivredno stanovništvo predstavlja ubedljivo najsiromašniju socio-ekonomsku kategoriju u Srbiji, pri čemu postoje velike regionalne razlike npr. preko 43% ruralnog stanovništva u jugoistočnoj Srbiji, ugroženo je, u poređenju sa oko 11% u Vojvodini.

U našem istraživanju želeli smo da saznamo stavove savetodavaca u vezi sa glavnim preprekama koje postoje u modernizaciji srpske poljoprivrede. Iako su problemi brojni, uspeli smo da ih identifikujemo nekoliko i da analiziramo stavove savetodavaca u vezi sa stepenom važnosti svakoga od njih. Rezultati su prikazani u tabeli 37.

Ovi i čitav niz drugih indikatora krize u Srbiji predstavljaju kontekst delovanja savetodavaca. U ovakvom socio-ekonomskom kontekstu veoma je diskutabilno kakve realne efekte može da ostvaruje poljoprivredno savetodavstvo u Srbiji. Ukoliko posmatramo stavove savetodavaca, uočavamo da su nekoliko glavnih prepreka za unapređenje proizvodnje na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji globalnog-makro karaktera. To se, pre svega, odnosi na probleme u vezi sa neorganizovanim tržištem poljoprivrednih proizvoda (85,9%), nepostojanje finansijskih sredstava kod seljaka za ulaganja u proizvodnju (82%), odnosno, već pomenuto siromaštvo poljoprivredne populacije. Potom, prema mišljenjima savetodavaca, sledi problem sitnog i rasparčanog seljačkog gazdinstva (73,8%), kao obeležja poseda samih proizvođača, odnosno, problem agrarne strukture u Srbiji koji ima svoju značajno istorijsku i socio-političku dimenziju.

⁶ Ovde treba uzeti u obzir da se ovde radi o „objektivnom“ siromaštvu, dok je udeo „subjektivnog“ siromaštva (sopstvena procena) u 2007. godini skoro duplo veći. Prema, Krstić 2008: 10, 13.

Tabela 37: Mišljenja savetodavaca u Srbiji u vezi sa glavnim preprekama za unapređenje proizvodnje na gazdinstvima seljaka-farmera sa kojima saraduju

Glavne prepreke za unapređenje proizvodnje na gazdinstvima	Stepen važnosti				Be z odgovora	Ukupno
	Veoma važan	Manje važan	Problem ne postoji	Ne znam		
1. Sitan i rasparčan posed	152 (73.8)	31 (15.0)	1 (0.5)	0	22 (10.7)	206
2. Zastarela poljoprivredna mehanizacija	138 (67.0)	44 (21.4)	1 (0.5)	0	23 (11.2)	206
3. Nedovoljna ulaganja u proizvodnju (seljaci nemaju dovoljno novčanih sredstava)	169 (82.0)	20 (9.7)	3 (1.5)	1 (0.5)	13 (6.3)	206
4. Nedostatak radne snage u seljačkoj porodici	111 (53.9)	62 (30.1)	8 (3.9)	1 (0.5)	24 (11.7)	206
5. Sve je manji broj gazdinstava koja imaju naslednika na posedu	111 (53.9)	61 (29.6)	8 (3.9)	5 (2.4)	21 (10.2)	206
6. Neorganizovano tržište poljoprivrednih proizvoda	177 (85.9)	14 (6.8)	1 (0.5)	0	14 (6.8)	206
7. Nedovoljna znanja seljaka o savremenoj proizvodnji	97 (47.1)	72 (35.0)	9 (4.4)	1 (0.5)	27 (13.1)	206
8. Nedovoljna briga lokalne zajednice za poljoprivredu svoga kraja	121 (58.7)	55 (26.7)	5 (2.4)	3 (1.5)	22 (10.7)	206
9. Nedovoljna podrška države seljacima za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom	125 (60.7)	48 (23.3)	8 (3.9)	3 (1.5)	22 (10.7)	206
10. Nešto drugo*	10 (4.9)	2 (1.0)	0	4 (1.9)	190 (92.2)	206
11. Ne znam, ne mogu da procenim	0				0	206

*Nešto drugo: kod nekih seljaka ljubav prema poljoprivrednoj proizvodnji; bezbednosna situacija-krađa krupnih grla stoke; strah od udruživanja; nestabilne političke prilike; kiselost zemljišta; administrativni problemi i prepreke; drugo.

Odmah iza ovog problema, savetodavci kao problem ističu zastarelost poljoprivredne mehanizacije (67%) i nedovoljnu podršku države seljacima za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom uopšte (60,7%), a koja podrazumeva

izostanak adekvatne subvencijske, odnosno, kreditne i investicione podrške proizvođačima za modernizaciju proizvodnje na gazdinstvima.

Nedovoljna briga lokalne zajednice (npr. lokalnih samouprava) za poljoprivredu svoga kraja (58,7%) takođe predstavlja jedan od makro konteksta u vezi sa preprekama za modernizaciju poljoprivrede u Srbiji.

Ukoliko se osvrnemo na sve ove pomenute probleme, uočljivo je da se oni u velikoj meri mogu podvesti pod zajednički imenitelj sistemskih problema u srpskom društvu koji su u velikoj meri proizvedeni dugoročnim zanemarivanjem seljaštva kao društvenog sloja i privrednog činioca u srpskom društvu. Problemi nedovoljne radne snage, naslednika na posedu i nedovoljnog znanja seljaka su, za razliku od predhodnih, problemi čiji su, na direktan način, nosioci upravo seljaci iako bi i za njih mogli da izvedemo „sistemsku“ vezu i izvesnu odgovornost društva za njihovo generisanje i posledice koje proizvode. Mada, i ova poslednja grupa problema kao indikator upućuje na decenijsko zanemarivanje ruralne populacije i pritisak na poljoprivredu koji je doveo do socijalno-ekonomske i demografske devitalizacije sela. Interesantno je da je tek poslednji faktor – (ne)znanje seljaka u vezi sa savremenom poljoprivrednom proizvodnjom jedini faktor na koji savetodavci svojim direktnim radom i pomoći mogu da deluju. Ovo ne znači da je ovaj faktor najmanje važan, već više govori o nužnosti rešavanja prethodno navedenih problema, u kontekstu kojih bi znanje seljaka moglo da rezultira unapređenjem prihoda na gazdinstvima i kvaliteta života poljoprivredne populacije uopšte.

U kontekstu znanja koje seljaci-farmeri u Srbiji poseduju, analizirali smo stavove savetodavaca kao stručnjaka koji su u svakodnevnom kontaktu sa njima i realno mogu da daju relevantnu procenu po ovom pitanju.

Tabela 38: Stavovi savetodavaca u Srbiji o tome da li seljaci/fameri sa kojima saraduju imaju dovoljno znanja o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji

Znanje seljaka/farmera o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji	Broj savetodavaca	%
1. Većina seljaka raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji	6	2.9
2. Dobar deo seljaka raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji	106	51.5
3. Većina seljaka ne raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji	90	43.7
4. nešto drugo	4	1.9
UKUPNO	206	100,0

nešto drugo: seljaci nemaju dovoljno znanja i ne žele to da priznaju; nemaju dovoljno osnovnog obrazovanja

Podatke u ovoj tabeli mogli bi tumačiti u dva pravca: prema proceni svega 2,9% savetodavaca, većina seljaka raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji. Ostali savetodavci stoje ili na stavu da dobar deo (ali ne i većina) raspolaže ovakvim znanjima, odnosno, da većina ne raspolaže potrebnim znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji. Ovi rezultati u suštini govore u prilog tezi o tradicionalnim načinima proizvodnje i ponašanja seljaka-farmera. Tradicionalni obrazac delanja seljaka rezultat je kako nedostatka znanja, tako i navika u proizvodnji, ali i nedostatka ostalih činilaca koji bi usloveli promenu ovog obrasca, odnosno, prihvatanje inovacija u radu na gazdinstvima. U prilog ovome govore i stavovi savetodavaca o tome da li i koliko seljaci improvizuju u svome radu: u 32% savetodavci se potpuno slažu sa tezom da su seljaci-farmeri sa kojima saraduju skloni tome da ne postupaju u potpunosti u skladu sa agrotehničkim merama, dok se skoro 60% samo delimično slaže sa time. Ovaj oprez savetodavaca svakako je rezultat njihovih znanja o čitavom nizu drugih faktora koji uslovljavaju ovakvo ponašanje proizvođača. Ovi faktori (razlozi) predstavljeni su u sledećoj tabeli.

Tabela 39: .Stavovi savetodavaca o razlozima zbog kojih su seljaci skloni da ne postupaju u potpunosti u skladu sa agrotehničkim merama u proizvodnji na svojim gazdinstvima

Razlozi improvizacije seljaka	Broj savetodavaca	%	Rang
1. Seljaci nisu ekonomski motivisani da na pravi način primenjuju savremenu tehnologiju proizvodnje	112	54.4	I
2. Većina naših seljaka nema dovoljno znanja o načinu primene savremene tehnologije proizvodnje	61	29.6	III
3. U selu nema stručnjaka koji bi objasnili seljacima kako da koriste savremenu tehnologiju	22	10.7	IV
4. Većina naših seljaka još uvek radi na stari - tradicionalan način	89	43.2	II
5. Nešto drugo*	12	5.8	V
6. Nemam stav o tome	2	1.0	VI
UKUPNO	206	100,0	

*Nešto drugo: ne shvataju ekonomičnost novih metoda rada; nedovoljno intenzivan rad savetodavne službe; nemaju finansijskih sredstava za primenu mera; ekonomisanje gazdinstvom; rade po svom nahodjenju; proizvođači traže garantovanu cenu proizvoda; manjak novčanih sredstava; nemaju savremenu mehanizaciju

Iz tabele je vidljivo da savetodavci u većini slučajeva smatraju da seljaci nisu dovoljno ekonomski motivisani da na pravi način primenjuju savremenu tehnologiju proizvodnje, dok tek drugi i treći razlog po rangju predstavljaju tradicionalistički pristup i nedovoljno znanja o takvoj proizvodnji. Važno je imati u vidu da je usvajanje znanja povezano – *između ostalog* – i sa motivacijom proizvođača da takva znanja-inovacije, usvoji i primeni u proizvodnji. Motivaciju svakako oblikuju socio-ekonomski uslovi koji su prisutni na gazdinstvu, ali i u makro okruženju. Ovime aludiramo na ideje klasika srpske ruralne sociologije, Sretena Vukosavljevića, koji nas „opominje“ da je seljačka tradicionalnost iskristalisana tokom vremena i da *ona u sebi ponekad upravo sadrži racionalni odgovor na prirodne i društvene uslove u kojima seljak radi i živi*. Potreba da se usvoji inovacija mora da proistekne iz samog seljačkog života i seljak mora da uvidi da mu je u interesu da usvoji inovaciju i tek tada - kada ga unutrašnji uzroci na to primoraju - on usvaja

određenu inovaciju. Tada se inoviranje dešava prilično brzo jer je u skladu sa njegovim interesom i zadovoljava njegovu potrebu. Međutim, i taj je proces složen jer usled uvek prisutne opreznosti seljak istovremeno prihvata novinu, ali i zadržava stare načine rada i mentalitet. Ovi procesi naročito su vidljivi usled uticaja robno novčane privrede i industrijskog društva, koje, zajedno sa „unutrašnjim razlozima“, deluju na promene seljačkog privrednog mentaliteta. To je ustvari proces usklađivanja starog i novog koji je karakterističan po jednom nerazlučivom jedinstvu racionalnih i iracionalnih elemenata⁷. Upravo iz ovih razloga, veoma je složeno dokazivati racionalnost ili iracionalnost u odlučivanju radi usvajanja inovacije. Svakako se radi o jednoj mešavini racionalnih i iracionalnih momenata čije razdvajanje čak i u analitičke svrhe nije nimalo lako.

Vukosavljević još ističe⁸ da seljak bolje nego bilo ko drugi razume da mnoge naučne istine u poljoprivredi ne mogu biti apsolutna znanja, već konkretna znanja koja važe za određeno mesto, vreme i određene društvene i privredne prilike. Do sličnog zaključka dolazi i Mendras, onda kada tvrdi da tradicionalne vrednosti i seljačka rutina u proizvodnji ne moraju *a priori* da budu izvor ispiranju inovacijama.⁹

Rezultate istraživanja u vezi sa znanjima seljaka-farmera mogli bi da protumačimo i u kontekstu činjenice da savetodavci uglavnom saraduju sa

⁷ Šire o tome, Vukosavljević 1983; 1959.

⁸ „Kada su se iznutra, u samom njegovom domaćinstvu, pojavili razlozi za preokret, kada seljaka njegovi dotadašnji načini rada nisu mogli više da izdržavaju, onda je preokret izvršen brzo i potpuno“. Vukosavljević smatra da prelaženje na tržišnu privredu, nije puko mehaničko napuštanje starog i usvajanje novog načina proizvodnje, već složen proces usklađivanja novog i starog, koji zavisi kako od spoljnih uticaja, tako i od mogućnosti i potreba seljaka da menja svoj ustaljeni način proizvodnje. (Vukosavljević 1983: 373)

⁹ „Najtradicionalnija društva, naizgled udaljena od izvora informacija i promjena, prihvaćaju invacije brže od drugih, kada su se za to stekli povoljni uvjeti. U Francuskoj i Poljskoj cijele su regije naglo napustile tradicionalni sistem kultura i usvojile sistem proizvodnje koji odgovara novim zahtjevima tržišta. Seljaci najviše ogrezli u rutini mogu je odbaciti kao teški plašt, kada im se nova logika čini jasnom i dostojnom povjerenja: oni prelaze od »tradicionalne« racionalnosti na »industrijsku« racionalnost s izraženim zadovoljstvom koje iznenađuje sve promatrače. (Mendras 1986: 247)

relativno boljim proizvođačima (egzaktni podaci iz Vojvodine to svakako potvrđuju). Bolji, veći i komercijalniji proizvođači po pravilu bi trebali da imaju više znanja nego ostali. Bez obzira na to što savetodavci svojim stavovima verovatno obuhvataju procenu celokupne seljačke populacije, realno je da pretpostavimo da se njihova neposredna iskustva ipak odnose na relativno manju grupu proizvođača sa kojima saraduju. Ukoliko bismo stvari postavili na ovakav način, onda bi mogli da pretpostavimo da su znanja svih ostalih proizvođača (velike i raznovrsne grupacije malih i svaštarskih gazdinstava) čak i mnogo manja, nego znanja onih sa kojima služba ima kontakte. Sve ovo ide u prilog činjenici da je ulaganje u znanje, inovacije i razvoj/istraživanja dugoročno veoma isplativo i da ovakva ulaganja ustvari predstavljaju osnovu na kojoj može da se gradi povećanje prihoda na gazdinstvima, životnog standarda i razvoj gazdinstava uopšte. Ukoliko čak i globalni, makro uslovi ne obezbeđuju mogućnosti valorizacije znanja u vezi sa savremenom proizvodnjom na gazdinstvima, bez adekvatnih znanja i informacija (u uslovima relativno stabilne agrarne politike i ekonomskih uslova) posve je naivno očekivati razvoj i modernizaciju gazdinstava i poljoprivrede u Srbiji uopšte.

Srpska poljoprivreda je samo delimično modernizovana, ukoliko kao parametar modernizacije uzimamo obim postojećih savremenih tehničko-tehnoloških znanja i stepen njihove primene. S obzirom da se specijalizacija može posmatrati kao bitna odrednica razvijene proizvodnje, potrebno je da imamo u vidu u kojoj meri srpski proizvođači poseduju i primenjuju savremena naučna znanja o pojedinim oblastima proizvodnje. (Vidi, Samardžija, Petrović, Janković 2005: 109) U našem istraživanju od savetodavaca smo dobili procene u vezi sa znanjima iz gotovo svih oblasti proizvodnje. U najvećem broju slučajeva, savetodavci su mišljenja da naša seljačka gazdinstva nedovoljno ili tek delimično raspolažu znanjima koja bi im omogućila zasnivanje moderne proizvodnje, njeno približavanje međunarodnim standardima i izlazak na tržišta. Prema procenama savetodavaca uočava se da seljaci najviše znanja imaju u vezi sa tradicionalnim seljačkim radovima, kao što su oranje, priprema zemljišta, setva i tome sl. Značajan nedostatak znanja je u oblastima navodnjavanja, zaštite bilja, zdravstvene ispravnosti i kvaliteta poljoprivrednih proizvoda,

organske i integralne proizvodnje, vanrednim i kritičnim situacijama, ekonomskim i tržišnim znanjima i informacijama, udruživanjem i tome sl.

S obzirom na predstojeći period pristupanja EU i potrebu za ubrzanom modernizacijom srpske poljoprivrede koja će se relativno brzo suočiti sa konkurencijom jakih proizvođača iz EU, značaj kreiranja relativno stabilnih i adekvatnih uslova u poljoprivredi Srbije predstavlja veoma važan zadatak za državu i društvo, dok širenje znanja i inovacija među proizvođačima, podizanje njihove konkurentnosti i osposobljavanje za ispunjavanje čitavog niza standarda kako na domaćem, tako i na stranim tržištima, predstavlja veoma važan zadatak savetodavne službe. U tom smislu potreba za jačanjem savetodavnog sektora u Srbiji još je više izražena.

Unapređenje rada savetodavne službe moguće je ostvarivati na više načina. Neke od potrebnih koraka u predstojećoj nužnoj reformi savetodavstva analiziraćemo u poslednjem poglavlju ovog rada. U ovoj studiji navodimo rezultate kvalitativne analize stavova savetodavaca u vezi sa mogućnostima i predlozima savetodavaca u Srbiji o tome kako poboljšati saradnju savetodavaca i seljačkog sektora sa kojim oni saraduju. Rezultati analize upućuju na nekoliko konkretnih predloga koji dominiraju u stavovima savetodavaca:

- potrebna je bolja medijska promocija rada službe, kao i snažnije upućivanje proizvođača na službu preko ministarstva, sekretarijata, lokalnih samouprava jednim delom i preko mera i podsticaja državnih organa;

„Država, odnosno Ministarstvo – Sekretarijat treba da ih više upućuju na nas, praktično da iskoriste mrežu koju već imaju na pravi način. Same službe – korišćenjem medija da postepeno upoznaju širi krug potencijalnih korisnika sa vrstama usluga koje mogu pružiti“. (savetodavac, agroekonomista, 36-40 godina)

- potrebno je adekvatnije makro okruženje (stabilnija i bolja agrarna politika);
- potrebno je da savetodavci budu više prisutni na samom terenu; veći broj savetodavaca, bolje plate, oprema za rad, automobili;
- potrebno je više grupnog i medijskog rada savetodavaca; veći akcenat staviti na rad sa udruženjima proizvođača; izdavanje mesečnika sa

aktuelnim radovima, uredbama, informacijama, savetima koji bi se distribuirali farmerima, udruženjima;

„Prvenstveno preko zadruga i udruženja farmera koje bi trebale da budu veza između nas i farmera, ne samo kod organizovanja zimskih predavanja, već i kada je u pitanju rešavanje svih problema u toku čitave godine“. (savetodavac, ratar, 51-55 godina)

„Pre svega kroz grupni rad u svakom selu sa bar nekoliko zainteresovanih poljoprivrednih proizvođača i da se tom, odnosno tim skupovima da na značaju kroz medijsku pažnju i da se pri tome formiraju ogledna polja, parcele na kojima se noviteti mogu videti, biti opipljivi“. (savetodavac, voćar i vinogradar, 41-45 godina)

- potrebna je edukacija savetodavaca i povećanje kvaliteta njihovog rada;

„Savetodavci treba da budu u top-formi, i da prate naučna dostignuća i nove tehnologije, treba da se maksimalno edukuju kako bi imali šta novo da kažu farmerima. Treba da se iskristališe i razdvoji savetodavna funkcija od drugih poslova i da se savetodavna funkcija, od drugih poslova i da se savetodavci okrenu samo tom poslu“. (savetodavac, stočar, 46-50 godina)

- potrebno je razdvajanje savetodavnih od ostalih poslova kojima su savetodavci opterećeni;
- potrebno je više demo ogleda na imanjima proizvođača;

„Naše farmere privlači prvenstveno mogućnost izvođenja ogleda na njihovom imanju, mogućnost ugovaranja proizvodnje ili nekih povlastica“. (savetodavac, ratar, 36-40 godina)

„Postavljanjem većeg broja demo ogledana parcelama proizvođača, tumačenjem i savetovanjem oko uredbi koje izdaje ministarstvo“. (savetodavac, ratar, 26-30 godina)

- potrebno je da gazdinstva koja sarađuju sa savetodavnom službom dobiju izvesne prednosti kod ministarstva, sekretarijata, banaka, fondova (subvencije, krediti i tome sl).

„Kada bi gazdinstva koja sarađuju sa savetodavnom službom imala prednost u merama agrarnog budžeta, povećala bi se saradnja između seljaka i savetodavaca“. (savetodavac, stočar, 51-55 godina)

Veliki broj odgovora savetodavaca koje smo prikupili za potrebe ove analize upućuje na zaključak *da oni prilično dobro znaju kako unaprediti savetodavni segment u institucijama u kojima rade*. Ostaje na menadžmentu službe i državnim organima *da ima sluha za ovakve predloge i da ih operacionalizuje putem savetodavnih programa i strategija razvoja savetodavstva*. U narednom poglavlju izložićemo predloge u vezi sa mogućom reformom savetodavstva u Srbiji.

6. UMETO ZAKLJUČKA: PRAVCI REFORME POLJOPRIVREDNOG SAVETODAVSTVA U SRBIJI

Finansiranje poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji

Da bi savetodavna služba mogla da ispunjava funkcije i zadatke koji su joj namenjeni, potpuno je jasno da ona mora da bude adekvatno i stabilno finansirana. U odsustvu finansija bilo koje vrste, bez obzira da li se radi o platama savetodavaca, finansiraju posebnih programa, opreme i laboratorija ili finansiranju automobila i materijalnih troškova rada savetodavaca, iluzorno je očekivati da će služba uspešno da odgovori na zahteve koji se pred nju postavljaju. U uslovima nedovoljnog finansiranja, služba će verovatno da „preživljava“ i bude delimično efikasna, ali će vrlo verovatno da stagnira u svom razvoju i takva situacija može vrlo destimulativno da deluje na savetodavce koji na tržištu rada mogu da potraže drugo zaposlenje. U tom slučaju, odliv kadrova-savetodavaca (kao obrazovanih i iskusnih stručnjaka) svakako predstavlja put ka razaranju savetodavne službe iz razloga što stručnjaci-savetodavci ustvari predstavljaju savetodavnu službu *po sebi*. Ukoliko se poslužimo ovom poznatom analogijom, upravo rešavanje egzistencijalnih i suštinskih pitanja finansiranja službe, verovatno predstavlja njenu evoluciju u službu *za sebe*.

Pitanje finansiranja savetodavne službe, između ostalog, predstavlja pravi indikator spremnosti države da poseduje i koristi jedan ovakav instrument, kako agrarne, tako i ruralne politike uopšte. Stoga se **zalažemo za formiranje poljoprivredne savetodavne službe u Srbiji koja bi bila optimalno kadrovski i na druge načine opremljena i finansirana i koja bi bila sastavni deo podrške agrarnoj i ruralnoj populaciji u znanju i informacijama, odnosno, uklopljena u šire koncepte ruralnog razvoja i ruralne politike u Srbiji**. S obzirom na ranije pomenute zaključke da je u ovom trenutku nerealno očekivati participaciju seljaka-farmera u plaćanju dela ili pune cene savetodavnih usluga, država Srbija mora da obezbedi dovoljno sredstava za optimalno funkcionisanje ovakve službe u Srbiji.

Razdvajanje savetodavaca od ostalih stručnjaka u poljoprivrednoj stručnoj službi; posledice i održivost ovog pristupa

Pitanje razdvajanja savetodavaca od ostalih stručnjaka u „poljoprivrednoj stručnoj službi“ je jedno od važnih i specifičnih pitanja u savetodavstvu Srbije. Kao što je već napomenuto, postojećim *Nacrtom Zakona o obavljanju savetodavnih i stručnih poslova u oblasti poljoprivrede*, ovo razdvajanje je predviđeno iz razloga što u institucijama koje se ovim poslovima bave (poljoprivrednim stanicama, agrozavodima, agroinstitutima) ova distinkcija, iako formalno unutar institucija postoji, nije dosledna i „savetodavci“ obavljaju čitav niz drugih – stručnih i administrativnih poslova.

Razlozi za ovakvo stanje proizilaze pre svega iz nedovoljnog finansiranja savetodavnog rada ovih stručnjaka, ali delom i nespremnosti ovih institucija da se ozbiljnije pozabave ovim problemom. Iako je distinkcija savetodavaca od ostalih stručnjaka nacrtom pomenutog zakona predviđena, ovde postoje najmanje dva ključna pitanja: 1. zbog čega se država nije odlučila na formiranje Poljoprivredne savetodavne službe unutar ili van ovih institucija, 2. kako država planira da obezbedi primenu ovih odredbi zakona (za koje čak i postoje kaznene odredbe) kada nije u stanju da uspostavi adekvatno i stabilno finansiranje savetodavnih poslova na terenu?

Sve donedavno, u uslovima nedefinisanog statusa službi u Srbiji, formiranje „službe unutar službe“ nije bilo realno. Međutim, danas ove institucije predstavljaju preduzeća u državnom vlasništvu u kojima je moguće da se sprovedu ovakve ideje. Odgovor na oba pitanja, čini se, leži u prethodno pomenutom indikatoru državne (ne)spremnosti da ima savetodavnu službu *de facto* i *de jure* i da adekvatnim finansiranjem ovakve službe pred nju postavi važne zadatke i očekuje efikasnost u ostvarivanju ciljeva koji inače spadaju u delokrug rada svake pa i srpske savetodavne službe.

Permanenta edukacija savetodavaca; veza savetodavstva sa sa primenjenim istraživanjima i ostalim akterima u AKIS-u Srbije

U uslovima „tranzicione“ i prilično haotične situacije u poljoprivredi Srbije, realizacija zadataka savetodavne službe zahteva da savetodavci stalno inoviraju svoja znanja. **Jedino stručan i metodološki kompetentan savetodavac može da pruži savetodavnu podršku proizvođaču koja će biti adekvatna socio-ekonomskim uslovima njegovog gazdinstva i u skladu sa njegovim kapacitetima da savetovane mere optimalno i primeni.** Ključni deo edukacije savetodavaca treba da budu oblasti kako njihovog ličnog interesovanja, tako i oblasti koje se smatraju strateškim u odnosu na potrebe različitih ciljnih grupa proizvođača, odnosno, potrebe strategije razvoja poljoprivrede Srbije. Savetodavci, putem svojih savetodavnih funkcija, predstavljaju jednu od ključnih veza između naučnih istraživanja u oblasti poljoprivrede i konkretne primene naučnih rešenja u praksi. U tom smislu, oni imaju važnu ulogu da, često opšta i teorijski apstraktna naučna znanja i rezultate, „prevedu“ (opreacionalizuju) u savete i informacije koje će seljaci-farmeri u Srbiji da razumeju, prihvataju i trajno primenjuju i koje će odgovarati njihovim potrebama u skladu sa specifičnostima određenih regiona, agroekološkim uslovima, strukturom proizvodnje na gazdinstvima, društveno-ekonomskim kontekstom i tome sl.

Jedan od neophodnih preduslova, kako za edukaciju savetodavaca, tako i za „sadržaj“ njihovog rada, predstavlja i rad na unapređenju složenog sistema naučnih istraživanja i obrazovanja u poljoprivredi. Ovo je važno jer je jedino uz optimalan sistem fundamentalnih i primenjenih istraživanja i moderan sistem poljoprivrednog obrazovanja moguće modernizovati poljoprivredu u Srbiji. Ovo zahteva stalnu otvorenost društvenog sistema prema inovacijama, ali i realno postavljene ciljeve i procenu mogućnosti domaće poljoprivredne nauke da pruži odgovore na potrebe srpske poljoprivrede. **Implikacija ovog stava znači potrebu za koordinacijom svih aktera u poljoprivredi, različitih institucionalnih nivoa i sektora (što podrazumeva i srednje i visoko obrazovanje u poljoprivredi, naučna istraživanja, farmere i njihova udruženja, prehrambenu industriju, zahteve domaćeg i međunarodnog tržišta i tome sl.).** U uslovima mnogih već poznatih rešenja u modernizovanoj poljoprivredi razvijenih zemalja, potrebno je da domaća nauka i struka adekvatno prilagođava različite inovacije agroekološkim, socijalnim, ekonomskim, političkim i drugim

uslovima koji su prisutni u Srbiji, ali i da pruži svoj maksimum u naučno-istraživačkom smislu u skladu sa svojim potencijalima i mogućnostima.

Menadžment savetodavnom službom

Uspešan i efikasan rad savetodavne službe zahteva kvalitetan menadžment na makro, mezo i mikro nivou. Makro nivo podrazumeva nivo ministarstva i sekretarijata za poljoprivredu koji **mora da bude kompetentan za upravljanje ovakvom službom što podrazumeva rešavanje strateških, ali i operativnih pitanja rada savetodavne službe i njene veze i funkcije sa drugim delovima složenog sistema institucija u poljoprivredi.** Mezo nivo posmatramo na nivou regionalnih savetodavnih službi, koje, u odsustvu lokalnih-terenskih savetodavaca i službe, svoj regionalni aspekt na različite manje ili više uspešne načine, kompenzuju svojim (ne)dovoljnim prisustvom u ruralnim područjima koja su pod njihovim nadležnostima. **Menadžment službom na regionalnom nivou mora da odgovori na specifične potrebe regiona u kojem se nalaze na taj način što će, zavisno od agroekoloških, socioekonomskih i drugih specifičnosti regiona, kreirati i sprovesti optimalnu savetodavnu podršku za seljake-farmere** (ovo uključuje i koordinaciju masovnog-medijskog rada, rada sa zadrugama i udruženjima, grupama farmera, planiranje demo i drugih ogleđa itd.).

Upravo **regionalni nivo** treba da pruži odgovor na potrebe seljaka-farmera, time što će im prilagoditi savetodavne programe, sadržaj i metode savetodavnog rada. Mikro menadžment u savetodavnom smislu znači da savetodavci koji su „na terenu“ **optimalno koriste postojeće resurse i specifičnosti ruralnih područja u kojima deluju.** Poznavanje proizvođača i obeležja njihove proizvodnje (njihovih potreba i problema), zadruga i udruženja farmera, predstavnika lokalnih samouprava i mesnih uprava, lokalnih elita i preduzetnika neki su od preduslova za efikasnu koordinaciju i sprovođenje savetodavnih aktivnosti u ruralnom socio-ekonomskom kontekstu. Ovaj kontekst ističemo jer, za razliku od relativno egzaktnog agroekološkog konteksta, **socio-ekonomski kontekst upravo znači složenu problematiku razumevanja čitavog niz društvenih procesa, uključujući komunikaciju, društveno učenje, povezivanje, procese odlučivanja, pregovaranja, razvoja ljudskih potencijala i tome sl.**

Monitoring i evaluacija u savetodavstvu

Monitoring i evaluacija su dva procesa od velike važnosti za uspešno funkcionisanje poljoprivrednog savetodavstva kao institucije i kao procesa. (Vidi, Janković i Petrović 2007) Međutim, u mnogim savetodavnim sistemima oni su veoma često zanemareni. Po nalazima FAO tek negde oko polovine nacionalnih savetodavnih sistema ima neku vrstu monitoringa i evaluacije u svojim okvirima, a često su i te postojeće funkcije neorganizovane, nedovoljno sistematične, *ad hoc* sprovedene i ograničene samo na pojedine oblasti. Negativan stav o monitoringu i evaluaciji i relativno veliki troškovi za ove aktivnosti, smatraju se osnovnim uzrocima ovakvog stanja. (Swanson *et al.* 1998) Monitoring i evaluacija su naročito važni u danas prilično aktuelnim Okvirnim principima za poljoprivredno savetodavstvo (*engl.* Common Framework on Agricultural Extension) koje promoviše Neuchâtel grupacija. (Vidi, Christopolos and Kidd 2000)

U istoj onoj meri u kojoj je potrebno planirati savetodavne programe, potrebno je i vršiti proces monitoringa kao »*mere upozorenja... radi održavanja planiranog kursa*« (van den Ban and Hawkins 1996), odnosno, kontinuirano proveravanje napretka u ostvarivanju savetodavnih programa, a na osnovu sveukupnog planiranja i planiranja aktivnosti i resursa (budžetsko planiranje). (Nagel 2003/2004) Evaluacija obuhvata periodično proveravanje efekata savetodavnog rada i njome se kritički i objektivno analizira smisao savetodavnog koncepta/metoda, kao i njegova učinkovitost. Evaluacijom se identifikuje srednjoročno i dugoročno prilagođavanje planova savetodavnog rada, kao i potrebe za njihovim menjanjem. Evaluacijom se proverava adekvatnost savetodavnih planova i njihovi ciljevi, a najčešće je sprovode eksterni akteri. (Ibid.)

U tom smislu smatramo da je potrebno **da se monitoring i evaluacija u savetodavstvu Srbije institucionalizuju**, da ih sprovede kompetentni stručnjaci i da bi svi, od savetodavaca i rukovodilaca savetodavnom službom, do rukovodilaca u ministarstvu, sekretarijatu, poljoprivrednim stanicama ili nekim drugim upravljačkim strukturama, trebali da budu zainteresovani za rezultate ovakvih analiza. U izostanku monitoringa i evaluacije izostaje važan instrument menadžmenta službe važan za koordinaciju i unapređivanje savetodavnog rada. S druge strane, da bi se monitoring, a i evaluacija uspešno sprovodili potrebno je da postoje definisani savetodavni programi i planovi savetodavnog rada, kako bi moglo da se analizira šta, koliko, na koji način odstupa od planova i programa savetodavnog rada.

Masovni i medijski rad; rad sa udruženjima; uvođenje novih metoda savetodavnog rada

U uslovima velikog broja poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji, savetodavna služba mora da se sve više orijentiše na grupni, masovni i medijski rad sa proizvođačima. Pod ovim podrazumevamo informisanje i edukaciju proizvođača putem predavanja, grupnog rada, štampanog materijala, nastupa na masovnim medijima (radio i TV stanicama, internet portalima i tome sl.). Individualni savetodavni rad smatra se najkvalitetnijom metodom savetodavnog rada, ukoliko se radi o specifičnim problemima gazdinstva koji zahtevaju izlazak savetodavca „na teren“, odnosno, posetu gazdinstvu i sagledavanje uslova i problema njegove proizvodnje. Međutim, u uslovima potrebe za podizanjem opšteg nivoa znanja i informisanosti proizvođača, navedeni modaliteti grupnog i masovnog-medijskog rada su nužni kao sastavni deo savetodavnih aktivnosti u Srbiji. Potencijalni sadržaj informacija i poruka koji bi se ovakvim načinima savetodavnog rada odašiljao proizvođačima je veoma različit i zavisi od karakteristika ciljnih grupa kojima su ovakve savetodavne poruke i informacije namenjene, kao i karakteristika proizvodnje, agroekoloških i socio-kulturnih uslova. U svakom slučaju ovakav metod rada, **a naročito medijski rad, mora da bude sistematičan i koherentan i u skladu sa programima i prioritetima savetodavnog rada.** Ovakvi modaliteti po kvalitetu i sadržaju informacija sigurno ne mogu da zamene individualni savetodavni rad, međutim to i nije njihov cilj. Cilj je da se dosegne maksimalni mogući obuhvat potencijalnih korisnika kojima je ovakva informacija potrebna i koji se na drugačiji način ne bi mogli obuhvatiti. I ovde se radi o planskom i sistematičnom pristupu koji treba da odgovori, kako na goruće potrebe proizvođača u nekom regionu, tako i na informisanje i edukaciju proizvođača u preventivnom smislu, u cilju podizanja opšteg nivoa njihovog znanja i sprečavanja eventualnih grešaka u procesu proizvodnje.

Da bi se ove metode koristile, potrebno je da savetodavci budu pre svega metodološki kompetentni (obučeni, trenirani) za ovakav način rada, što je posebno važno za grupni savetodavni rad (bilo da se radi o klasičnim predavanjima, zimskim školama ili specifičnim grupnim okupljanjima, radionicama, grupnim diskusijama i tome sl.). Od posebne je važnosti

saradnja sa udruženjima proizvođača koji pripadanjem nekom udruženju potencijalno već predstavljaju neku vrstu homogenije grupacije, koja je više zainteresovana za rešavanje specifičnih problema u proizvodnji. Rad sa udruženjima proizvođača (kao varijanta grupnog rada) je jedan od najvažnijih metoda savetodavnog rada koji bi u budućnosti trebalo što je moguće više primenjivati u savetodavnim aktivnostima u Srbiji. Iako je broj „pravih“ zadruga i udruženja relativno mali, savetodavci bi trebali da maksimalno iskorištavaju ovakvu institucionalnu infrastrukturu i da, istovremeno, putem specifičnih savetodavnih programa rade na pomoći proizvođačima da formiraju udruženja i tako zajedničkim naporima rešavaju relativno slične probleme sa kojima se suočavaju.

Planiranje i programi savetodavnog rada

Specijalizovani programi savetodavnog rada podrazumevaju tzv. orijentaciju na ciljne grupe odnosno usmeravanje savetodavstva prema specifičnim uslovima „klijenata“ i drugih indirektno povezanih grupa sa ciljem da im se pomogne u njihovim specifičnim situacijama i, prema tome, da se poveća njihova volja-spremnost za odgovor. (Hoffman *et al.* 2009: 40) Ovakav pristup podrazumeva **prilagođavanje ciljeva, sadržaja, zadataka i metoda savetodavnog rada ciljanim grupama proizvođača na određenom prostoru i u određenom vremenskom periodu radi pomoći na rešavanju homogenih grupa problema sa kojima se prethodno definisane ciljne grupe suočavaju.**

Ovo je važno da se naglasi iz razloga što za ovakav pristup nije dovoljno tvrditi da se radi „o većini ili svim proizvođačima u regionu“ već je potrebno diferencirati proizvođače prema nekim specifičnim obeležjima, koja mogu da posluže da osnov distinkcije npr. čisto poljoprivredna, mešovita i nepoljoprivredna ili čak u okvirima ovih grupacija prema različitim vrstama i obimu proizvodnje (specifičnim problemima sa kojima se suočavaju), stepenu i tipu diverzifikacije, obeležjima gazdinstva ili domaćinstva i tome sl. U skladu sa prethodno definisanim relevantnim distinktivnim obeležjima potrebno je kreirati sadržaj savetodavnih aktivnosti kao i opšte i specifične ciljeve za koje se smatra da mogu da se ostvare u okvirima određenih programa. Definisanje opštih i specifičnih ciljeva, kao i sadržaja savetodavnog

rada u tesnoj je vezi sa preciznim definisanjem problema sa kojima se ovakve ciljane grupe suočavaju. Zajednički imenitelj savetodavnih programa znači treba da bude: ostvarivanje određenih ciljeva, za specifične grupe, usvajanjem specifičnog savetodavnog sadržaja (znanja, informacija, veština...), uz pomoć adekvatnih savetodavnih metoda i uz pretpostavku maksimalne moguće participacije korisnika (kako u inicijalnoj fazi kreiranja programa, tako i u njegovom sprovođenju, monitoringu i evaluaciji postignutog). U svakom slučaju, poljoprivredna savetodavna služba koja pokriva određenu teritoriju svojim aktivnostima u uslovima poljoprivrede koji vladaju u Srbiji mora se ozbiljno posvetiti planiranju i programiranju savetodavnog rada, pošto savetodavci pored ad hoc odgovora na potrebe i pozive seljaka-farmera, moraju i preventivno – edukativno da deluju, podižući opšti nivo znanja i informisanosti proizvođača na njihovom terenu. To znači da se moraju optimalno usaglasiti svi relevantni aspekti u savetodavstvu (vreme kojima savetodavci raspolažu, njihov broj, finansije za savetodavne aktivnosti, broj i heterogene potrebe proizvođača, raspoloživi tehnički kapaciteti i oprema i tome sl.).

U vezi sa savetodavnim programima su i kampanje opšteg tipa koje treba da posluže za rešavanje urgentnih problema koji karakterišu većinu proizvođača u regionu ili uopšte. Tipičan primer za to u Srbiji jeste npr. pitanje registracije gazdinstava, problem uvođenja (institucionalizacije) osnovne evidencije na gazdinstvima, podizanje nivoa znanja i informisanosti u vezi sa npr. ostacima pesticida, standardima u proizvodnji, zaštite životne sredine i tome sl. Iako se i ovde svakako može napraviti distinkcija različitih grupacija proizvođača i tipova proizvodnje, radi se o pitanjima opšteg karaktera koja predstavljaju zadatak ne samo savetodavne službe, već i državnih organa, medija koji u tome posreduju itd.

Komercijalizacija savetodavnog rada (veći proizvođači, poljoprivredna preduzeća, participacija udruženja farmera u finansiranju savetodavnog rada); privatne savetodavne službe

Komercijalizacija savetodavnog rada je u Srbiji i zemljama sa sličnim socio-ekonomskim, kulturološkim, političkim kontekstom *veoma osetljivo pitanje*. Kao što je već prethodno diskutovano postoji čitav niz različitih modaliteta finansiranja i izvođenja savetodavnog rada i država ne bi trebala da odustane od različitih mogućnosti koje jedna ovakva lepeza iskustava nudi. **Međutim, mišljenja smo da državno finansiranje, a delom i izvođenje savetodavstva još duže vreme treba da ostane jedan od osnovnih modaliteta savetodavstva u poljoprivredi Srbije. Dugoročno javno finansiranje savetodavnog rada predstavlja indikator zainteresovanosti države za funkcije koje savetodavstvo ostvaruje, dok se za izvođenje savetodavnog rada treba maksimalno koristiti mreža stručnjaka u državnoj službi (uz nužno podizanje nivoa njihove efikasnosti i kvaliteta rada), ali i svi ostali potencijalni pružaoci savetodavnih usluga koji ispunjavaju uslove propisane zakonom i zadovoljavaju traženi kvalitet savetodavnih usluga.**

Komercijalizacija može da podrazumeva: naplaćivanje pune cene ili dela cene za sve ili za pojedine savetodavne usluge koje bi državna ili neka druga savetodavna služba pružala. U širokoj i raznorodnoj grupi proizvođača smatramo da je moguće postepeno (i oprezno) uvoditi naplatu dela ili pune cene savetodavnih usluga za pojedine grupacije: pre svega poljoprivredna preduzeća, zadruge i zainteresovana udruženja proizvođača, finansijski imućnija porodična poljoprivredna gazdinstva. Sa ovakvim ciljnim grupama bilo bi moguće ugovorno regulisati sistematsku savetodavnu podršku od strane savetodavne službe pri čemu bi cene i vrste usluga i analiza bilo potrebno prethodno definisati (od strane države u saradnji sa savetodavnom službom) kako po širini, tako i po dubini usluga (analiza) i njihovim cenama.

Po pitanju grupnog savetodavnog rada bilo bi korisno pokušati sa nemačkim modelom tzv. savetodavnih krugova i (ili) radnih grupa farmera kod kojih se određene grupe farmera udružuju i angažuju savetodavce za pružanje savetodavnih usluga pri čemu se ugovorno regulišu međusobna prava i obaveze obeju strana, kao i finansiranje rada savetodavca. Ovaj modalitet odgovarao bi potrebi da se, s jedne strane, jedan deo savetodavnog rada postepeno komercijalizuje (smanjenje pritiska na državni budžet) i, s druge strane, da se veći akcenat posveti grupnom savetodavnom radu koji

osim savetodavnih (manifestnih) ima i čitav niz latentnih funkcija (povećanje kvaliteta i odgovornosti savetodavaca, povećanje odgovornosti proizvođača koji participiraju u ceni savetodavnih usluga, razmena iskustava među proizvođačima, horizontalna integracija i širenje znanja i tome sl.). **Mišljenja smo da masovnija komercijalizacija savetodavnog rada u Srbiji u ovom trenutku nije moguća** iz čitavog niza razloga koje smo naveli, a koje, između ostalog, zastupaju i savetodavci u Srbiji.

Pitanje privatnog savetodavstva je u brojnim diskusijama u Srbiji često nedovoljno argumentovano. Naš je stav **da precizno definisani privatni savetodavci i privatne službe kojima je to osnovna aktivnost za koju su registrovani treba da imaju pravo da konkurišu za javna, državna sredstva za savetodavstvo. Međutim, u ovu grupaciju nikako ne smeju da uđu bilo kakve forme prodavaca inputa u poljoprivredi i druge slične kompanije i firme koje bi mogle da ugroze osnovne etičke i profesionalne principe u savetodavstvu.** Svi ostali akteri na tržištu (trgovci inputima, mehanizacijom, banke, osiguravajuća društva itd.) će određenu formu „savetodavstva“ da sprovode u okviru svojih poslovnih interesa, ali oni ne treba da budu svrstani u grupaciju „savetodavnih službi“. Ovime ne impliciramo stav da njihov „savetodavni“ rad nije društveno koristan, već samo činjenicu da se on odvija u sklopu ostalih – i po pravilu mnogo važnijih – njihovih poslovnih interesa, a koji se suštinski kose sa profesijom poljoprivrednog savetodavca koja ističe neutralnost, objektivnost i odgovornost za kvalitet pružene savetodavne usluge.

Pojavu i delovanje privatnih savetodavnih službi u poljoprivredi Srbije država ne sme zakonski da ograničava i, ukoliko se radi o istinskim savetodavcima i savetodavnim kompanijama, one će se pojaviti onda kada na tržištu budu postojali uslovi (i ciljne grupe proizvođača) za njihovo delanje. Objašnjenje ovog fenomena treba staviti u kontekst poznate istočnjačke mudrosti: „*kad je učenik spreman, učitelj će se već pojaviti*“. Pluralizam u izvođenju (i finansiranju) savetodavnog rada svakako je vrlo poželjan jer se povećava odgovornost, konkurencija i kvalitet pruženih savetodavnih usluga od strane svih aktera na tržištu. Međutim, ove tržišne mehanizme ne treba brzopleto požurivati i dopuštati delovanje različitih, u najmanju ruku „sumnjivih“ savetodavaca iza kojih se kriju input provajderi i drugi interesi. Njihovo korišćenje javnih-budžetskih sredstava svakako treba ograničiti i njihov rad prepustiti tržištu i seljacima-farmerima koji će svakako relativno brzo da zaključe o kakvoj se vrsti odnosa i interesa radi i da li se oni sa takvom vrstom odnosa slažu ili ne slažu.

Izgradnja identiteta savetodavaca i službe

Kao što je već prethodno diskutovano, reforma savetodavstva kako na sistemskom, tako i na nivou savetodavaca lično, trebala bi da ima za posledicu jačanje i prepoznatljivost profesije „poljoprivrednog savetodavca“ u Srbiji. Ovakva konstrukcija njihovog identiteta – što je najvažnije - imala bi dalekosežne posledice i na odnos države i nauke prema savetodavcima, ali i na imidž koji bi savetodavna služba imala prema seljacima-farmerima.

Ovaj imidž u najužoj je vezi sa kvalitetom savetodavnog rada koji svaki savetodavac lično i služba u celini postepeno gradi. Konstrukcija profesionalnog identiteta savetodavca, kao posledice kvaliteta ličnog i rada savetodavne službe, imala bi za posledicu i bolji sistem motivacije savetodavaca jer bi nedovoljno kvalitetni i nedovoljno angažovani savetodavci postepeno bili zamenjeni sa onim stručnjacima koji iskazuju veći stepen lične posvećenosti sopstvenoj profesiji. Time bi se postepeno eliminisali demotivišući činioci prisutne „uravnilovke“ koja nedovoljno precizno izjednačava „dobre“ i „loše“ savetodavce, pri čemu je, po našem mišljenju, jedna od osnovnih karika u ovom lancu odgovornosti upravo u menadžmentu službom ne samo na nivou ministarstva-sekretarijata, već upravo i na nivou poljoprivrednih stanica, agrozavoda. **Povećanje kvaliteta, posvećenosti i angažovanosti ovog nivoa menadžmenta službom u velikoj bi meri olakšao reforme u poljoprivrednom savetodavstvu Srbije.** Ovo govori u prilog činjenici da, pored osobina savetodavca, osobina farmera i gazdinstva, njihovog socio-ekonomskog miljea i pozicije u društvenoj strukturi, kvaliteta komunikacije i interakcije među savetodavcima i farmerima, makro okruženja i specifičnosti okruženja (regiona) u kojem savetodavci delaju, na čitav ovaj proces utiču i osobenosti organizacione strukture u kojoj se savetodavci nalaze i iz koje delaju ka „spoljnem svetu“.

Decentralizacija upravljanja savetodavnom službom

Ovaj zahtev čini se potpuno opravdanim u kontekstu kvalitetnog odgovora na socio-ekonomske i agroekološke uslove u kojima se nalaze proizvođači u različitim regionima Srbije. **Decentralizacija je potrebna na svim nivoima rada službe upravo u cilju što je moguće adekvatnijeg i boljeg zadovoljavanja potreba onih zbog kojih služba postoji, a to su farmeri, kao korisnici savetodavnog rada.**

Ovaj stav upućuje nas na potrebu za demokratskom i fleksibilnom organizacijom savetodavnog rada. „Savetodavcima nije potrebno hijerarhijsko rukovođenje i kontrola, ali im je potrebna timska podrška, praktična timska kooperacija u skladu sa specijalizacijom, a to je naročito potrebno početnicima koji bi trebali da dobiju metodološku podršku, povratne informacije i podršku od strane iskusnijih kolega, u smislu podržavajuće supervizije i treninga“. (Hoffmann *et al.* 2009: 169) Savetodavna služba kao sistem koji obezbeđuje savetodavne usluge, s obzirom na čitav niz različitih tipova klijenata i mogućih problema, morao bi da funkcioniše u svetlu transparentne i kvalitetne zajedničke komunikacije svih nivoa organizacije. Odgovornosti treba da budu delegirane i da se odlučivanje dešava na različitim nivoima organizacije; ciljevi i ciljne grupe se određuju putem diskusije u kojoj svi učestvuju; podređenima se daju ciljevi, ali oni sami u najvećoj meri odgovaraju za načine uz pomoć kojih će ih ostvarivati; participacija u komunikaciji i odlučivanju, zajedno sa ličnom odgovornošću i zadovoljstvom klijenata je osnovni faktor motivacije savetodavaca; monitoring i analiza ostvarenih rezultata se ne izvode sa ciljem nagrađivanja i (ili) kažnjavanja već radi ohrabrivanja savetodavaca da vrše monitoring sopstvenog rada i rešavaju probleme koji se pojavljuju. (Vidi, Hoffmann *et al.* 2009: 169, 170)

U kontekstu savetodavstva u Srbiji dodali bismo još jednu važnu napomenu: decentralizacija savetodavnog rada u značajnoj je meri formalno prisutna u nadležnostima Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo u Vojvodini i Ministarstva za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu u Centralnoj Srbiji. Izvestan nivo decentralizacije u odlučivanju postoji na nivou regionalnih poljoprivrednih službi. Međutim, **da bi decentralizacija bila uspešna ona mora da podrazumeva, kako način finansiranja, tako i kvalitetne kadrove koji će znati i smeti (imati pravo) da donose odluke na nižim nivoima odlučivanja.** Takođe, jedan od veoma

važnih aspekata demokratske decentralizacije podrazumeva **postojanje povratnih informacija sa terena u vezi sa kvalitetom savetodavnog rada**, a koja može da utiče na smer, metode i ciljeve savetodavnog rada u narednom periodu. Druga vrsta povratnih informacija koje bismo istakli odnosi se na **veoma važnu mogućnost participacije savetodavaca u javnoj i transparentnoj diskusiji u reformama u savetodavstvu Srbije**. Ukoliko se ovi kanali participacije savetodavaca ne omoguće i, što je još važnije, ukoliko ne budu stalno otvoreni, vrlo je moguće očekivati nezadovoljstvo i demotivaciju savetodavaca rešenjima za koja bi oni osećali da u njima nisu učestvovali i da im ne odgovaraju. Demotivacija bi za posledicu mogla da ima nedovoljno angažovanje po pitanju kvaliteta savetodavnog rada ili čak napuštanje savetodavne službe, a što svakako (zbog specifičnosti i kompleksnosti savetodavnog rada i odnosa sa seljacima-farmerima) može da predstavlja mnogo veći problem nego što to obično važi za druge organizacije.

Reforme unutar samih poljoprivrednih stanica, agrozavoda

Da bi se savetodavna služba postepeno razvijala i ustanovila kao institucija u poljoprivredi Srbije, nužno je da se podstiče reforma unutar samih institucija koje se ovim aktivnostima bave. Tu pre svega mislimo na sistem poljoprivrednih stanica, agrozavoda, agroinstituta koje u Srbiji deluju kao područne javne službe. Reformu nije dovoljno izvoditi samo na nivou upravljačkog sistema (ministarstvo, sekretarijat) već i na nivou nižih aktera.

Savetodavci u Srbiji su u našem istraživanju pokazali visok nivo osetljivosti na pitanja sistemskog karaktera akcentirajući finansije, organizaciju rada službe i slična pitanja. Međutim, potrebno je da se unutar samih stanica podstiče svest za unapređivanjem savetodavnog rada. Tu pre svega mislimo na jasno definisanje savetodavnog osoblja u okviru ovih institucija (što može da se posmatra i kao preduslov sistemskog karaktera, ali ne isključivo sistemskog) i adekvatan menadžment savetodavcima na regionalnom i (eventualno) lokalnom nivou. Svaki savetodavac u Srbiji treba da radi na povećanju odgovornosti i kvalitetu sopstvenog savetodavnog rada, sistemskoj evidenciji o savetodavnim aktivnostima i klijentima sa kojima saraduje, da ima sposobnosti za kretivan programski pristup i ličnu inicijativu za inovacije u samom savetodavnom radu, da je spreman i

sposoban da gradi odnose poverenja sa proizvođačima, da poštuje etičke i profesionalne principe u savetodavstvu koji nalažu rad u interesu „blagostanja klijenta“ sa kojim se saraduje, da je spreman na požrtvovan rad u sklopu profesije savetodavca u poljoprivredi i da permanentno radi na podizanju lične stručne i metodološke kompetentnosti.

Sve ovo upućuje na nužnost proaktivnog stava i posvećenosti savetodavstvu, kako samih savetodavaca, tako i njihovog rukovodećeg osoblja u institucijama u kojima rade. Na nivou ovih institucija i samih savetodavaca potrebno je da se olakšava participacija seljaka-farmera u kreiranju specifičnih programa koji bi adekvatnije odgovarali njihovim potrebama. Translacija ovih potreba u konkretne savetodavne i istraživačke programe predstavlja zajednički zadatak savetodavaca i istraživačkog podsistema u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi Srbije. Ovakav pristup **morao bi da onemogući inertnost pojedinih savetodavaca u Srbiji, a koja je proizvedena kako nedostatkom sistemskih preduslova, tako i nedovoljno dobrim menadžmentom službe i nedostatkom ličnog angažovanja pojedinih savetodavaca.**

* * *

Na kraju, mogli bi istaći da su pomenuti pravci reforme savetodavstva u Srbiji u skladu sa ključnim pitanjima u savetodavnoj nauci, politici i praksi savetodavstva mnogih zemalja, ali da, pored potrebe da se iskoriste dobra iskustava drugih zemalja, Srbija mora da izgrađuje svoj savetodavni sistem u skladu sa socio-ekonomskim, političkim, kulturološkim, agroekološkim i dr. kontekstom.

U tom smislu, ne postoji najbolji savetodavni sistem i nije moguće mehaničko kopiranje rešenja koja su se pokazala funkcionalna u drugim društvima. Srbija mora da izgrađuje optimalan sistem znanja i informacija u poljoprivredi u kojem će:

- farmeri i njihova udruženja (zadruge), poljoprivredna preduzeća
- državne i privatne savetodavne službe,
- sistem istraživanja i obrazovanja u poljoprivredi,

- državni organi, poljoprivredne stručne službe, veterinarska služba, inspekcijske i ostale službe u poljoprivredi
- prehrambena industrija i sektor usluge
- masovni mediji,
- proizvođači i trgovci inputima i mehanizacijom u poljoprivredi,
- trgovci poljoprivredno-prehrambenim proizvodima,
- banke,
- osiguravajuće kuće,
- nevladine organizacije, i dr. akteri u poljoprivredi,

funkcionalno obavljati svoje uloge zarad unapređenja razvoja, razmene i primene naučnih saznanja i informacija u poljoprivredi, a koja bi služila za održanje kontinuiteta i modernizaciju poljoprivredne proizvodnje u Srbiji.

Korišćena literatura:

1. Albrecht, H., Bergmann, H., Diedrich, G., Großer, E., Hoffmann, V., Keller, P., Payr, G. and R. Sülzer (1989). Agricultural extension: Basic concepts and methods. Volume I. BMZ/GTZ. Eshborn.
2. Bachmann, L. (2001). Review of the Agricultural Knowledge System in Fiji. Margraf Verlag. Berlin.
3. Bathge, W. (1996) Niedersachsen: Beratung in Arbeitskreisen. *Ausbildung & Beratung*. No. 5.
4. Bauer E; Hoffmann V. and P. Keller (1998). Agricultural extension down the ages. *Agriculture & Rural Development*. No. 1.
5. Benvenuti, B. (1991). Towards the Formalization of Professional Knowledge in Farming: Growing Problems for Agricultural Extension. U Proceedings of the International Workshop „Agricultural Knowledge Systems and the Role of Extension“. Institut für Agrarsoziologie, landwirtschaftliche Beratung und angewandte Psychologie. Hohenheim.
6. Bogdanov, Natalija (2003). Ruralni razvoj - politika EU, stanje i perspektive u Srbiji. Zbornik „Poljoprivreda i ruralni razvoj“. Simpozijum agroekonomista. Beograd.
7. Bogdanov, Natalija i Dragica, Božić (2005). Promene u posedovnoj i socio-ekonomskoj strukturi zemljoradničkih gazdinstava Srbije tokom perioda tranzicije. U Porodična gazdinstva Srbije u promenama. Institut za agroekonomiju Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu. Beograd. Str. 91-109.
8. Bogdanov, Natalija (2007). Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija. UNDP. Beograd.
9. Bogdanov, Natalija (2008). Poljoprivreda. Ruralno siromaštvo u Srbiji. U Vukmirović, D. i Rachel, Smith Govoni (ur). Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007. Republički zavod za statistiku. Beograd.
10. Boland, H. (1999). Beratung in der Informationsgesellschaft - auf das Wissen kommt es an. *Ausbildung & Beratung*. No. 7. P. 150-153.
11. Bolger, J. (2002). Capacity Development: Why, What and How. *Capacity Development*. CIDA. Vol.1. No.1.
12. Bolliger, E., Reinhardt, P. and T. Zellweger (1990). Agricultural extension: guidelines for extension workers in rural areas. SKAT. St. Gallen.

13. Božović, Dragica i Natalija, Bogdanov (2005). Promene sociodemografske structure članova porodičnih gazdinstava u Srbiji. U Porodična gazdinstva Srbije u promenama. Institut za agroekonomiju Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu. Beograd. Str. 69-90.
14. Chambers, R. (1997). Whose reality counts - putting the first last. IT Publications.
15. Christopolos, I. and A. Kidd (2000). Guide for monitoring, evaluation and joint analyses of pluralistic extension support. Neuchâtel Initiative. GTZ. SIDA. SDC. Lindau.
16. Collion, Marie-Helene (2004). Introduction to Revitalization Within Public Sector Services. U Rivera, W. and A. Gary (ed). Revitalization Within Public Sector Services. Case Studies of International Initiatives. ARD Discussion Paper 11. World Bank.
17. Cooke, B. And Uma, Kothari (ed:) (2001). Particiaption: the new tyranny? Zed Books. London.
18. Currel, J. and V. Hoffmann (2002). The Introduction of Semi-privatized Extension Circles in the German State of Baden-Württemberg. ARD/World Bank Workshop „New approaches to extension - a workshop for practitioners“.
19. Dilić, E. (1976). Traktorizacija individualne poljoprivrede. *Sociologija sela*. Institut za društvena istraživanja. Zagreb. Br. 53-54. Str. 67-85.
20. Đurić, V. (1975). Inovacije u društvu. Gradina. Niš.
21. Eade, D. (1997). Capacity-Building: An Approach to People-Centred Development. Oxfam Publication. UK.
22. FAO/World Bank (2000). Agricultural Knowledge and Information Systems for Rural Development - Strategic Vision and Guiding Principles. FAO/World Bank. Rome.
23. Feder, G., A. Willet and W. Zijp (2001). Agricultural extension: generic challenges and the ingredients for solutions. Pp. 313–353 in S. Wolf and E. Zilberman eds. *Knowledge generation and technical change: institutional innovation in agriculture*. (Boston, MA: Kluwer).
24. First-Dilić, R. (1976). Istraživanja inovacija u selu i poljoprivredi SAD-a. *Sociologija sela*. Institut za društvena istraživanja. Zagreb. Br. 53-54. Str. 162-171.
25. Fukujama, F. (2003). Naša posthumna budućnost. CID. Podgorica.

26. Gautam, M. (2000). Agricultural Extension - The Kenya Experience. In *Précis*. World Bank OED.
27. Groffmann, H. (1998). 50 Jahre Agrarberatung - eine kritische Würdigung. *Ausbildung & Beratung*, No. 9. str 184-187.
28. Hoffman, V., Lammers J. and A. Kidd (2000). Reforming the organisation of agricultural extension in Germany: lessons form other countries. *Agren*. ODI. Network Paper No. 8. Internet stranica: http://www.odi.org.uk/networks/agren/papers/agrenpaper_98.pdf
29. Hoffmann, V. (2002) Landwirtschaftliche Beratung in der Bundesrepublik Deutschland - Organisationsformen und aktuelle Probleme. Predavanja / April 2002. Universität Hohenheim.
30. Hoffmann, V., Gerster-Bentaya, Maria, Christinck, Anja, and M. Lemma (ed) (2009). Rural Extension: Basic issues and concepts. Volume 1. 3rd Edition.. GTZ. CTA. Margraf Publishers.
31. Hoffmann, V., Gerster-Bentaya, Maria, Christinck, Anja, and M. Lemma (ed) (2009). Rural Extension: Basic issues and concepts. Volume 1. 3rd Edition. GTZ. CTA. Margraf Publishers.
32. Janković, D. (2003). Poljoprivredno savetodavstvo razvijениh zemalja i zemalja u razvoju– primer Nemačke i Slovenije. Tematski zbornik „Kompatibilnost agrarne politike SCG i zajedničke agrarne politike EU“. Institut za ekonomiku poljoprivrede. Beograd.
33. Janković, D. (2004). Sistem(i) znanja i informacija u poljoprivredi. Tematski zbornik sa naučnog skupa „Kapital u poljoprivredi“. Ekonomski fakultet – Subotica. Institut za ekonomiku poljoprivrede. Beograd. Poljoprivredni fakultet. Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Novi Sad. Palić.
34. Janković D. (2005). Teorija difuzije inovacija i njen doprinos razumevanju inovativnog potencijala sela. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. Novi Sad. Br. 118-119. Str. 225-256.
35. Janković, D. (2005). Poljoprivredno savetodavstvo kao činilac razvoja poljoprivrede i sela. Odbranjena magistarska teza. Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
36. Janković, D. (2006). Organizacioni modeli poljoprivrednog savetodavstva u Nemačkoj. *Ekonomika poljoprivrede*. Tematski broj sa međunarodnog naučnog skupa „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj I – razvoj lokalnih zajednica“. Vol. LII.

37. Janković, D. (2006). Organizacioni modeli poljoprivrednog savetodavstva u Nemačkoj. *Ekonomika poljoprivrede*. Tematski broj sa međunarodnog naučnog skupa „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj I – razvoj lokalnih zajednica“. Vol. LII.
38. Janković, D. (2007). Značaj socijalnog kapitala u razvoju lokalnih seoskih zajednica. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. Novi Sad. Br 123. Str. 173-190.
39. Janković, D. (2007a). Organizacioni modeli poljoprivrednog savetodavstva. *Agroekonomika*. Poljoprivredni fakultet Novi Sad. Broj 36. Str. 58-71.
40. Janković, D. (2007b). Definisane poljoprivrednog savetodavstva. Tematski zbornik sa međunarodnog naučnog skupa „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj II – očuvanje ruralnih vrednosti“. Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd. Str. 938-945.
41. Janković, D. i Jovana, Čikić (2008). Specifičnosti savetodavnog rada sa odabranim gazdinstvima u Srbiji. International Scientific Meeting: “Multifunctional Agriculture and Rural Development III – rural development and (un)limited resources“. Poljoprivredni fakultet Zemun. Knjiga II. Str. 74-81.
42. Janković, D. i Ž. Petrović (2003). Motivacija zaposlenih u poljoprivrednim stanicama. Tematski zbornik „Razvoj i strukturne promene agrarne privrede i ruralnih područja“. Poljoprivredni fakultet. Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Novi Sad
43. Janković, D. i Ž. Petrović (2007). Monitoring i evaluacija u poljoprivrednom savetodavstvu. U Petrović, Ž. (ur.). Sistem informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine. Poljoprivredni fakultet. Novi Sad.
44. Janković, D., Petrović, Ž. i Jovana, Čikić (2010). Karakteristike savetodavnog procesa u radu sa odabranim gazdinstvima u Vojvodini. Rad prihvaćen za štampu u časopisu *Ekonomika poljoprivrede*. Beograd.
45. Jovana Čikić, Petrović, Ž. i D. Janković (2010). Unutrašnji činioci modernizacije rada u poljoprivredi na odabranim gazdinstvima Vojvodine. Rad prihvaćen za štampu u časopisu *Ekonomika poljoprivrede*. Beograd.

46. Kidd, A., Lamers, J., Ficarelli, P., and V. Hoffmann (2000). Privatising agricultural extension: caveat emptor. *Journal of Rural Studies*. No.16. P. 95-102.
47. Klerkx, L. and C. Leeuwis (2008). Institutionalizing end-user demand steering in agricultural R&D farmer levy funding of R&D in the Netherlands. In Klerkx, L. Matching demand and supply in the Dutch agricultural knowledge infrastructure. The emergence and embedding of new intermediaries in an agricultural innovation system in transition. Wageningen University.
48. Klerkx, L, Grip, K. and C. Leeuwis (2008). Hands off but strings attached. The contradictions of policy-induced demand-driven agricultural extension. In Klerkx, L. Matching demand and supply in the Dutch agricultural knowledge infrastructure. The emergence and embedding of new intermediaries in an agricultural innovation system in transition. Wageningen University.
49. Krstić, Gorana (2008). Profil siromaštva u Srbiji u periodu 2002-2007. U Vukmirović, D. i Rachel, Smith Govoni (ur). Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007. Republički zavod za statistiku. Beograd.
50. Kusemann, M. (2003) Hemmnisse und Möglichkeiten der Beratung existenzgefährdeter landwirtschaftlicher Familienbetriebe. Humboldt Universität zu Berlin.
51. Leeuwis C. and A. van den Ban (2004). Communication for rural innovation: Rethinking agricultural extension. Blackwell Publishing.
52. Leeuwis, C. and M. Arkesteyn (1991). Planned Technology Development and Local Initiative: Computer-Supported Enterprise-Comparisons Among Dutch Horticulturists. U Proceedings of the International Workshop „Agricultural Knowledge Systems and the Role of Extension“. Institut für Agrarsoziologie, landwirtschaftliche Beratung und angewandte Psychologie. Hohenheim.
53. Mahon, Marie, Farrell, M. and J. McDonagh (2010). Power, positionality and the view from within: agricultural advisers' role in implementing participatory extension programmes in the republic of Ireland. *Sociologia Ruralis, forthcoming*.
54. Maier, P. (2000). Gut beraten - Landwirtschaftliche Beratung in den neuen Bundesländer. *Ausbildung & Beratung*. No. 9. P. 298-299.

55. Maunder, A. H. (1973). *Agricultural Extension: A reference manual*. FAO. Rome.
56. Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Globus. Zagreb.
57. MNTR (2009). *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu od 2010. do 2015. godine*. MNTR R. Srbije.
58. Molhoek, R. (1997). *Die landwirtschaftliche Beratung in den Niederlanden*. *Ausbildung & Beratung*. No. 5.
59. Mosher, A.T. (1978). *An Introduction to Agricultural Extension*. New York. ADC.
60. Nagel, U. J. (1979) *Knowledge Flows in Agriculture: Linking Research, Extension and the Farmer*. *Zeitschrift für Ausländische Landwirtschaft*. DLG - Verlag, Frankfurt (Main), Jahrgang 18, Heft 2.
61. Nagel, U. J. (1980). *Institutionalization of Knowledge Flows: an Analysis of the Extension Role of Two Agricultural Universities in India*. DLG Verlag. Frankfurt (Main).
62. Nagel, U. J. (1998). *Alternative approaches to organizing extension*. u Swanson, B., Bentz, R. and A. Sofranko (ed) (1998). *Improving Agricultural Extension-A Reference Manual*. FAO. Rome.
63. Nagel, U. J. (2003/2004). *Landwirtschaftliche Wissenssysteme*. *Predavanja*. Zimski semestar 2003/2004. Humboldt Universität zu Berlin.
64. Petrović, Ž. (1985). *Mesto i uloga službe za unapređenje poljoprivrede u Vojvodini*. *CEKOS*. God. III. Br. 2. Novi Sad. Str. 47-55.
65. Petrović, Ž. (1997). *Uticaj društvenih uslova na stvaranje i širenje proizvodnih inovacija u našoj poljoprivredi*. Doktorska disertacija. Biblioteka Filozofskog fakulteta Novi Sad.
66. Petrović, Ž. (1997a). *Uloga biotehničkih instituta u širenju znanja, inovacija i tehnologija proizvodnje*. *Agroekonomika*. Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Novi Sad. Vol. 26. Str. 491-500.
67. Petrović, Ž. (2000). *Promene u agrarnoj strukturi i difuzija inovacija u našoj seljačkoj poljoprivredi*. *Agroekonomika*. Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Novi Sad. Vol. 29. Str.218-244.
68. Petrović, Ž. (2000a). *Institucionalna organizacija difuzije inovacija, transfer tehnologije i znanja i modernizacija poljoprivrede i sela/ Zbornik Razvoj sela i agrobiznisa – Šta posle sankcija?* Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.

69. Petrović, Ž., Samardžija, Jovana i D. Janković (2004). Problemi difuzije i uvođenja inovacija, znanja i tehnologija u seljačkoj poljoprivredi Srbije. *Acta Agriculturae Serbica*. Vol. 9/17. Str. 633-644.
70. Petrović, Ž., Miladinović, Marica i Marina, Novakov (2007). Razvoj lokalne savetodavne službe i zapošljavanje poljoprivrednih stručnjaka. *Ekonomika poljoprivrede*. Godina LIV. Br. 1. Beograd
71. Petrović, Ž. (ured.) (2007). Sistem informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine. Poljoprivredni fakultet Novi Sad.
72. Petrović, Ž., Čikić, Jovana, Janković, D., Miladinović, Marica, Vukoje, V. i I. Koči (2009). Monitoring Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine i izrada analiza na osnovu podataka iz Kartona odabranog gazdinstva i Tipologije savetodavnog rada. *Godišnji izveštaj i analiza podataka za potrebe Pokrajinskog Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo APV*. Poljoprivredni fakultet Novi Sad. Pokrajinski Sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo APV.
73. Petrović, Ž., Janković, D. i Jovana, Čikić (2009). Problems in the extension work and farmers' needs in Serbia. Thematic Proceedings, 113th Seminar of the EAAE. December 2009. Beograd. p. 543-549.
74. Ploeg, J. D. van der and V. Saccomandi (1995.). On the impact of endogenous rural development. In Ploeg, J. D. van der and D. Dijk (ed.) (1995). *Beyond modernization. The impact of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
75. Proost, J. and P. Duijsings (2002). Going Dutch in Extension: 10 Years of Experiences with Privatized Extension in The Netherlands. In Rivera, W.M. and W. Zijp (Eds.). *Contracting for Agricultural Extension: International Case Studies and Emerging Practices*. CABI Publishing. New York.
76. Puljiz, V. (1976). Istraživanje širenja inovacija u poljoprivredi u Francuskoj. *Sociologija sela*. Br. 53-54. Str.149-161.
77. Rauch, T.; Bartels, M. and A. Engel (2001). *Regional Rural Development. A regional response to rural poverty*. GTZ. Wiesbaden.
78. Rivera W. M. and W. Zijp (2002). *Contracting for Agricultural Extension: International Case Studies and Emerging Practices*. World Bank. Washington.
79. Rivera, W. M. and M. K. Qamar (2003). *Agricultural extension, rural development and the food security challenge*. FAO. Rome.

80. Rölling, N. (1988). Extension science – Information Systems in Agricultural Development. Cambridge University Press. Cambridge. P. 179-192.
81. Rölling, N. (1988). Extension science: Information Systems in Agricultural Development. Cambridge University Press.
82. Rölling, N. (1990). The Agricultural Research-Technology Transfer Interface: A Knowledge Systems Perspective. U Kaimowitz, D. (ed.) Making the Link. Agricultural Research and Technology Transfer in Developing Countries. ISNAR - Westwiev Press. London.
83. Samardžija, J., Petrović, Ž., Janković, D. (2003). Znanje i modernizacija poljoprivredne proizvodnje. Tematski zbornik „Razvoj i strukturne promene agrarne privrede i ruralnih područja“. Poljoprivredni fakultet. Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Novi Sad.
84. Samardžija, Jovana, Čobanović, Katarina, Petrović, Ž. i D. Janković (2004). Kadrovski potencijal poljoprivrednih stanica Srbije. *Ekonomika poljoprivrede*. Godina LI. Br. 3-4. Beograd. Str. 139-152.
85. Samardžija, Jovana, Petrović, Ž. i D. Janković (2005). Znanje i modernizacija poljoprivredne proizvodnje. U Razvoj i strukturne promene agrarne privrede i ruralnih područja. Beograd.
86. Schmidt, P. Etienne, C. And M. Hürlimann (1998). Participatory Extension - Insights from three agricultural development projects in Africa. LBL. Lindau.
87. Schwartzter, K. (1998) Wettbewerb unterschiedlicher Beratungsmodelle - Die Beratungsstrukturen in Brandenburg. IALB. Dresden 37. Arbeitstagung.
88. Steffens, W. (2003) Gute Beratung sichert den Wettbewerb. *Landvolk Nachrichten*. Internet stranica: <http://www.landvolk.net/2494.htm> (pristupljeno 14.09.2004).
89. Swanson, B., R. Bentz and A. Sofranko (Ed.) (1998). Improving Agricultural Extension - A Reference Manual. FAO. Rome.
90. Ševarlić, M. (2003). Nova uloga savetodavne službe u razvoju sela Srbije. *Ekonomika poljoprivrede*. Beograd. Vol. 50. Br. 2. Str. 129-157.
91. Šljukić, S. (2009). Seljak i zadruga u ravnici. Mediterran Publishing. Novi Sad.

-
92. Tacken, W. (2003). The Dutch Extension Service: The Change from a Publicly Founded Extension Service to a Privatized, Client-Oriented Organization., Internet stranica: www.worldbank.org/akis
 93. Taken, W. (1998). Globalisierung des Arbeitsmarktes. IALB, Dresden - 37. Arbeitstagung.
 94. van den Ban, A. and H. S. Hawkins (1996). Agricultural Extension. Blackwell Science.
 95. Volk, T. S. (2004). Uticaj agrarne politike na razvoj poljoprivrede Slovenije u periodu tranzicije i uključenja u Evropsku uniju. Objavljena doktorska disertacija. Društvo agrarnih ekonomista Slovenije; Društvo agrarnih ekonomista Srbije. Beograd.
 96. Vukosavljević, S. (1959). O seljačkom privrednom mentalitetu. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu. Beograd.
 97. Vukosavljević, S. (1983). Istorija seljačkog društva. Knjiga III. SANU. Beograd.

PRILOG

Univerzitet u Novom Sadu
Poljoprivredni fakultet
Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela
Centar za ruralni razvoj, edukaciju i trening poljoprivrednih savetodavaca

PROJEKAT

**Uloga poljoprivrednih stanica u poljoprivrednom savetodavstvu
Srbije**

**UPITNIK
ZA ZAPOSLENE SAVETODAVCE U
POLJOPRIVREDNIM STANICAMA -
ZAVODIMA**

Autori upitnika:

dr Živojin Petrović
mr Dejan Janković
mr Jovana Čikić

Naziv i sedište Poljoprivredne stanice-zavoda:

1. LIČNA OBELEŽJA SAVETODAVCA

1. Pol

1. Muški
2. Ženski

2. Starost

1. Do 25 godina
2. 26 - 30 godina
3. 31 - 35 godina
4. 36 - 40 godina
5. 41 - 45 godina
6. 46 - 50 godina
7. 51 - 55 godina
8. 56 - 60 godina
9. 61 i više godina

3. Godine ukupnog radnog staža

1. Do 5 godina
2. 6 - 10 godina
3. 11 - 15 godina
4. 16 - 20 godina
5. 21 - 25 godina
6. 26 - 30 godina
7. 31 - 35 godina
8. 36 - 40 godina
9. 41 i više godina

4. Vrsta završene škole

Vrsta završene škole	Smer
Viša poljoprivredna škola	
Neka druga viša škola, koja?	
Poljoprivedni fakultet	
Neki drugi fakultet, koji?	

5. Da li imate neki od navedenih naučnih stepena?

1. U toku je specijalistički studij
2. Specijalista nauka
3. U toku je magistarski studij
4. Magistar nauka
5. U toku je doktorski studij
6. Doktor nauka
7. Ništa od navedenog

2. AKTIVNOSTI SAVETODAVACA NA UNAPREĐENJU POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE

6. OBLAST RADA

7. Na koje ste sve načine u protekloj 2007. godini pružili pomoć - davali savete seljacima/farmerima?

Način davanja saveta	Učestalost				
	Svakodnevno 1	Nekoliko puta nedeljno 2	Nekoliko puta mesečno 3	Nekoliko puta u tri meseca 4	Nikad 5
1. na gazdinstvu	1	2	3	4	5
2. u stanici	1	2	3	4	5
3. preko telefona	1	2	3	4	5
4. faksom, mailom	1	2	3	4	5
5. u masovnim medijima	1	2	3	4	5
6. pomoću štampanog materijala	1	2	3	4	5
7. kroz različite forme grupnog rada (npr. demonstracije, dani polja, ekskurzije, izleti i sl.)	1	2	3	4	5
9. nešto drugo, šta? _____ _____	1	2	3	4	5

8. Da li ste savete pretežno davali sami ili timski –sa kolegama u stanici?

1. pretežno individualno
2. pretežno timski

9. Zbog kojih su se problema tokom 2007. godine seljaci/farmeri Vama obraćali za pomoć - savet?

Molimo Vas da **zaokružite brojeve** u ponuđenim kolonama u tabeli koja se odnosi na Vašu stručnu oblast. Brojevi **1,2,3** označavaju **UČESTALOST OBRAĆANJA ZA POMOĆ - SAVET** zbog određenog problema.

OBLAST: RATARSTVO I POVRTARSTVO	UČESTALOST		
	Često 1	Retko 2	Nikada 3
1. saveti u vezi kvaliteta zemljišta, predsetvene i osnovne obrade zemljišta	1	2	3
2. saveti u vezi setve/sadnje useva i odabira sortimenta	1	2	3
3. saveti u vezi ishrane bilja i nege useva	1	2	3
4. saveti u vezi plodoreda	1	2	3
5. saveti u vezi žetve, ubiranje useva i skladištenja	1	2	3
6. saveti u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
7. saveti u vezi podsticanja organske i integralne proizvodnje	1	2	3
8. saveti proizvođačima u vanrednim/kritičnim situacijama	1	2	3
9. ekonomsko-tržišni saveti i ostale slične informacije	1	2	3
10. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST ZAŠTITA BILJA	UČESTALOST		
	Često	Retko	Nikada
1. analiza uspešnosti prethodno sprovedenih mera zaštite i izrada i/ili korekcija plana zaštite biljnih kultura	1	2	3
2. saveti i stručna pomoć kod primene hemijskih preparata i ostalih mera zaštite (fizičke, mehaničke i biološke mere), kao i zaštite na radu i zaštite životne sredine prilikom primene hemijskih sredstava	1	2	3
3. saveti i preporuke o gajenju sorti tolerantnih na bolesti i štetočine	1	2	3
4. saveti u vezi sa skladištenjem poljoprivrednih proizvoda	1	2	3
5. saveti u vezi sa podsticanjem organske i integralne proizvodnje	1	2	3
6. organizovanje prezentacija proizvodnih programa preparata za zaštitu bilja	1	2	3
7. prognozno-izveštajna služba	1	2	3
8. saveti u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
9. saveti proizvođačima u vanrednim/kritičnim situacijama	1	2	3
10. ekonomsko-tržišni saveti i ostale slične informacije	1	2	3
11. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST VINOGRADARSTVO	UČESTALOST		
	Često	Retko	Nikada
1. saveti u vezi sa zasnivanjem zasada	1	2	3
2. saveti u vezi sa obradom i navodnavanjem zemljišta u zasnivanju i održavanju vinograda	1	2	3
3. saveti u vezi sa ishranom vinograda	1	2	3
4. saveti u vezi sa uzgojnim oblicima, rezidbom i vezivanjem vinove loze	1	2	3
5. saveti u vezi sa berbom, transportom i skladištenjem grožđa	1	2	3
6. saveti u vezi sa preradom grožđa	1	2	3
7. saveti u vezi sa proizvodnjom sadnog materijala	1	2	3
8. saveti u vezi sa podsticanjem organske i integralne proizvodnje	1	2	3
9. saveti u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
10. saveti proizvođačima u vanrednim/kritičnim situacijama	1	2	3
11. ekonomsko-tržišni saveti i ostale slične informacije	1	2	3
12. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST VOČARSTVO	UČESTALOST		
	Često	Retko	Nikad a
1. saveti u vezi sa zasnivanjem zasada	1	2	3
2. saveti u vezi sa obradom i navodnjavanjem zemljišta	1	2	3
3. saveti u vezi sa ishranom voćaka	1	2	3
4. saveti u vezi sa berbom, skladištenjem, transport i plasmanom plodova	1	2	3
5. saveti u vezi sa rezidbom	1	2	3
6. saveti u vezi sa preradom plodova	1	2	3
7. saveti u vezi sa proizvodnjom sadnog materijala	1	2	3
8. saveti u vezi sa razvojem i podsticanjem organske i integralne proizvodnje	1	2	3
9. saveti u vanrednim (kritičnim) situacijama	1	2	3
10. saveti u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
11. ekonomsko-tržišni saveti i ostale slične informacije	1	2	3
12. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST MEHANIZACIJA	UČESTALOST		
	Često	Retko	Nikad a
1. saveti u vezi sa vučno pogonskim jedinicama i pogonskim materijalima (gorivom i mazivom) u ratarstvu, povrtarstvu, stočarstvu, voćarstvu i vinogradarstvu	1	2	3
2. saveti u vezi sa opremom za ishranu biljaka	1	2	3
3. saveti u vezi sa opremom za setvu i sadnju bilja	1	2	3
4. saveti u vezi sa opremom za zaštitu bilja	1	2	3
5. saveti u vezi opremom za navodnjavanje	1	2	3
6. saveti u vezi sa opremom za ubiranje	1	2	3
7. saveti u vezi sa opremom za zagrevanje i klimatizaciju objekata	1	2	3
8. saveti u vezi sa opremom za sušenje i doradu	1	2	3
9. saveti u vezi sa opremom u stočarstvu	1	2	3
10. saveti u vezi sa opremom za transport	1	2	3
11. saveti u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
12. ekonomsko-tržišni saveti i ostale slične informacije			
13. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST STOČARSTVO	UČESTALOST		
	Često	Retko	Nikada
1. saveti u vezi sa selekcijom i reprodukcijom životinja	1	2	3
2. saveti u vezi sa ishranom životinja	1	2	3
3. saveti u vezi sa mužom i higijenom muže	1	2	3
4. saveti u vezi sa negom i higijenskim i preventivnim merama u zdravstvenoj zaštiti životinja	1	2	3
5. saveti u vezi sa sistemima držanja životinja, izgradnja i adaptacija stočarskih objekata, postupak sa stajnjakom	1	2	3
6. saveti u vezi sa pripremom za sajmove, smotre, izložbe stoke	1	2	3
7. saveti u vezi sa obrtom stada	1	2	3
8. saveti u vezi sa razvojem i podsticanjem organske i integralne proizvodnje	1	2	3
9. saveti u vanrednim (kritičnim) situacijama	1	2	3
10. saveti u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
11. ekonomsko-tržišni saveti i ostale slične informacije	1	2	3
12. nešto drugo, šta?	1	2	3

10. Za koju vrstu proizvodnje su seljaci/farmeri od Vas tražili pomoć - savet?

VRSTA PROIZVODNJE	Učestalost obraćanja za pomoć		
	1 najčešće	2 retko	3 nisu se obraćali za pomoć
1. Proizvodnja kukuruza	1	2	3
2. Proizvodnja strnih žita	1	2	3
3. proizvodnja šećerne repe	1	2	3
4. Proizvodnja uljanih kultura	1	2	3
5. Proizvodnja krmnog bilja	1	2	3
6. Proizvodnja aromatičnog i lekovitog bilja	1	2	3
7. Povrtarska proizvodnja	1	2	3
8. Voćarska proizvodnja	1	2	3
9. Vinogradarska proizvodnja	1	2	3
10. Stočarska proizvodnja	1	2	3
11. Nešto drugo, šta? _____	1	2	3

11. Poznajući stanje na vašem terenu, šta mislite u vezi kojih oblasti će u budućnosti (narednih pet godina) biti potrebna savetodavna pomoć seljacima-farmerima sa kojima saradujete?

12. Da li smatrate da vaša služba (poljoprivredna stanica, zavod) može u potpunosti da odgovori na sve raznovrsne potrebe za savetima seljaka-farmera u vašem regionu?

1. Da
2. Ne
3. Nemam stav o tome
4. Nešto drugo, šta? _____

13. Da li smatrate da vaša služba (poljoprivredna stanica, zavod) može da odgovori na potrebe za savetima u vezi ekonomskih pitanja proizvodnje, upravljanja (menadžmenta) farmom, planiranja itd.

1. Da
2. Ne
3. Nemam stav o tome
4. Nešto drugo, šta? _____

14. Da li mislite da bi u budućnosti (narednih pet godina) sa seljacima-farmerima trebalo raditi više uz pomoć individualnih, grupnih (sastanci, predavanja) ili masovnih (tv, radio, novine) metoda savetodavnog rada

1. trebalo bi raditi više uz pomoć individualnih metoda
2. trebalo bi raditi više uz pomoć grupnih metoda
3. trebalo bi raditi više uz pomoć masovnih metoda
4. Nemam stav o tome
5. Nešto drugo, šta? _____

15. Smatrate te li da je rad savetodavne službe stanice-zavoda na terenu koji ona pokriva, dovoljno poznat seljacima- farmerima?

1. Da, rad savetodavne službe je dovoljno poznat seljacima-farmerima
2. Ne, rad savetodavne službe nije dovoljno poznat seljacima-farmerima
3. Nemam stav o tome
4. Nešto drugo, šta? _____

16. Kakva je, prema Vašem mišljenju, zainteresovanost seljaka/farmera za saradnju sa savetodavcima iz Vaše stanice?

1. Seljaci/fameri su veoma zainteresovani
2. Seljaci/fameri su delimično zainteresovani
3. Seljaci/fameri su slabo zainteresovani
4. Seljaci/fameri nisu uopšte zainteresovani
5. Ne znam, ne mogu da procenim

17. Ako smatrate da su seljaci/farmeri slabo zainteresovani ili uopšte nisu zainteresovani za saradnju sa savetodavcima iz Vaše stanice, šta mislite koji je glavni razlog za takvo njihovo ponašanje ?

18. Kako bi se, prema Vašem mišljenju, moglo uticati na to da se poboljša saradnja između seljaka/famera i savetodavaca u Vašoj stanici?

19. Da li se Vama lično pretežno ista grupa seljaka/famera tokom 2007. godine obraćala za pomoć/savet?

1. Da, pretežno je to ista grupa seljaka-farmera
2. Ne, ne može se reći da je to pretežno ista grupa seljaka-farmera
3. Nešto drugo, šta?
4. Ne znam, ne mogu da procenim

20. Na osnovu iskustva koje imate, navedite neka od glavnih ličnih obeležja, kao i obeležja gazdinstava seljaka/farmera sa kojima se saradivali (Moguće je zaokružiti najviše tri odgovora)

Lična obeležja seljaka	Obeležja gazdinstava
1. mladi seljaci	1. gazdinstva sa većom površinom zemlje koja se obrađuje
2. stariji seljaci	2. gazdinstva sa manjom površinom zemlje koja se obrađuje
3. seljaci sa više predznanja	3. čisto poljoprivredna gazdinstva
4. seljaci sa manje predznanja	4. mešovita gazdinstva (prema izvoru prihoda)
5. otvoreni za saradnju	5. gazdinstva sa specijalizovanom proizvodnjom
6. teško saraduju	6. gazdinstva sa svaštarskom proizvodnjom
7. nešto drugo, šta?	7. gazdinstva sa boljom mehanizacijom
	8. gazdinstva sa lošijom mehanizacijom
	9. nešto drugo, šta?

21. Da li je, prema Vašem mišljenju, savetodavni rad stanice u kojoj ste zaposleni dovoljno zastupljen u odnosu na potrebe seljaka za unapređenjem poljoprivredne proizvodnje na njihovim gazdinstvima?

1. Savetodavni rad stanice je dovoljno zastupljen
2. Savetodavni rad stanice nije dovoljno zastupljen
3. Savetodavni rad stanice uopšte nije zastupljen
4. Ne znam, nemam stav o tome

22. Ako smatrate da savetodavni rad Vaše stanice nije dovoljno ili nije uopšte zastupljen u odnosu na POTREBE SELJAKA za unapređenjem poljoprivredne proizvodnje na njihovim gazdinstvima, navedite koji je glavni razlog za to (moguće je zaokružiti najviše dva odgovora)

1. Stanica nema dovoljno finansijskih sredstava za savetodavni rad
2. Stanica nema dovoljno stručnog kadra (savetodavaca)
3. Ne postoje posebni programi za savetodavni rad stanice
4. Savetodavci iz stanice ne mogu sami da rade na tim poslovima - potrebno je da u selima postoji lokalna poljoprivredna stručna služba
5. Seljaci u lokalnoj sredini ne pokazuju interes za saradnju sa savetodavcima iz stanice
6. Stanica nema tehničkih mogućnosti
7. Savetodavci nisu dovoljno motivisani
8. Neki drugi razlog, koji? _____

9. Nemam stav o tome

10. Rad stanice na unapređenju poljoprivredne proizvodnje dovoljno je zastupljen

23. Na osnovu neposrednog iskustva koje imate, koje su, po Vašem mišljenju, glavne prepreke za unapređenje proizvodnje na gazdinstvima seljaka/farmera sa kojima saradujete?

GLAVNE PREPREKE	STEPEN VAŽNOSTI PROBLEMA			
	Veoma važan 1	Manje važan 2	Problem ne postoji 3	Ne znam 4
1. Sitan i rasparčan posed	1	2	3	4
2. Zastarela i neispravna poljoprivredna mehanizacija	1	2	3	4
3. Nedovoljna ulaganja u proizvodnju (seljaci nemaju dovoljno novčanih sredstava)	1	2	3	4
4. Nedostatak radne snage u seljačkoj porodici	1	2	3	4
5. Sve je manji broj gazdinstava koja imaju naslednika na posedu	1	2	3	4
6. Neorganizovano tržište poljoprivrednih proizvoda	1	2	3	4
7. Nedovoljna znanja seljaka o savremenoj proizvodnji	1	2	3	4
8. Nedovoljna briga lokalne zajednice za poljoprivredu svoga kraja	1	2	3	4
9. Nedovoljna podrška države seljacima-farmerima za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom	1	2	3	4
10. Nešto drugo, šta? _____ _____	1	2	3	4
10. Ne znam, ne mogu da procenim				

24. Da li, prema Vašem mišljenju, seljaci/fameri sa kojima saradujete imaju dovoljno znanja o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji?

1. Većina seljaka raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji
2. Dobar deo seljaka raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji
3. Većina seljaka ne raspolaže znanjima o savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji
4. Nešto drugo, šta ?
5. Nemam stav o tome

25. Polazeći od iskustva koje imate u radu u Vašoj lokalnoj sredini, šta mislite da li seljaci imaju dovoljno znanja iz sledećih oblasti? (molimo Vas da kao stručnjak navedete svoja iskustva iz perspektive Vaše oblasti rada)

OBLAST: RATARSTVO I POVRTARSTVO Znanje seljaka	STEPEN ZNANJA		
	Dovoljna znanja	Delimična znanja	Nemaju znanja
1. znanja u vezi kvaliteta zemljišta, predsetvene i osnovne obrade zemljišta	1	2	3
2. znanja u vezi setve/sadnje useva i odabira sortimenta	1	2	3
3. znanja u vezi ishrane bilja i nege useva	1	2	3
4. znanja u vezi plodoređa	1	2	3
5. znanja u vezi žetve, ubiranje useva i skladištenja	1	2	3
6. znanja i informacije u vezi organizovanja i udruživanja	1	2	3
7. znanja u vezi organske i integralne proizvodnje	1	2	3
8. znanja i informacije o vanrednim/kritičnim situacijama	1	2	3
9. ekonomsko-tržišna znanja i informacije	1	2	3
10. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST ZAŠTITA BILJA Znanje seljaka	STEPEN ZNANJA		
	Dovoljna znanja	Delimična znanja	Nemaju znanja
1. znanja u vezi primene hemijskih preparata i ostalih mera zaštite (fizičke, mehaničke i biološke mere), kao i zaštite na radu i zaštite životne sredine prilikom primene hemijskih sredstava	1	2	3
2. znanja o gajenju sorti tolerantnih na bolesti i štetočine	1	2	3
3. znanja u vezi sa skladištenjem poljoprivrednih proizvoda	1	2	3
4. znanja u vezi sa podsticanjem organske i integralne proizvodnje	1	2	3
5. znanja u vezi organizovanja i udruživanja proizvođača	1	2	3
6. znanja i informacije o vanrednim/kritičnim situacijama	1	2	3
10. ekonomsko-tržišna znanja i informacije	1	2	3
11. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST VINOGRADARSTVO Znanja seljaka	STEPEN ZNANJA		
	Dovoljna znanja	Delimična znanja	Nemaju znanja
1. znanja u vezi sa zasnivanjem zasada	1	2	3
2. znanja u vezi sa obradom i navodnavanjem zemljišta u zasnivanju i održavanju vinograda	1	2	3
3. znanja u vezi sa ishranom vinograda	1	2	3
4. znanja u vezi sa uzgojnim oblicima, rezidbom i vezivanjem vinove loze	1	2	3
5. znanja u vezi sa berbom, transportom i skladištenjem grožđa	1	2	3
6. znanja u vezi sa preradom grožđa	1	2	3
7. znanja u vezi sa proizvodnjom sadnog materijala	1	2	3
8. znanja u vezi organske i integralne proizvodnje	1	2	3
9. znanja i informacije u vezi organizovanja i udruživanja	1	2	3
10. znanja i informacije o vanrednim/kritičnim situacijama	1	2	3
11. ekonomsko-tržišna znanja i informacije	1	2	3
12. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST VOČARSTVO Znanja seljaka	STEPEN ZNANJA		
	Dovoljna znanja	Delimična znanja	Nemaju znanja
1. znanja u vezi sa zasnivanjem zasada	1	2	3
2. znanja u vezi sa obradom i navodnjavanjem zemljišta	1	2	3
3. znanja u vezi sa ishranom voćaka	1	2	3
4. znanja u vezi sa berbom, skladištenjem, transport i plasmanom plodova	1	2	3
5. znanja u vezi sa rezidbom	1	2	3
6. znanja u vezi sa preradom plodova	1	2	3
7. znanja u vezi sa proizvodnjom sadnog materijala	1	2	3
8. znanja u vezi organske i integralne proizvodnje	1	2	3
9. znanja i informacije o vanrednim (kritičnim) situacijama	1	2	3
10. znanja i informacije u vezi organizovanja i udruživanja	1	2	3
11. ekonomsko-tržišna znanja i informacije	1	2	3
13. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST MEHANIZACIJA Znanja seljaka	STEPEN ZNANJA		
	Dovoljna znanja	Delimična znanja	Nemaju znanja
1. znanja u vezi sa vučno pogonskim jedinicama i pogonskim materijalima (gorivom i mazivom) u ratarstvu, povrtarstvu, stočarstvu, voćarstvu i vinogradarstvu	1	2	3
2. znanja u vezi sa opremom za ishranu biljaka	1	2	3
3. znanja u vezi sa opremom za setvu i sadnju bilja	1	2	3
4. znanja u vezi sa opremom za zaštitu bilja	1	2	3
5. znanja u vezi opremom za navodnjavanje	1	2	3
6. znanja u vezi sa opremom za ubiranje	1	2	3
7. znanja u vezi sa opremom za zagrevanje i klimatizaciju objekata	1	2	3

8. znanja u vezi sa opremom za sušenje i doradu	1	2	3
9. znanja u vezi sa opremom u stočarstvu	1	2	3
10. znanja u vezi sa opremom za transport	1	2	3
11. znanja i informacije u vezi organizovanja i udruživanja	1	2	3
12. ekonomsko-tržišna znanja i ostale informacije			
14. nešto drugo, šta?	1	2	3

OBLAST STOČARSTVO Znanja seljaka	STEPEN ZNANJA		
	Dovoljna znanja	Delimična znanja	Nemaju znanja
1. znanja u vezi sa selekcijom i reprodukcijom životinja	1	2	3
2. znanja u vezi sa ishranom životinja	1	2	3
3. znanja u vezi sa mužom i higijenom muže	1	2	3
4. znanja u vezi sa negom i higijenskim i preventivnim merama u zdravstvenoj zaštiti životinja	1	2	3
5. znanja u vezi sa sistemima držanja životinja, izgradnja i adaptacija stočarskih objekata, postupak sa stajnjakom	1	2	3
6. znanja u vezi sa pripremom za sajmove, smotre, izložbe stoke	1	2	3
7. znanja u vezi sa obrtom stada	1	2	3
8. znanja u vezi organske i integralne proizvodnje	1	2	3
9. znanja i informacije o vanrednim (kritičnim) situacijama	1	2	3
10. znanja i informacije u vezi organizovanja i udruživanja	1	2	3
11. ekonomsko-tržišna znanja i informacije	1	2	3
12. nešto drugo, šta?	1	2	3

26. Da li se slažete sa tvrdnjom da su seljaci sa kojima saradujete skloni da ne postupaju u potpunosti u skladu sa agrotehničkim merama u proizvodnji na svojim gazdinstvima?

- Potpuno se slažem
- Delimično se slažem
- Uopšte se ne slažem
- Nemam stav o tome

27. Ukoliko smatrate da su seljaci skloni da ne postupaju u potpunosti u skladu sa agrotehničkim merama u proizvodnji na svojim gazdinstvima, koji je, prema Vašem mišljenju, glavni razlog takvog njihovog ponašanja? (molimo Vas da zaokružite samo jedan-po vašem mišljenju glavni razlog)

- Seljaci nisu ekonomski motivisani da na pravi način primenjuju savremenu tehnologiju proizvodnje
- Većina naših seljaka nema dovoljno znanja o načinu primene savremene tehnologije proizvodnje
- U selu nema stručnjaka koji bi objasnili seljacima kako da koriste savremenu tehnologiju
- Većina naših seljaka još uvek radi na stari -tradicionalan način
- Nešto drugo, šta? _____
- Nemam stav o tome

28. Osim sa seljacima/farmerima, navedite sa kojim ostalim organizacijama i institucijama Vi lično, kao savetodavac, saradujete i kakvog je intenziteta ta saradnja.

INSTITUCIJE- ORGANIZACIJE	INTENZITET SARADNJE		
	redovno saradujem 1	povremeno saradujem 2	ne saradujem 3
Poljoprivredno-prehrambena preduzeća	1	2	3
Zemljoradničke zadruge	1	2	3
Semenarske firme	1	2	3
Trgovačke organizacije	1	2	3
Naučno-istraživački instituti	1	2	3
Fakulteti i škole	1	2	3
Institut za primenu nauke u poljoprivredi	1	2	3
Republičko Ministarstvo za poljoprivredu	1	2	3
Organi lokalne vlasti	1	2	3
Udruženja proizvođača, asocijacije	1	2	3
Neka druga institucija i organizacija, koja?	1	2	3

29. Sa kojom od navedenih institucija saradnja nije dobra, a smatrate da bi za potrebe savetodavnog rada bilo veoma korisno, ukoliko bi se ona unapredila?

Poljoprivredno-prehrambena preduzeća	
Zemljoradničke zadruge	
Semenarske firme	
Trgovačke organizacije	
Naučno-istraživački instituti	
Fakulteti i škole	
Institut za primenu nauke u poljoprivredi	
Republičko Ministarstvo za poljoprivredu	
Organi lokalne vlasti	
Udruženja proizvođača, asocijacije	
Neka druga institucija, koja?	

3. POLJOPRIVREDNA SAVETODAVNA SLUŽBA

30. Prema Vašem mišljenju, koja je glavna prepreka uspostavljanju moderne poljoprivredne savetodavne službe na području Republike Srbije, analogno poljoprivrednim savetodavnim službama razvijenih zemalja?(moguće je zaokružiti najviše dva odgovora)

1. Nedovoljno razvijena svest o značaju poljoprivredne savetodavne službe za unapređenje poljoprivrede
2. Država nema jasan koncept organizacije poljoprivredne savetodavne službe
3. Nepostojanje odgovarajuće zakonske regulative u oblasti poljoprivrednog savetodavstva (zakon, pravilnici i sl.)
4. Nedovoljna finansijska sredstva za rad takve poljoprivredne savetodavne službe
5. Za takvom poljoprivrednom savetodavne službom ne postoje realne potrebe u samoj poljoprivredi
6. Zbog nekih drugih razloga, kojih _____

31. Šta bi, po Vašem mišljenju, trebalo uraditi u Vašoj poljoprivrednoj stanici da bi ona mogla uspešno da deluje u takvoj, moderno organizovanoj poljoprivrednoj savetodavnoj službi?

Molimo Vas da zaokružite brojeve u ponuđenim kolonama. Brojevi 1,2,3 označavaju STEPEN VAŽNOSTI ODREĐENIH REŠENJA.

REŠENJA	STEPEN VAŽNOSTI REŠENJA		
	1 najvažnije	2 manje važno	3 nevažno
1. Potrebno je zaposliti veći broj stručnjaka – savetodavaca	1	2	3
2. Potrebno je opremiti laboratoriju odgovarajućom opremom	1	2	3
3. Potrebni su drugačiji programi rada stanice	1	2	3
4. Potrebna su veća ukupna finansijska sredstva	1	2	3
5. Potrebna je drugačija organizacija stručnog rada u stanici	1	2	3
6. Potrebna je permanentna edukacija savetodavaca	1	2	3
7. Potreban je jedinstven informacioni sistem sa bazom podataka	1	2	3
8. Nešto drugo, šta? _____	1	2	3

8. Nije potrebno ništa posebno uraditi – stanica već sada može uspešno da radi u modernoj savetodavnoj službi			
9. Nemam stav o tome			

32. Kako vidite ulogu Ministarstva za poljoprivredu u uspostavljanju moderne savetodavne službe na području Republike Srbije?

1. Ministarstvo ne treba da se bavi tim poslovima
2. Ministarstvo treba samo da inicira uspostavljanje takve službe
3. Ministarstvo treba da ima aktivnu ulogu samo u stvaranju organizacije poljoprivredne stručne službe
4. Ministarstvo treba da ima trajnu ulogu u koordinaciji i kontroli rada poljoprivredne savetodavne službe
5. Ministarstvo treba da ima trajnu ulogu u iniciranju, stvaranju organizacije, koordinaciji i kontroli rada poljoprivredne savetodavne službe
6. Ne znam, nemam stav o tome

33. Smatrate li da bi seljaci-farmeri u ovom trenutku trebali da plaćaju za savetodavnu uslugu:

1. Da, trebali bi da plaćaju **u potpunosti za sve** savetodavne usluge,
2. Da, trebali bi da plaćaju, **ali samo deo cene za sve** savetodavne usluge
3. Da, trebali bi da plaćaju **u potpunosti, ali samo za pojedine savetodavne usluge**,
4. Da, trebali bi da plaćaju **deo cene, ali samo za pojedine savetodavne usluge**
5. Ne, ne bi uopšte trebali da plaćaju za savetodavne usluge

34. Ukoliko smatrate da bi seljaci-farmeri trebali da plaćaju (u potpunosti ili deo cene) za savetodavnu uslugu, koji su razlozi za takvo Vaše mišljenje?

35. Ukoliko smatrate da bi seljaci-farmeri uopšte ne bi trebali da plaćaju za savetodavnu uslugu, koji su razlozi za takvo Vaše mišljenje?

36. Ukoliko smatrate da bi savetodavne usluge trebalo da se plaćaju, koje bi to grupe trebale da budu?

1. Svi seljaci-farmeri koji traže savetodavnu uslugu
2. Samo određene grupe seljaka-farmera (npr. sa većim posedom, brojem grla, finansijski sposobniji itd.)
3. Samo poljoprivredna preduzeća
4. Nešto drugo, šta? _____
5. Savetodavni rad treba u potpunosti da se finansira od strane države (da saveti budu besplatni za seljake-farmere)
6. Nešto drugo, šta? _____

7. Nemam stav o tome

**4. EKOLOŠKI PROBLEMI SAVREMENE POLJOPRIVREDNE
PROIZVODNJE – ORGANSKA POLJOPRIVREDA, BEZBEDNOST I
KVALITET POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA**

41. Na osnovu uvida u realno stanje na području Vaše stanice, kako biste ocenili očuvanost prirodnih resursa u poljoprivrednoj proizvodnji, sa stanovišta mogućnosti razvoja i unapređenja organske poljoprivrede?

1. Smatram da je bavljenje organskom poljoprivredom moguće jer su prirodni resursi očuvani
2. Smatram da je bavljenje organskom poljoprivredom delimično moguće
3. Smatram da bavljenje organskom poljoprivredom nije moguće, jer su prirodni resursi veoma ugroženi
4. Ne znam, nemam stav o tome

42. Da li je, prema Vašem mišljenju, među seljacima/farmerima sa kojima kao savetodavac saradujete, razvijena svest o značaju organske poljoprivrede i proizvodnje zdravstveno bezbedne hrane?

1. Svest je veoma razvijena
2. Svest je delimično razvijena
3. Svest je slabo razvijena
4. Svest uopšte nije razvijena
5. Nemam stav o tome

43. Da li raspoložete podatkom o broju farmera/gazdinstava sa kojima saradujete, a koji se bave organskom proizvodnjom?

1. da, (koji je to broj: _____)
2. ne, nemam uvida
3. nema takvih farmera/gazdinstava

44. Da li se, prema Vašem iskustvu, broj farmera zainteresovanih za ovakvu vrstu proizvodnje povećao u odnosu na period od pre 5 godina?

1. broj se povećao
2. broj je isti
3. broj se smanjio
4. ne znam, ne mogu da ocenim

45. Da li raspoložete sa podatkom o broju farmera/gazdinstava sa kojima saradujete, a koji su u procesu uvođenja i sertifikacija HACCP programa i ISO standarda?

1. da, (koji je to broj: _____)
2. ne, nemam uvida
3. nema takvih farmera/gazdinstava

46. Da li ste tokom 2007. godine davali savete i pružali pomoć farmerima u vezi organske proizvodnje i uvođenja i sertifikacija HACCP programa i ISO standarda?

1. da, davao/la sam savete u vezi organske proizvodnje, kao i uvođenja i sertifikacija HACCP programa i ISO standarda
2. davao/la sam savete i pomoć samo u vezi organske proizvodnje
3. davao/la sam savete i pomoć samo u vezi uvođenja i sertifikacija HACCP programa i ISO standarda
4. nisam davao/la takve savete

47. Da li je bilo gazdinstava, zadruga i sl. sa kojima saradujete koja su tokom 2007. godine konkurisala kod Ministarstva poljoprivrede RS za dobijanje podsticajnih sredstava za razvoj i unapređenje organske proizvodnje, kao i uvođenje i sertifikaciju HACCP programa i ISO standarda?

1. da
2. ne
3. ne znam, ne mogu da se setim

48. Prema Vašem mišljenju, da li seljaci na području Vaše stanice imaju potrebna znanja za proizvodnju zdravstveno bezbedne hrane?

1. Seljaci raspolažu takvim znanjima
2. Seljaci delimično raspolažu takvim znanjima
3. Seljaci uopšte ne raspolažu takvim znanjima
4. Nemam stav o tome

49. Prema Vašem mišljenju, koji je od navedenih uslova za razvoj i unapređenje organske proizvodnje i povećanje bezbednosti i kvaliteta proizvodnje poljoprivrednih proizvoda, najvažniji?

1. Potrebno je obezbediti trajnu i sistematsku zaštitu prirodnih resursa koji se koriste u poljoprivredi
2. Potrebno je da se država više angažuje u razradi i implementaciji koncepta organske proizvodnje i unapređenja bezbednosti i kvaliteta poljoprivrednih proizvoda
3. Potrebno je obezbediti veće cene proizvoda proizvedenih na ovaj način
4. Potrebno je obezbediti mehanizme kontrole nad radom seljaka/farmera koji se bave organskom proizvodnjom, kao i uvođenjem HACCP i ISO standarda
5. Potrebno je razvijati svest i znanje seljaka/farmera o organskoj proizvodnji i HACCP i ISO standardima
6. Potrebno je sa savetodavci više angažuju na promovisanju organske proizvodnje i standarda kvaliteta
7. Potrebno je razvijati svest stanovništva o značaju organske proizvodnje, bezbednosti i kvaliteta poljoprivrednih proizvoda
8. Nešto drugo, šta? _____
9. Nemam stav o tome

**5. MOTIVACIJA ZAPOSLENIH STRUČNJAKA U
POLJOPRIVREDNIM STANICAMA**

50. Koji od navedenih činilaca Vas lično najviše motiviše da se bavite savetodavnim radom?(moguće je zaokružiti najviše dva odgovora)

1. Zanimljiv posao
2. Drugarska i kolegijalna atmosfera na poslu
3. Novčana zarada
4. Mogućnost stručnost usavršavanja
5. Organizacija savetodavnog rada
6. Tehnički uslovi rada
7. Nešto drugo, šta? _____
8. Ne znam, nemam stav o tome

51. Da li Vas posao koji obavljate čini zadovoljnim?

1. U potpunosti sam zadovoljan/a
2. Delimično sam zadovoljan/a
3. Uopšte nisam zadovoljan/a
4. Ne znam, nemam stav o tome

52. Da li ste zadovoljni ličnim dohotkom u odnosu na rad koji ulažete?

1. U potpunosti sam zadovoljan/a
2. Delimično sam zadovoljan/a
3. Uopšte nisam zadovoljan/a
4. Ne znam, nemam stav o tome

53. Da li Vam uslovi rada u stanici omogućavaju da iskoriste svoja znanja i sposobnosti?

1. Da, u potpunosti
2. Delimično
3. Ne
4. Ne znam, nemam stav o tome

54. Ako Vam uslovi rada u stanici delimično ili uopšte ne omogućavaju da iskoristite svoja znanje i sposobnosti, zašto je to tako?

55. Na koje načine i koliko često se informišete o novim STRUČNIM I DRUGIM dostignućima u Vašoj oblasti rada?

NAČIN INFORMISANJA O NOVIM NAUČNIM I STRUČNIM DOSTIGNUĆIMA	STEPEN UČESTALOSTI OBAVEŠTAVANJA		
	Najčešće 1	Retko 2	Nikada 3
1. Na stručnim savetovanjima i seminarima	1	2	3
2. Pomoću stručne literature (časopisa, knjiga, kataloga i sl.)	1	2	3
3. Pomoću organizovanih edukacija za savetodavce	1	2	3
4. Posećujem izložbe, sajmove i sl.	1	2	3
5. Pomoću TV emisija	1	2	3
6. Pomoću Interneta	1	2	3
7. Nešto drugo, šta? _____ _____ _____	1	2	3
8. Ne informišem se o novim dostignućima u svojoj oblasti rada			

56. Da li ste zadovoljni načinom na koji je organizovan savetodavni rad u vašoj stanici?

1. Potpuno sam zadovoljan/a
2. Delimično sam zadovoljan/a
3. Uopšte nisam zadovoljan/a
4. Ne znam, nemam stav o tome

57. Ukoliko niste u potpunosti zadovoljni načinom na koji je organizovan savetodavni rad u vašoj stanici, navedite konkretan predlog za njegovo poboljšanje?

1. _____

2. nemam konkretan predlog

58. Ako mislite da Vam nismo postavili pitanje o nečemu što smatrate važnim ili imate neki komentar, molimo Vas da nam sami saopštite o čemu se radi.

Summary

Agriculture and rural areas of Serbia face great historic challenges. Long transition state and the deep structural crisis of Serbian society have to a great extent weakened the potentials of agriculture in Serbia and brought into question the sustainability of its agricultural and rural development. In the period of transition/transformation of Serbia, its peasants/farmers and agriculture in general will (even more than in the previous period) face with some of the global challenges such as food production, food stability and security, agricultural modernization, globalization, trade liberalization, reduction of (rural) poverty, multi-functionality of agriculture, sustainable development and environmental protection and others. Current situation and problems of agriculture and rural areas of Serbia will only make it harder to cope with global challenges, among other things, because the Serbian agricultural sector will relatively quickly come under strong pressure of highly competitive European agriculture. If the agricultural sector of Serbia does not recover from the bad effects of transition and strengthen its competitiveness, the impact on agriculture and demographic, socio-economic and in others ways devitalised rural areas of Serbia and the global society could be dramatic.

In this situation, the discourse on agricultural extension is not a luxury, but a necessity because the institution of agricultural extension in conjunction with other developmental factors may play a significant role in the modernization of Serbian agriculture and rural development. Important role of agricultural extension in agricultural and rural development has been discussed by the extension science for decades. In this sense, extension science in an interdisciplinary manner seeks to understand and explain the role of extension in the complex networks of stakeholders in the agriculture, network communication, systematic capacity building of people and organizations for innovation, exchange of knowledge, negotiation, social learning and similar. As such, extension science is very complex social science

that incorporates knowledge from: the science of communication, (social) psychology, rural sociology and sociology of agriculture, sociology of science, epistemology, pedagogy-andragogy, the theory of organization and management, system theory, anthropology, economic and social geography, economic and political science, history, and so on. (See, Leeuwis and van den Ban 2004: 37; Hoffman et al. 2009)

At the theoretical level, the extension science must understand and explain the extension as a social action and on the global level – by a systematic exploration of the processes of extension and advisory communication – to link this process to a coherent theoretical system. On the other hand, its applicative role is reflected in the operationalization of these models and approaches for the sake of improving communication and other functions of advisory work. This means that extension science – as an applicative discipline – should also provide knowledge on how to improve the function that extension as a process and institution actually has in rural society.

In this context, this study represents an attempt to link the results of our own empirical sociological research to a broader theoretical framework of extension science with the aim to understand some of the basic elements and the influence of different factors on agricultural extension. In the first chapter, the study analyzes the concept, objectives and functions of agricultural extension with the idea that the extension must be properly understood before one has any further discourse on its development. One of the aspects of the analysis is the short history of development and the role of agricultural extension stations, considering the fact that these institutions are the main holders of advisory functions in the agriculture of Serbia. The organization and finance of extension, as well as various European experience are analyzed in the third chapter, in order to encourage discussion of diverse and flexible models of organization and finance of extension that could be applied in Serbia. In the fourth chapter we analyze the issue of agricultural knowledge and information systems (AKIS) primarily with the aim to emphasize the importance of optimal linkage of all stakeholders and institutions in the system. Such system – established in an organized and systematic way – should create, disseminate and apply innovations, knowledge and information in agriculture of Serbia. This analysis is certainly incomplete

because the AKIS of Serbia has yet to be critically analyzed from the perspective of agricultural science, sociology of science, epistemology and other disciplines. In the fifth chapter we analyze the resources and activities of agricultural advisors in Serbia within the context of socio-economic, political, cultural, agri-ecological and other conditions in which farmers in Serbia live and work.

Empirical sociological survey was carried out during 2008 in 35 agricultural stations and with all employed agricultural advisors in Serbia. Besides questionnaires, very useful information was gained through group discussions which usually followed between the researchers and advisors regarding the extension issues.

Survey objectives were to analyze the attitudes of all advisors in Serbia related to advisory activities, organization, finance, management of extension, problems in advisory work, motivation of advisors but also characteristics, knowledge level, needs and problems of farmers with whom advisors cooperate. The results are not presented separately, but within the framework of discussed extension theory and in the sense of arguments and proposals for the improvement of advisory work in Serbia.

In the sort of a conclusion, the study ends with synthesis of directions and proposed reforms of agricultural extension in Serbia, with the aim to influence the relevant stakeholders and decision makers in Serbia to create conditions for improvement of extension system in Serbia.

Štampanje ove monografije pomogle su:

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA BAČKA TOPOLA D.O.O

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA KIKINDA" D.O.O.

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA POLJOPRIVREDNA STANICA"NOVI SAD" D.O.O.

PDS INSTITUT „TAMIŠ“ PANČEVO

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA „RUMA“

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA D.O.O. SENTA

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA „SREMSKA MITROVICA“ D.O.O.

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA SOMBOR

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA „SUBOTICA“ A.D.

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA „VRBAS“ D.O.O.

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA „AGROZAVOD“ DOO VRŠAC

POLJOPRIVREDNA STRUČNA SLUŽBA INSTITUT ZA POLJOPRIVREDU D.O.O. ZRENJANIN

ENOLOŠKA STANICA VRŠAC

Autori se takođe zahvaljuju **POKRAJINSKOM SEKRETARIJATU ZA POLJOPRIVREDU, VODOPRIVREDU I ŠUMARSTVO** na višegodišnjoj podršci i saradnji u oblasti istraživanja i razvoja poljoprivrednog savetodavstva Vojvodine.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316. 334. 55
631. 1: 005. 942

ПЕТРОВИЋ, Живојин

Poljoprivredno savetodavstvo Srbije – stanje, problemi i
mogućnosti reforme / Živojin Petrović, Dejan Janković. –
Novi Sad : Poljoprivredni fakultet, 2010 (Novi Sad :
Mil-Ing. – 200 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 400. – Summary. – Bibliografija.

ISBN 978-86-7520-186-1

1. Јанковић, Дејан [аутор]

а) Социологија села б) Пољопривредно саветодавство

COBISS.SR-ID 251713543

Ova monografija povezuje neke od ključnih teorijskih diskusija u vezi sa poljoprivrednim savetodavstvom i empirijska istraživanja ove problematike u Srbiji. Problemi rasta svetskog stanovništva, pitanja ruralnog razvoja, multifunkcionalnosti poljoprivrede, kao i problemi održivog razvoja uopšte, iznova aktuelizuju pitanje modernizacije poljoprivrede i znanja farmera koja su potrebna za dostizanje održivog ruralnog i agrarnog razvoja. U tom kontekstu, problematika poljoprivrednog savetodavstva iznova dobija na značaju. Radi se o veoma složenom pitanju i autori su u monografiji nastojali kritički da se osvrnu na značaj razvoja poljoprivrednog savetodavstva u Srbiji. Radi se o nekoj vrsti sinteze višegodišnjih iskustava i istraživanja poljoprivrednog savetodavstva koja su autori sprovedli kao članovi Centra za ruralni razvoj, edukaciju i trening poljoprivrednih savetodavaca Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu. U empirijskom smislu, monografija se zasniva na anketnom sociološkom istraživanju izvedenom 2008. godine kojim su obuhvaćeni svi poljoprivredni savetodavci u poljoprivrednim stanicama Srbije.

